YAPIT

TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

SAYI 46'1·EKİM·KASIM 1983·250 LİRA

KORKUT BORATAV
Türkiye'de Popülizm 1962 76

SEYFETTİN GÜRSEL
Osmanlı Toplumu ve Kapitalizm

İLBER ORTAYLI
İlk İktisat Kitabımız

SEHMUS GÜZEL
1908 Grevleri

SINA AKŞİN
1919'da İhtilalci Bilinc

YILMAZ AKYÜZ
Joan Robinson'un Anısına

UYGUR KOCABAŞOĞLU
Sınırsız Cesarete Dur Demek

ŞİRİN TEKELİ
Evliliğin Ortacağ Kökenleri

HALİL BERKTAY
Pirenne Üzerine Notlar

HASAN ERSEL
Bir Sömürü Kuramı

DOST

YAPIT
Toplumsal Araştırmalar Dergisi

Sahibi ve Yayımcısı
Erdal AKALIN

Sorumlu Yazıişleri Müdürü
Türker ALKAN

Yazı Kurulu
Türker ALKAN, Halil BERKTAY, Korkut BORATAV, Nuri KARACAN,
Yakup KEPENEK, Çağlar KEYDER, Şevket PAMUK,
Bülent TANÖR, Mete TUNÇAY

Yönetim Yeri ve Abone/İsteme Adresi
Dost Kitabevi, Konur Sokak, No: 4, Kızılay - Ankara

Yazı Kurulu ile Haberleşme Adresi
P.K. 658, Kızılay - Ankara

Abone Koşulları
1 yıllık 1.200.– TL
Yurtdışı $ 15

İlanlar
Arka kapak: 20.000.–, İç sayfalar, tam sayfa: 15.000.–, yarım sayfa: 7.500.–
çeyrek sayfa: 3.500.– TL.

Dizgi - Baskı ve Cilt: ERK Matb., Ankara

Kapak Düzeni
Ümit ÖĞMEL

Kapak Baskısı
ÜNAL OFFSET 29 82 47/30 61 86

İçindekiler

3	Yazı Kurulu	SUNUŞ
7	Korkut Boratav	TÜRKİYE'DE POPÜLİZM: 1962-76 DÖNEMİ ÜZERİNE BAZI NOTLAR
19	Seyfettın Gürsel	OSMANLI TOPLUMSAL YAPISI VE KAPİTALİZM
37	İlber Ortaylı	OSMANLILARDA İLK TELİF İKTİSAT ELYAZMASI
45	Şehmus Güzel	1908 GREVLERİ: İKİ RAPOR
51	Sina Akşin	1919 YILINDA ULUSAL HAREKETTE İHTİLALCİ BİLİNÇ
61	Yılmaz Akyüz	JOAN ROBINSON: BİR DEVİR TARİH Mİ OLUYOR?
		KİTAPLAR
71	Uygur Kocabaşoğlu	«CESARETİ SINIRSIZ» OLANLARA «DUR» DEMEK (O.Ş. Gökyay)
77	Halil Berktay	PİRENNE ÜZERİNE NOTLAR *(H. Pirenne)*
87	Şirin Tekeli	ÇAĞDAŞ EVLİLİĞİN ORTAÇAĞ KÖKENLERİ (G. Duby)
100	Hasan Ersel	BİR SÖMÜRÜ KURAMI ÜZERİNE *(J. Roemer)*

YAZARLAR HAKKINDA

Sina AKÇİN : 1960'dan beri Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde öğretim üyesi; 1975'te doçent. Eserleri : **31 Mart Olayı** (doktora tezi; 1970, 1972), **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele** (doçentlik tezi; 1976, 1983), **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki** (1980). Ayrıca, **S.B.F. Dergisi** ile **Toplum ve Bilim**'de ve çeşitli gazetelerde makaleleri var.

Yılmaz AKYÜZ : A.Ü.S.B.F. ve University of East Anglia eski öğretim üyesi. 1980'de S.B.F.'de doçent. Kitapları : **Money and Inflation in Turkey, 1950-1965** (doktora tezi; 1973), **Sermaye, Bölüşüm, Büyüme** (1977, 1980), **Emek Değer Teorisi ve Nitelikli İşgücü Sorunu** (doçentlik tezi; 1980). Yılmaz Akyüz'ün makaleleri, yurt dışında, **Australian Economic Papers** ve **Oxford Economic Papers** gibi meslekî dergilerde de yayımlanmıştır.

Halil BERKTAY : S.B.F. eski asistanı/araştırma görevlisi. Kitapları : **Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü** (1983), **Kabileden Feodalizme** (1983). Çeşitli dergi ve gazetelerde makaleleri var.

Korkut BORATAV : S.B.F. eski öğretim üyesi. 1972'de doçent; 1980'de Ankara Üniversitesi Senatosunca profesörlüğe yükseltildi. Kitapları : **Kamu Maliyesi ve Gelir Dağılımı** (doktora tezi; 1966), **Türkiye'de Devletçilik** (1974, 1982), **Gelir Dağıtımı** (1969, 1972, 1980), **Sosyalist Planlamada Gelişmeler** (doçentlik tezi; 1973, 1982), **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm** (profesörlük takdim tezi; 1980, 1981). Boratav'ın 1969-1981 yıllarında yazdığı makaleler de bu yıl **İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları** başlığı altında yayımlandı.

Hasan ERSEL : S.B.F. eski öğretim üyesi. 1976'dan beri doçent. Eserleri : (Tuncer Bulutay ve Serim Timur ile birlikte) **Türkiye'de Gelir Dağılımı 1968** (1971), **Kaynak Dağıtım Mekanizmaları İçin Bir Kuramsal Çerçeve** (doçentlik tezi; 1978), **İktisatçılar İçin Matematik** (1981).

Seyfettin GÜRSEL : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi eski öğretim üyesi. Doktora tezi : "La transition d'une formation tributaire à une formation périphérique : L'exemple de l'Empire Ottoman", Nonterre Üniversitesi, 1979. **Toplum ve Bilim** ile diğer dergi ve gazetelerde yayımlanmış makaleleri var.

Şehmus GÜZEL : Halen Fransa'da, Yedinci Üniversite'de öğretim üyesi; S.B.F. eski öğretim üyesi. Doktora tezi: "Le mouvement ouvrier et les grèves en Turquie de l'Empire Ottoman à nos jours", Université d'Aix-Marselle, 1975. Yayımlanmamış doçentlik tezi : "Türkiye'de İşçi Örgütlenmesi 1940-1950".

Uygur KOCABAŞOĞLU : S.B.F. eski öğretim üyesi. Eserleri : **Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna** (doktora tezi; 1980). Ayrıca Henri Pirenne'den bir çevirisi var : **Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi** (1983).

İlber ORTAYLI : S.B.F. eski öğretim üyesi. 1979'da doçent. 1981'de Viyana Üniversitesinde misafir öğretim üyesi. Eserlerinden bazıları : **Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler** (doktora tezi), **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu** (doçentlik tezi), **Türkiye İdare Tarihi** (1979), **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı** (1983), **Gelenekten Geleceğe** (makaleler derlemesi; 1982).

Şirin TEKELİ : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi eski öğretim üyesi. Doktora tezi : "David Easton'un Siyaset Teorisine Katkısı", İ.Ü. İkt. Fak., 1973. 1978'de doçent. Eserleri: **Kadınlar ve Siyasal-Toplumsal Hayat** (doçentlik tezi; 1982).

Sunuş

Genel olarak dünyada, özel olarak da ülkemizde, toplumsal bilimler alanında bir bunalım olduğu kanısındayız. Büyüyen, ivedi ve yaşamsal nitelik kazanan dünya sorunları karşısında, toplumsal bilimler, içerik bakımından gittikçe yetersiz kalmaya başlamıştır. Bazı toplumsal bilimcilerin yapay ve yüzeysel yöntem sorunlarına eğilerek bu yetersizliği görmemek veya göstermemek istemesi, bu bunalımı biraz daha derinleştirmekten başka bir sonuç vermemiştir. Doğa bilimlerindeki gelişmelerin, teknolojik yenilikler olarak artan bir hızla toplum yaşamına yansıması, toplumsal bilimlerin karşılaştığı bunalımı iki ayrı yönde keskinleştirmeye devam etmiştir. Bir yandan, teknolojik yenilikler sonucunda ortaya çıkan ekonomik-toplumsal çatışmalar, toplumsal bilimcilerin çözmesi gereken ve giderek ağırlaşan sorunlar olarak ortada durmaktadır. Öte yandan, toplumsal bilimciden, doğa bilimlerindeki ve teknolojideki başarıya benzer bir başarı beklenmektedir.

Dünyada toplumsal bilimlerin içinde bulunduğu bu bunalımı, Türkiye'deki toplumsal bilimler daha da derin ve geniş boyutlarda yaşıyor. Gelişmiş ülkelere göre daha büyük olan toplumsal değişim ve uyum sorunları ile, daha az olgunlaşmış bir bilimsel ortam içinde; daha da kötüsü, dünyada ve ülkemizde yaşanan bunalımın çoğu kez bilincinde bile olmadan, başetmeye, çalışıyoruz. Bu sorunlara ek olarak, siyasal gücün bilime özerklik tanınmasının önem ve gereğini kavrayamaması; bilim adamlarının da (bilimsel-kültürel çalışmanın önkoşulu olan) eleştiri ve özeleştiri anlayışlarını yeteri kadar geliştirememiş bulunmaları, toplumsal bilimlerin ülkemizdeki bunalımının özgül nedenleri olarak görülebilir.

Katlanarak gelen bu bunalım dalgalarının hepsinin birden üstesinden gelmeye gücümüz yetmeyebilir. Fakat içinde bulunduğumuz güçlüklerin ve yapabileceğimiz katkıların sınırlarının bilincinde olarak, anlamlı bir

noktadan çalışmaya başlamanın gereğine inanıyoruz. Eleştiri ve özeleştiri anlayışının gelişmesine yardımcı olmak, toplumsal sorunların (olanaklar ölçüsünde) özgürce ve bilimsel düzey kaykısıyla tartışabileceği bir ortam sağlamak, Yapıt'ın temel amacı olacaktır. Bilim dışı düşüncelerle bir çalışmayı toptan yermek, övmek ya da görmezlikten gelmek diye özetleyebileceğimiz yaygın «eleştiri» anlayışı, günümüz Türkiye bilimsel yaşamında -toplumsal ve siyasal yaşamı da buna katabiliriz- son derece yaygın bir yer tutmaktadır. Yapıt, bu anlayışın dışına çıkma çabasını simgeleyecektir. Ulkemizin kültür yaşamında böyle bir girişimi gerçekleştirecek birikimin bulunduğuna inanıyoruz.

Yapıt, ekonomi, siyaset bilimi, tarih, hukuk, yönetim, felsefe, sosyoloji ve psikoloji dallarında, sorunları ele alan, irdeleyen ve katkıda bulunan bilimsel yazılara yer verecektir. Bu alanların kapsamına girmekle birlikte araştırmacıların pek üzerinde durmadıkları kültür sorunları da, toplumsal ve tarihsel boyutlarıyla, dergimizin sayfalarında yer alacak. Gerek üniversite dışındaki, gerekse üniversitedeki bütün toplumsal bilimcilere ve tüm aydınlara dergimiz açıktır.

Biz, Yazı Kurulu üyeleri, kendi aramızda her konuda anlaşmış bir çevre oluşturmuyoruz. Birçok sorunla ilgili olarak ayrı düşüncelerimiz var. Ancak bu dergide yayımlanacak yazıların dürüst, ciddî, nesnel ölçülere uygun olması için hep birlikte çalışacağız.

Bu derginin ilgi alanına giren konularda yeni çıkan yerli ve yabancı kitapları tanıtmak ve eleştirmek de, özellikle değer verdiğimiz bir iş olacak. Bütün okuyucularımızı, dergimizde yer alan yazıları tartışmaya çağırıyoruz. Yukarıda belirttiğimiz anlayış içinde, Yapıt'a gelecek her katkı, bizleri sevindirecektir.

★ ★ ★

Bu sayımızdaki ilk makalenin krizle ve iktisat politikalarıyla ilgili tartışmalara yeni bir boyut getirdiği kanısındayız. Korkut Boratav, 1960'lı ve 1970'li yılların çoğunda Türkiye'nin gerçekleştirdiği yüksek büyüme hızlarının, iç pazarın düzenli bir genişlemesiyle elele gittiğini; bu genişlemenin önemli bir ögesini de işçi ve köylü kitlelerinin satınalma gücündeki artışın meydana getirdiğini ortaya koyuyor. Başka bir deyişle, 1960 sonrasının yasal olanakları ve demokratikleşme sürecinde çalışan sınıfların elde ettiği gelir artışları, onları yaygın ve hattâ zamanla dayanıklı tüketim mallarının istikrarlı alıcıları arasına katmış; bu sektörlerdeki efektif talep artışı ise ekonominin bütünü açısından itici, dinamik bir rol oynamıştır. Ote yandan, Türkiye gene de kapitalist dünya sisteminin «çevre»sinde yer aldığı için, yaklaşık 15 yıl süren bu gelişme -geçmişte de olduğu gibi- derinleşen uluslararası bunalımın keskinleştirdiği döviz darboğazında boğulmuş; böylece, farklı sınıflar arasındaki belli bir uzlaşma ile hem neden,

hem sonuç yönünden içiçe geçen bir otodinamizmi daha uzun süre devam ettirmenin önündeki etkili kısıtlamanın bu ekonominin dış çerçevesi olduğu bir kere daha somutlanmıştır... Boratav'ın istatistiklerle de desteklediği bu çözümleme, birinci olarak, yüksek işçi ücretlerinin her zaman ve her yerde kapitalist birikimle, dolayısıyla da büyümeyle çeliştiği yolundaki kaba savı örtülü olarak eleştiriyor. İkinci olarak, hele dünya bunalımı koşullarında, daha sağlıklı bir iktisat politikasının, bu iç pazar genişliğini yoketmeye çalışmak yerine, Türkiye ekonomisinin bu «güçlü» yanını koruyup dış şoklara karşı güvence altına almak fikri etrafında örülebileceğine ilişkin bir «imâ»yı da içeriyor.

Öte yandan, ülkemizin «göreli iç pazar genişliği» diye özetlediğimiz geleneksel özelliğinin ardında, azgelişmişleşme patikamızın 1960'lardan daha gerilere, belki tâ XIX. yüzyıla kadar dayanan başka bazı niteliklerinin de yattığını düşünebiliriz. Yapıt dergisini ilk tasarlamaya başladığımız andan itibaren, azgelişmiş ülkeler genel kategorisi içinde Türkiye'nin özgüllüğünün araştırılmasını önde gelen kaygılarımızdan biri olarak saptamıştık. Önümüzdeki sayılarda, iktisat tarihçilerimizin ulusal pazarın oluşumuyla ilgili yazılarına yer vermeyi umuyoruz... Aşağıda ise, geçmişimizin irdeledikleri dönemine göre sıralanmış peşpeşe dört tarih yazısı bulacaksınız. Bunlardan ilkinde Seyfettin Gürsel, Osmanlı toplumunda (a) küçük köylü ekonomisinin genişleyen yeniden-üretime geçmesini, (b) lonca kurallarına bağlı olmayan bir zanaat sektörünün serpilmesini, (c) bir yanda ticaret sermayesi güven içinde birikirken beri yanda özgür ücretli emek kategorisinin şekillenmesini hep öncelikle merkezî devletin baskı ve aşırı sömürüsünün engellediğini göstererek, bütün bunlardan, geri kalmışlığımızı salt veya esas olarak dış etkenlere bağlayan yaklaşımların dikkatli bir eleştirisini türetiyor. Gürsel geleneksel tarım toplumları öbeği içinde Osmanlı düzeninin gösterdiği bu «göreli merkeziyet» özelliğini, çalışmasının giriş bölümünde, «Asya Üretim Tarzı» kuramına akraba bir «merkezî-bürokratik toplum» modeliyle kucaklamaktadır. Buna karşılık İlber Ortaylı, esas doğrultusu Viyana arşivlerinde yeni keşfedilen, «ilk telif iktisat kitabımız» sayılmaya lâyık bir elyazmasını XIX. yüzyılın toplumumuza getirdiği genel hareketliliğe bağlayarak Türk okuyucusuna tanıtmak olan incelemesinde, sözkonusu anonim metnin kapitalistleşme ile merkezî devlete geçiş arasında bir eşit işareti koymasını onaylayıcı bir biçimde aktarıyor. Bu noktada, üretici güçlerin (ulaşım, haberleşme ve denetim teknolojisi dahil) Ortaçağa özgü gelişme düzeyinin, geleneksel tarım toplumlarını genel olarak ademi merkeziyetçi kıldığı ve «merkeziyet» diye adlandırılabilecek bir niteliğin ancak kapitalist modernleşme ile başgösterdiği temasının, Ortaylı'nın eserlerinde ısrarla savunulageldiğini, ilgili yazındaki kuramsal bir çatışmanın her iki yanını belirlemek bakımından okuyucularımıza hatırlatalım. Diğer iki tarih makalemiz, bizi Tanzimat'tan İkinci Meş-

rutiyete ve Cumhuriyet döneminin başlangıcına getiriyor. Şehmus Güzel, 1908'deki grev dalgasının farklı anlarında, Jön Türk Devrimi etrafındaki bu kitlesel canlılığa karşı yabancı sermayenin ve/veya Büyük Devletlerin -Fransa'nın ağzından ifadesini bulan- tutumundaki değişmeyi, iki ayrı belgeyle işaretlemektedir. Cumhuriyet'ten önceki siyasal tarihimizin özgün araştırıcısı Sina Akşin ise, 1919 yılında ulusal hareketin önderliği içinde, Osmanlı-Türk toplumunun o zamanki düzeyine oranla «ihtilâlci» bir bilincin ögelerinin kuvvetle varolduğunu kanıtlamaya yöneliyor. Akşin'e göre sözkonusu öznelliğin başlıca esin kaynağı, Büyük Fransız Devrimidir; bu bağlantı, daha geniş bir tartışma konusunu: 1789 ile 1908-1919 arasındaki genel paralelliği ya da İkinci Meşrutiyet-Kurtuluş Savaşı-Cumhuriyet halkalarının «Ihtilâl-i Kebir»in simgelediği genel kategorinin azgelişmişliğe özgü bir çeşitlemesini meydana getirdiğini çağrıştırıyor. Sonra, yine Tarih'ten Ekonomi'ye dönüyoruz: Bilim âleminin önceki ay içinde yitirdiği Joan Robinson'un, Neoklasik değer ve bölüşüm kuramının -«sermaye»nin kâr oranından bağımsız ölçülebilirliği gibi- temel varsayımlarının eleştirisinde yoğunlaşan katkısını, Yılmaz Akyüz özetliyor. Akyüz'ün Joan Robinson'un yöntemsel yaklaşımını değerlendirme yeteneği bakımından, Türkiye sınırlarını aşan bir yeri olduğunu düşünüyoruz.

Elinizdeki ilk sayının «Kitaplar» bölümüne Uygur Kocabaşoğlu'nun yazısıyla başlamamızın özel bir anlamı var: Orhan Şaik Gökyay'ın bilim sözkonusu olduğunda hatır-gönül dinlemeyen ödünsüzlüğüne Kocabaşoğlu'nun övgüsü, düşünce yaşamımızın donukluğunun önemli nedenlerinden biri olduğuna inandığımız şu köreltici «yaşa ve bırak yaşasın» ya da «kol kırılır, yen içinde» felsefesini veya havasını dağıtmanın Yapıt'ın başlıca işlevlerinden biri olacağını, bizce çok iyi simgeliyor. Şirin Tekeli'nin Duby tanıtması bağlamında belirtelim ki dergimiz, kadın sorununa sürekli ve ciddî bir önem vermek niyetindedir. Halil Berktay, Annales ekolünün Duby dahil bütün mensuplarının kendilerini çok şey borçlu saydıkları Henri Pirenne'in gerçekten «sosyo-ekonomik tarihçiliğin» öncüsü gibi görülüp görülemiyeceğini, yazarın iki klasik eserinin dilimize ancak son yıl içinde kazandırılması vesilesiyle sorguluyor. Hasan Ersel'in Roemer hakkındaki incelemesi ise, aslında bir kitap tanıtmasının çok ötesinde; bu yazı, çeşitli sömürü kuramlarını berrak bir biçimde ve karşılaştırmalı olarak toparlaması bakımından, her düzeydeki iktisat öğrencisi için standart bir başvuru kaynağı haline gelebilecektir... Ama hemen ekleyelim ki, bütün bu değerli katkılara karşın, bu ilk «Kitaplar» bölümümüzden nicelik açısından pek hoşnut değiliz; isterdik ki, özellikle yerli yayın yaşamımızın son aylarda önümüze çıkardığı ürünlere çok daha ağırlıklı yer vermiş olalım. Gelecekte bu eksiğimizi gidermeye çalışacağız.

YAZI KURULU

KORKUT BORATAV

Türkiye'de Popülizm : 1962—1976 Dönemi Üzerine Notlar

I

Türkiye'de 1960-1980 yıllarını iktisadi boyutuyla inceleyen yazarların birçoğu, bu yılları «planlı dönem» ya da «ithal ikameci sanayileşme» terimleri ile nitelendirmişlerdir. Biz bu yazıda aynı dönemi, daha doğrusu bu yılların 1962-1976 gibi daha belirgin sınırlar içine giren bir kesitini, *popülizm* kavramı aracılığı ile incelemeye çalışacağız.

Dönemin «planlı» veya «ithal ikameci» olarak nitelendirilmesi, kaynak tahsisinde karar alma sürecine veya ekonominin dış alemle eklemlenme biçimine dikkati çeker. «Popülizm» ise, bu yazıda, siyasi rejim ile özellikle bölüşüm ilişkilerine dönük iktisat politikaları arasındaki bağlantıları aydınlatabilecek bir kavram olarak kullanılacaktır. Parlamenter bir sistemin varlığı sayesinde emekçi sınıfların, özellikle kendi ekonomik çıkarlarını ilgilendiren konularda siyasi karar alma süreçlerini *etkileyebilecekleri;* ancak siyasi iktidara bir *alternatif* veya *ortak* olabilecek biçim ve düzeyde örgütlenemedikleri bir durum, bizim bu yazıdaki anlayışımızla popülizmin genel siyasi çerçevesini oluşturur. Bu biçimde anlaşılırsa popülizm, emekçi sınıfların, egemen sınıfların iktidarına rakip veya ortak olarak örgütlenebildikleri (ve böyle bir durumun çeşitli ideolojik ve kurumsal yansımalarını içeren) Batı Avrupa türü *burjuva demok-*

*rasi*lerinden ayrılır ve esas olarak geri kalmış kapitalizme özgü bir siyasi çerçeve oluşturur. Ancak popülizmin çağdaş azgelişmiş toplumlara özgü tek siyasi çerçeveyi oluşturmadığı da açıktır. Alternatif modeller, küçük burjuva radikalizmi ile «milliyetçi» burjuva çizgilerinin çeşitli dozlardaki bileşkelerinden oluşan reformist-paternalist otoriter rejimler ile tutucu askeri diktalar olarak gösterilebilir. Faşizmi ise, daha çok burjuva demokrasisinin bir alternatifi olarak, dolayısıyla gelişmiş kapitalizme has bir rejm olarak anlamak eğilimindeyiz: Büyük sermayenin *belli bir kitle tabanına dayanarak* kurduğu ve yürüttüğü bir sivil dikta rejimi olarak faşizm, yukarıda sözünü ettiğimiz paternalist-reformist rejimler ve tutucu askeri diktalarla bazı bicimsel ve ideolojik benzerlikler taşımasına rağmen, bunlarla özdeş görülmemelidir.

Türkiye'ye gelince, popülizmin 1946'dan beri gündemde olduğu ve çıraklık dönemini 1950-1960 arasında yaşadığı söylenebilir. 1960 öncesindeki köylü tabanlı popülizmin, gerek siyasi-hukuki kurumlar düzeyinde, gerekse işçi sınıfına dönük iktisat politikası uygulamaları eklenerek olgunlaşması, 1961 Anayasasının kabulünü izleyen çok partili rejim içinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Türkiye'de popülizmin, tüm unsurlarıyla (ve kısa bir kesinti dışında) 1962-1976 yılları için geçerli olduğunu düşünüyoruz. Bu dönemi 1976 yılı ile noktalamamızın sebebi, 1977'den itibaren patlak veren ekonomik bunalımın, popülizmin işlerliği için vazgeçilmez olan ekonomik politikaların sürdürülmesini imkânsızlaştırması ve sonunda modelin çökmesine yol açmasıdır. Bu çöküş süreci yazının sonunda ele alınacaktır.

Bu yazıda popülizm bizi bir siyasi sorunsal içinde değil, yukarıda belirtilen siyasi çerçevenin adeta zorunlu bir uzantısı olan iktisat politikaları ve özellikle bölüşüm politikaları olarak ilgilendiriyor. Modelin mantığı, iktidarı paylaşmayan, ancak etkileyen emekçi sınıfların ekonomik isteklerinin şu veya bu ölçüde karşılanmasına dayandığına göre, 1962-1976 yılları arasında işçi ve köylü sınıflarına dönük bölüşüm politikalarını ve bu politikaların sonuçlarını kuşbakışı olarak gözden geçirmeye ve çözümlemeye çalışacağız. Dönem içinde bazı bölüşüm göstergelerinin seyrini yansıtan Tablo I, tartışmalarımızın nicel çerçevesini oluşturacaktır. Popülizm üzerine bir ilk deneme yapmanın ötesinde bir iddia taşımadığımız için, incelenen dönemde gelir dağılımı değişikliklerinin ayrıntılı ve ince bir çözümlemesini yapmadan (ve yöntem tartışmalarını asgaride tutarak), bu tablodaki genel bölüşüm göstergeleri ile yetinmeyi yeğledik.

II

Tablo I'deki göstergelerin incelenmesinden çıkan sonuçlar, özetle, şunlardır:

1. Reel ücretler, tablonun kapsadığı dönem boyunca, toplu pazarlık ve grev haklarının askıya alındığı 12 Mart 1971'i izleyen üç yıl (1. sütuna göre 1972-1974, 2. sütuna göre 1971, 1972,

TABLO I : BAŞLICA BÖLÜŞÜM GÖSTERGELERİ, 1962-1976[1]

YILLAR	REEL ÜCRET ENDEKSLERİ		ÜCRETLERİN SINAİ KATMA DEĞERDEN PAYI (%)	TARIM/SANAYİ TİCARET HADLERİ	
	Sanayi Sayımları Verilerine Göre	SSK Verilerine Göre			
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1960-61	—	100	—	100	100
1962	—	104	—	102	112
1963	100	110	31,3	105	118
1964	105	121	31,6	104	113
1965	108	123	27,5	100	117
1966	115	125	28,0	105	116
1967	120	133	25,5	102	120
1968	127	141	25,2	104	120
1969	—	150	—	108	122
1970	143	154	25,9	112	128
1971	154	148	25,5	105	130
1972	141	140	24,1	113	125
1973	141	144	27,1	132	130
1974	138	139	27,0	131	129
1975	167	158	28,7	136	126
1976	175	185	31,7	145	117

1974) dışında her yıl sürekli artmış; 1963-1976 arasında % 75, 1960-61 ile 1976 arasında % 85 yükselme kaydetmiştir.[2]

2. Sanayi kesiminin içindeki dolaysız bölüşüm ilişkilerinin bir göstergesi olarak ücretlerin sınai katma değerden aldığı pay, dönemin başı ile sonu karşılaştırılınca istikrarlı görülmek-

(1) 1. sütun, DİE'nün yıllık imalat sanayii sayımı ve anketlerinden (büyük sanayi) hesapladığımız işçi başına yıllık (brüt) nominal ücret rakamlarının, Ticaret Bakanlığı Konjonktür Dairesi toptan eşya fiyatları endeksleri ile sabite indirgenmiş serisinden; 2. sütun, aynı fiyat endeksleri kullanılarak SSK İstatistik Yıllıkları'ndan elde edilen reel ücret serisinden türetilmiştir. 3. sütun, DİE'nün yıllık imalat sanayii sayım ve anketlerinden hesaplanmış; 4. ve 5. sütunlar Varlıer (1978)'den alınmış, sadece başlangıç yılı değiştirilerek endeks yeniden düzenlenmiştir. 4. sütun, milli gelir serilerinin tarım ve sanayi sektörlerine ait zımmi fiyat deflatörlerinden, 5. sütun ise çiftçinin eline geçen fiyatlarla çiftçinin (tarım-dışı kesimlere) ödediği fiyatlardan türetilmiştir.

(2) Reel ücretlerin hesaplanmasında geçinme endeksleri yerine toptan eşya fiyatlarını kullanmamızın gerekçeleri, (i) geçinme endekslerinin aksine, toptan eşya fiyat endekslerinin tüm Türkiye'yi kapsaması; (ii) tablodaki serileri oluşturan brüt ücretlerin işçiler için **gelir**, kapitalist için ise **değişken sermaye** olan niteliğini **birlikte** dikkate alan bir indirgeme-

le birlikte, bu pay 1963-1972 arasında düşmekte, 1972-1976 arasında artmaktadır.

3. Tarım/sanayi fiyat ilişkilerini yansıtan iç ticaret hadleri, iki ayrı hesaplamaya göre de dönem boyunca tarım lehine, sanayi aleyhine seyretmektedir.

Bunlara ek olarak (ve tablonun verilerinde gözlenmeyen) şu saptamaları da yapabiliriz.

1. Türkiye'de brüt ve net ücretler arasında pekçok azgelişmiş ülkede gözlenenden daha büyük bir marj oluşmuştur. Bu, bir yandan, işveren için ücret maliyetinin, işçinin net ücrette ifadesini bulan parasal gelirinin bir hayli üstünde olduğunu ifade eder. Öte yandan, bu marjla dolaylı bağlantısı bulunan (ve çıplak ücretin dışında gerçekleşen sosyal güvenlik sistemi ve çalışma koşulları, vb. ile ilgili) gelir ve refah kalemlerinin, Türkiye'de işçi sınıfının hayat standardının belirlenmesinde önemli bir yer kaplaması anlamına gelir.

2. Aşağıda tekrar ele alacağımız nedenlerden ötürü Türkiye'de kamu kesiminde «gevşek» bir istihdam politikası izlenmiş ve gerek KİT'lerde, gerekse genel kamu hizmetlerinde, teknolojinin ya da hizmetin gereklerinden yüksek bir istihdam düzeyi gerçekleştirilmiştir. Ancak, üretken olmayan istihdamın genişliği, sadece kamu kesimine ve özel olarak da KİT'lere özgü bir «çarpıklık» değil, Türkiye ekonomisinin genel bir yapısal özelliğidir. Kalabalık nüfus gruplarının, çok geniş ve giderek şişkinleşen bir «hizmetler» kesiminin önemli bir bölümüyle ticari-aracı faaliyetlerin «marjinal» diye anılan küçük boyutlu ve düzensiz alt-kesiminde bir hayat alanı bulabilmiş olması, incelediğimiz dönemin ana yapısal eğilimlerinden biridir. 1960 yılında faal nüfus içinde «hizmetler»in payı % 15,4 iken, bu oran 1980' de % 29,5'e çıkmış; aynı süre içinde hizmetler/sanayi istihdam paylarının birbirine oranı 1.60'tan 2,36'ya çıkmıştır. [3]

Tarım ve tarım dışındaki emekçi sınıfların hayat düzeylerini ve göreli durumlarını ilgilendiren bu gelişmelere imkân veren iktisat politikası mekanizmalarını; kısaca, popülizmin iktisadi boyutlarını gözden geçirmeye çalışalım. Açıktır ki popü-

nin toptan eşya fiyatları ile yapılmasının daha uygun olmasıdır. Yine de SSK ücret serilerinin Ankara geçinme endeksi ile sabite indirgenmesi yapılmış; buna göre reel ücretlerin sadece 1971 ve 1972'de düştüğü; 1960-61=100 alınırsa, 1976'da 204'e çıktığı saptanmıştır. Kullanılan iki ayrı ücret dizisini sağlık dereceleri bakımından karşılaştırırsak, SSK verilerinin tüm sigortalı işyerlerini kapsadığı, bu bakımdan daha genel olduğu; buna karşılık emekliliğe esas olan **tavan ücretin** üstündeki ücret düzeylerini kapsamadığı için daima gerçek ortalamanın **altında** bir ortalama verdiği; tavan ücretin değiştiği yıllarda trendi bozduğu söylenebilir. Kapsamı daha sınırlı olan ve anket tekniğinin sakıncalarını içerebilen DİE imalat sanayii verilerinde ise sistematik bir eksik veya fazla sapmanın bulunmadığı tahmin edilebilir.

(3) 1960 ve 1980 Nüfus Sayımları sonuçlarından hesaplanmıştır.

list iktisat (ve bölüşüm) politikalarının oluşmasında, iktidara gelmeleri veya iktidardan uzaklaşmaları genel oy mekanizmasıyla gerçekleşen ve bu nedenle geniş halk kitlelerinin kısa dönemli ekonomik isteklerine duyarlı olmak zorunda olan büyük egemen sınıf partileri arasındaki rekabet rol oynayacaktır.

III

Popülist iktisat politikalarının işçi sınıfına dönük boyutları, bilindiği gibi, yaygın ve giderek güçlenen bir sendika hareketi ve grev hakkı içeren bir toplu pazarlık sistemi içinde gerçekleşmiştir. Bu politikaların sonuçları üzerinde şu genellemelerin yapılabileceğini sanıyoruz:

Bir kere, 1962-1976 döneminin tümüne damgasını vurmuş bulunan içe-dönük, ithal ikameci gelişme biçiminin, reel ücretlerin ve keza reel köylü gelirlerinin sürekli arttığı bir durumla temelde çelişkili olmadığı söylenmelidir. Çoğu kere söylendiği gibi, ücret bireysel kapitalist için daima bir maliyettir; ancak, ithal ikameci bir modelde, ücretler sermayenin tümü açısından toplam talebin de önemli bir unsurudur. Benzeri bir saptama köylü gelirleri için de söylenebilir. 1970'li yıllarda gecekondu damlarını baştan aşağı kaplayan televizyon antenleri, emekçi sınıfların tüketim taleplerinin geleneksel gıda-giyim kalemlerini aşarak orta sınıf tüketim normlarına ve dayanıklı tüketim malları sanayiine doğru önemli bir sıçrama yaptığının bir göstergesidir.

Ikinci olarak, ithal ikameci modelde sanayi sermayesinin iç piyasada çok yüksek kâr marjları ile çalışması anlamına gelen koruma rantını nbüyüklüğü, sermayenin genel olarak yumuşak bir ücret politikası izleyebilmesine imkân verir. Farklı bir ifadeyle, sermaye, kârlarının önemli bir bölümünü dolaşım süreci içinde tüketiciye «aşırı» fiyat yükleyerek elde ettiği için, ücretlerin baskı altında tutulmasından ziyade, iç piyasada fiyatların «serbest» bırakılmasını; aşırı değerli bir döviz kuru sayesinde ithal malı girdilerin düşük KİT fiyatları sayesinde de yerli girdilerin ucuz tutulmasını; düşük faizler ve geniş kredi imkânları ile ucuz ve rahat finansman imkânlarının sürdürülmesini sağlamanın peşindedir.

Üçüncü olarak, reel ücretlerin sürekli yükselme eğilimini besleyen ana mekanizmanın Kamu Iktisadi Kuruluşlarının izlediği «gevşek» ücret politikası ile yakından ilgisi olduğu söylenebilir. Geniş bir üretken kamu kesiminin varlığı, popülist bölüşüm politikalarının aslî unsurlarından biridir, zira bu kesimin gevşek bir ücret ve istihdam politikası izlemesinden hiçbir sosyal grup *doğrudan doğruya* zarar görmez. Bu politikalarla oluşan veya büyüyen KİT açıklarının Merkez Bankası veya Hazine kaynaklarından kapanmasının bölüşüm etkileri dolaylıdır ve bunları kavrayacak doğru bağlantıların kurulması ancak analitik bir çaba ile mümkün olur. Ancak, kamu kesiminde izlenen «gevşek» ücret politikalarının işgücü piyasası-

nın *tümünü* etkilemesi de kaçınılmazdır. Özel sektörde etkili bir biçimde örgütlenmiş sendikaların kamu kesimindeki ücret hareketlerini yakından izlemeleri doğaldır. Bütün bu gelişmelerin sonucu olarak Türkiye, 1970'li yılların ortalarında, çevre ülkeleri içinde yüksek ücretli ekonomiler grubunda, hattâ bu grubun başlarında yer almakta idi.[4]

Dördüncü olarak, kamu kesiminin içinde ve dışında giderek şişkinleşen bir üretken olmayan istihdam biçiminin sürdürülebilmesi, ekonominin tümünü kapsayan hızlı bir büyüme süreci olmaksızın mümkün olamaz. Bu yazının ilgi alanını aşan kaynaklar ve mekanizmalarla 1962-1976 yıllarında yıllık reel büyüme hızlarının ortalama olarak % 7'ye çok yaklaştığı dikkate alınırsa, popülizmin işlerliği için gerekli ve uygun büyüme temposunun bu dönemde sağlandığı söylenebilir. Aşağıda da gösterileceği gibi, 1976 sonrasında büyüme hızının düşmesi, sadece ulusal ekonominin değil, popülizmin de bir model olarak bunalıma girdiğini simgeleyecektir.

IV

Tartışmayı *reel ücretlerden ücret payına* intikal ettirirken, kavramlar üzerinde kısa bir açıklama gerekli görünüyor. Reel ücret değişmelerinin, ücretlerin milli (veya sektörel) hasıladan aldığı payda, yani *gelir dağılımında* meydana gelen değişmeleri ne ölçüde yansıttığını kısaca tartışmakta yarar vardır. Zira, ampirik olarak kolay saptanan bölüşüm göstergelerinin başında saatlik veya gündelik ücret verileri gelmekte; bu verileri toplam ücretlere dönüştürüp sektörel (veya milli) hasılaya oranlamak çeşitli güçlükler içerebileceği için, ücret haddindeki oynamaları fiyat hareketleri ile düzelterek saptanan reel ücretler, işçilerin göreli durumlarında (yani gelir dağılımında) meydana gelen değişmelerin bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır.

İstihdamı L; sabit fiyatlarla tanımlanan toplam ücret ödemelerini ve hasılayı, sırası ile, W ve Y sembolleri ile ifade edlrsek, ortalama reel ücret düzeyi W/L, hasılada ücret payı W/Y, ortalama emek verimliliği Y/L ile tanımlanabilir. Dolayısıyla reel ücretler, ücret payı ile emek veriminin çarpımına eşit olur: $(W/L)=(W/Y)X(Y/L)$. Demek oluyor ki, reel ücretlerdeki değişme (artış) oranının, ücret payında bir değişme (artış) oranını yansıtabilmesi için, ortalama emek verimliliğinin sabit kalmış olması gerekir. Ortalama emek verimliliği verilerini saptamak çoğu kez güç olduğu için, ücret artış hızı, hasılanın büyüme hızı ile karşılaştırılır ve birinci artış oranı

(4) Henüz yayınlanmamış bir çalışmada yaptığımız tahminlere göre, 1974 yılında Türkiye'de dolar cinsinden ücretler Latin Amerika'nın Brezilya, Meksika ve Arjantin gibi büyük ülkelerindeki ücretlere eşit veya yakın; Hongkong dışındaki tüm "gelişme yolundaki" Asya ülkelerindeki ücretlerin ise %50-%400 üstünde yer almakta idi.

ikincisini aşıyorsa, ücret payının da arttığı sonucuna ulaşılır. Bu sonuç, yukarıdaki bağıntıdan görüldüğü gibi, ancak istihdam sabitse geçerli olacaktır; bu da büyümenin sadece emek verimliliğindeki yükselmeden kaynaklandığı bir durumu ifade etmiş olur.

Tablo I'in bulguları, imalat sanayiinde reel ücretlerde 1962-1976 döneminde gözlenen artışın ücret payına yansımadığını; bu payın 1963-1972 döneminde düşme, 1972-1976 döneminde artma eğilimi gösterdiğini ortaya koyuyor. Kısaca ifade edilirse, popülizmin reel ücretlerin sürekli artmasına imkân veren çerçevesi, ücret/kâr ilişkisinin işçi sınıfı lehine dönmesi için yeterli olmamış; ücret payındaki değişmeler, sınıf mücadelesinde tarafların göreli güçleri ve ekonominin tümünü etkileyen süreçler tarafından belirlenmiştir. Ancak, ileride göstereceğimiz gibi, 1972'den sonra ücret payında meydana gelen belirgin ilerleme, popülizmin bunalımına yol açan etkenlerden biri olarak ortaya çıkmıştır.

V

Popülist politikaların köylülüğe uzanan kolu, 1950'li yıllardan itibaren sürekli olarak uygulama alanı genişleyen ve incelediğimiz dönemin sonunda tahıl ve sınai bitkilerin başlıcalarına yayılmış bulunan destekleme politikaları olmuştur. 1977 yılında çiftçiye destekleme alımları karşılığında ödenen 47,6 milyar TL, [5] tarımsal hasılanın % 22,2'sini bulmakta idi. *Sadece* destekleme politikalarına tabi ürünlerin *pazarlanan* miktarları üzerinden bir hesaplama yapılsa idi, bu oranın çok daha yüksek çıkacağı; dolayısıyla incelediğimiz dönemde destekleme politikalarının tarımsal fiyatların ve çiftçi gelirlerinin oluşumunda çok belirleyici bir etkisi olduğu ortadadır.

Bu politikaların sonuçları, iç ticaret hadlerinin 1962-1976 yıllarında tarım lehine seyrettiğini ortaya koyan Tablo I'in 4. ve 5. sütunlarında ifadesini bulmaktadır. Diğer araştırıcıların [6] bulgularıyla da doğrulanan bu sonucun, bugüne kadar tatminkâr bir açıklamasının yapıldığını sanmıyoruz. Karşılaştırmanın başlangıcını oluşturan 1960-61 yılları, 1958 istikrar programının etkilerinin sürdüğü, dolayısıyla dış ticaret kontrollerinin ve fiili korumanın göreli olarak hafif olduğu yıllardır. Buna karşılık, 1963'ten başlayarak bilinçli olarak yürütülen ithal ikamesi politikaları, dış ticaret kontrollerinin ve iç piyasanın fiili korunmasının artması anlamına gelmiştir. 1970 istikrar programı dışında, incelediğimiz dönemi tümüyle etkisi altında tutan bu politikaların, ülke içindeki göreli fiyatları dönem başına kıyasla sanayi lehine, tarım aleyhine dönüştürmesi beklenirdi. Ayrıca, bu dönemde sınai ürün ithal, tarımsal ürün ihraç eden özelliği

(5) Bkz: Kepenek (1983), s. 355.

(6) Bkz: N. Keyder (1976).

ağır basan Türkiye'nin dış ticaret hadleri de aleyhe seyretmiştir. [7] Bütün bu etkenlere rağmen iç ticaret hadlerinin tarım lehinde seyretmiş olması nasıl açıklanabilir?

Muhtemel bir açıklama, resmi istatistiklerin sınai fiyatları doğru yansıtmaması ile ilgili olabilir. Kendi dağıtım şebekelerine sahip olan büyük özel sınai kuruluşların kârlarının önemli bölümleri dağıtım şirketlerince realize ediliyor ise, milli gelir verilerine göre ticaret kesimine intikal etmiş görünen fiyat, aslında büyük ölçüde sanayi sermayesine ait (yani sınai fiyat) sayılabilir. Koruma rantı denilen kategori de büyük ölçüde bu fiyatlar içinde gizlidir. Milli gelir zımni deflatörlerinden hesaplanan tarım/sanayi fiyat ilişkileri (Tablo I, sütun 4), bu bakımdan sınai fiyatları eksik yansıtıyor olabilir. Bu açıklama doğru ise, bu zımni deflatörlerden hesaplanan *tarım* ticaret hadlerinin, sınai ürünler için *tüketici* fiyatları kullanılarak hesaplanan farklı bir tarım ticaret hadleri kategorisinin *üstünde* seyretmesi gerekirdi. Tablo I, sütun 5'teki iç ticaret hadleri çiftçinin (tarım-dışı kesime) ödediği fiyatlara dayandığı için bu ikinci türden bir endekstir. Ancak, sütun 4 ve sütun 5'in karşılaştırılması bu açıklamayı doğrulayan bir sonuç vermiyor: 1973-1976 dışında 4. sütunun endeksi 5. sütunun daima *altında* seyretmektedir. 4. sütunu, (tabloda yer almayan) tarım/tarımdışı milli gelir deflatörleri ile karşılaştırmaktan da kesin bir sonuç çıkmamaktadır. [8]

Bu durumda, Tablo I'in ortaya koyduğu tarım lehine fiyat eğilimini gerçek bir hareket olarak yorumlamak ve tarımsal fiyatları «yüksek», sınai fiyatları «düşük» tutan etkenleri araştırmak gerekiyor. Küçük üreticiliğin yaygın olduğu bir yapıda (ve dünya hammadde piyasalarının etkisine açık bir biçimde) kendiliğinden oluşacak fiyat düzeylerine oranla «yüksek» tarımsal fiyatların, esas olarak destekleme politikalarına bağlı olarak gerçekleştiğine, yukarıda değindik. Olayın sınai fiyatlarla ilgili yönü, sanayi kesimini oluşturan iki büyük alt-gruptan birinin, yani kamu işletmelerinin izledikleri fiyat politikaları ile ilgili olsa gerektir. Sınai kamu kesiminin, ithal ikameci politikaların doğurduğu koruma rantına kendi ürünlerinin satış fiyatları içinde sahip çıkması hiçbir zaman hedeflenmemiş; aksine bu kesim, maliyetlerin sürekli arttığı bir ortamda fiyatları uzun süre, bazan yıllarca, sabit tutan politikaları kural haline getirmiş ve sistematik sübvansiyonlarla satılan ucuz KİT ürünlerinin kullanıcısı olan gruplar lehine doğrudan doğruya rant yaratan bir mekanizma oluşturmuştur. Böylece, iç ticaret hadlerinin sanayi sektörünün aleyhine dönmesinde, sınai fiyatların, koruma rantını da içeren «yüksek» *özel sanayi* fiyatları ile çoğu kez (tarımsal girdilerde de olduğu gibi) büyük sübvansiyon-

(7) Akat (1980), s. 95'in kullandığı seriye göre, Türkiye'nin dış ticaret hadleri 1960-61 ile 1975-76 arasında 100'den 77'ye gerilemiş ve bu dönemde genellikle 100'ün altında seyretmiştir.

(8) Bkz: Varlıer (1978), s. 8.

lar içeren «düşük» *KİT* fiyatlarının bir bileşkesi olması rol oynamıştır. Bir yandan destekleme politikaları, öte yandan KİT'lerin fiyat politikaları, böylece, tarıma dönük popülist politikaların etkili olmasını sağlayan ana araçlar olarak görülmelidir. Sanayide geniş ve etkili bir kamu kesiminin varlığının popülizm için taşıdığı önem, burada da bir kez daha ortaya çıkıyor.

VI

Popülist modelin emekçi sınıflara dönük bölüşüm politikalarının egemen sınıflar açısından «hazmedilebilir» sınırlar içinde tutulması gerekir. Modelin işlerliği, emekçi sınıflar için sürekli, mümkünse kesintisiz, reel gelir artışları sağlanması ile gerçekleşir. Ancak, bu sürecin gelir dağılımını sistematik olarak mülk gelirleri aleyhine dönüştürebilecek bir boyuta ulaşmaması, dolayısıyla denetim altında tutulması gerekir. Tarım dışında, ithal ikameci politikaların doğal sonucu olan koruma rantının özel sermaye gruplarına intikalinin serbest bırakılması ve KİT politikalarının yukarıda belirtilen popülist işlevlerine ek olarak özellikle fiyatlar bakımından özel sermayenin çıkarlarıyla ahenkli halde tutulması, bu bakımdan önemlidir.

Tarım kesiminde ise, popülist politikalar piyasa için üretim yapan büyük-küçük çiftçi gruplarının lehine olduğu için, bunların genel bir kabule mazhar oldukları söylenebilir. Ancak, destekleme politikalarının başarısı ölçüsünde, tarım ürünlerini pazarlayan tüccar sermayesinin çıkarları zedelenmiş olmaktadır. Buna karşılık, tarımda mülkiyet ilişkilerinde *status quo*'nun korunmasına özen gösterilmiş; Türkiye XX. yüzyılda ulusal bağımsızlık savaşı verip de toprak reformu yapamayan nadir ülkelerden biri olarak kalmıştır. Tarım kesiminin dolaysız vergilerden fiilen muaf tutulması, bu kesimde büyük çiftçi çıkarlarının özellikle gözetilmesinin bir ürünüdür.

Böylece popülizm emekçi sınıflarda, sürekli reel gelir artışlarından kaynaklanan bir «sistemle uyum» ideolojisinin ve «egemen sınıflarla çıkar birliği» yanılgısının yerleşmesini kolaylaştırırken, ekonominin tümüne ilişkin kararları ve siyasi hayatı egemen sınıfların denetiminde bırakır. Bütün sosyal grupları hoşnut kılan bu modelin istikrarı, yüksek büyüme hızlarının sürebilmesine ve emekçi sınıfların ekonomik ve siyasi isteklerinin popülizmin yukarıda çizilen sınırlarını etkili bir biçmde zorlamamasına bağlıdır. Bu istikrar koşullarının 1976 sonrasında ortadan kalktığını görüyoruz.

VII

Popülizmin bunalıma sürüklenmesinde, 1974 yılından itibaren dünya ekonomisini etkisi altına alan bunalım-durgunluk koşullarının Türkiye'ye de yansıması rol oynamıştır. Burjuva demokrasileri 1974'ten başlayarak ekonomik bunalıma karşı uyum politikaları geliştirmeye başladılar. Tutucu partilerin iktidarda

olduğu ülkelerde, bu politikaların maliyetini büyük ölçüde yüklenmesi istenen işçi sınıfları, ekonomik ve siyasi örgütleri vasıtasıyla mücadele vererek egemen sınıflarla iktisat politikaları üzerinde bir nevi genel pazarlığı başlattılar. Sosyal Demokrat veya sol partilerin iktidarda olduğu veya iktidara geldiği ülkelerde ise, bunalımın maliyetinin paylaşılması konusunda işçi sınıfları belli uzlaşmalara razı oldular. Böylece burjuva demokrasileri ekonomik bunalımın politik bunalımlara yol açmasını önleyecek esnekliğe sahip olduklarını kanıtladılar.

Türkiye'de ise, 1974 sonrasında sertleşen siyasi rekabet, bunalıma karşı herhangi bir politika izlenmesini imkânsızlaştırdı ve popülizmin tüm koşullarının üç yıl boyunca ödünsüz bir biçimde sürdürülmesine, dış açığın zorlanması pahasına, çaba sarfedildi. Dünya ekonomisinin sıfır büyüme rayına oturduğu 1974-1976 yılları içinde Türkiye, dış göstergeleri sürekli bozularak ortalama % 7,8'lik bir büyüme gerçekleştiriyordu.

1977 yılından itibaren ekonomik bunalımı ertelemek imkânsız hale geldi. Ancak bu kez de popülizmin siyasi modelinin bir kriz yönetimi için ne kadar yetersiz olduğu ortaya çıktı. Siyasi karar alma sürecinin *dışında* olan, ancak seçmenler olarak bu süreci sadece *etkileyen* emekçi sınıfları, fedakârlıkların paylaşılmasına dayalı bir kriz-yönetimi modelinin esasları üzerinde uzlaşmaya çağırmanın kurumsal-siyasi mekanizmaları yoktu. Bu, bunalıma karşı alternatif bir politikanın gündemde olmasına da imkân bırakmıyordu. Gündemde sadece beynelmilel sermayenin klasik istikrar programı kalıyordu ve bu program uygulanacaksa ancak emekçi sınıflara *empoze edilerek* uygulanabilecekti. Bu zorlama sağlanabildiği takdirde, istikrar programını uygulayan partinin handikaplı duruma gelerek muhtemelen iktidardan uzaklaşmasına yol açacak bir iktidar değişikliği dışında, egemen sınıflar için herhangi bir sorun doğmadan kritik dönemecin aşılması umuluyordu.

Bu operasyonun uygulanmasında köylülük açısından ciddi engellerle karşılaşılması söz konusu değildi. Taban fiyatların artan üretim maliyetlerinin ve genel olarak enflasyonun gerisinde kalması ile reel gelirleri geriletilen köylülük,[9] istikrar politikasına tepkisini pasif biçimde, yani sadece seçmen olarak göstermenin ötesinde herhangi bir savunma mekanizmasına sahip değildi. Ancak işçi sınıfının elinde, popülizmin genel çerçevesi içinde yer almakla birlikte aslında burjuva demokrasisine ait olan bir savunma aracı vardı: Toplu pazarlık ve grev hakkı. 1960'lı yıllardan beri popülist uygulamalar sonunda artık genel ve vazgeçilmez bir beklenti haline gelmiş bulunan yıllık reel ücret artışlarını sürdürebilmek için (gündemde bir toplumsal uzlaşma olmadığından) bu savunma araç-

(9) Destekleme alımlarıyla yapılan ödemelerin toplam tarımsal hasılaya oranı 1977'de %22,2 iken, bu oran 1978, 1979 ve 1980'de sırası ile %18,0 %16,0 ve %13,6'ya düşmüştür. Bkz: Kepenek (1983), s. 335.

TABLO II: REEL ÜCRETLER VE İMALAT SANAYİİNDE ÜCRET PAYI, 1976-1979[10]

YILLAR	REEL ÜCRET ENDEKSLERİ		
	Sanayi Sayımları Verilerine Göre	SSK Verilerine Göre	ÜCRETLERİN SINAİ KATMA DEĞERDEN PAYI (%)
	(1)	(2)	(3)
1976	100	100	31,7
1977	121	102	36,9
1978	122	95	37,7
1979	115	82	37,3

ları 1976 sonrasında sonuna akdar kullanıldı.[11] Tablo II, 1976-1979 yıllarında bu mücadelenin ne derecede etkili olduğunu gösteriyor.

Görüldüğü gibi imalat sanayiinde işçi sınıfı, bunalım ve enflasyon koşullarına rağmen 1977 ve 1978'de reel ücretlerini artırmayı başarmış; 1979'da meydana gelen gerileme dahi ücretlerin 1976 düzeyinin % 15 üzerinde kalmasına engel olamamıştır. SSK verileri ise 1977'de artış, sonraki iki yıl gerileme göstermektedir. Ancak 1978 ve 1979'daki yüksek enflasyonun, SSK verilerinde ücretlerin üst sınırını oluşturan «tavan ücret»i hızla aşındırmış olabileceği dikkate alınırsa, bu yıllar için imalat sanayii verilerinin daha güvenilir olduğunu kabul etmek doğru olacaktır.

Daha da önemlisi, 1976-1979 arasında imalat sanayiinde ücret payında meydana gelen belirgin artıştır: Katma değerde ücretlerin payı 2-3 yıl içinde % 7 artmış; Tablo I verilerine dönecek olursak, ekonomik bunalımın nesnel koşullarının başladığı 1974 ile 1979 arasında ücret payı % 27'den % 37,3'e yükselmiştir. Böylece, popülizmin egemen sınıflar için «hazmedilebilir» olmasının temel koşullarından birini oluşturan gelir dağılımı dengelerinin korunması, sınai kârlarla ücreter arasındaki ilişkiler bakımından ciddi surette zedeleniyordu.

1977 sonrasında sanayi kesimi dışındaki ticari kârların, özellikle «kara para» diye anılan aracı-stokçu-karaborsacı kazançlarının çarpıcı biçimde artmış bulunması [12] yukarıdaki

(10) Kaynaklar, Tablo I'inkilerle aynıdır. Bkz: Yukarıda, dipnot 1.

(11) Grevlerde kaybolan işgününün yıllık açlışma günü toplamına oranı, 1973-76'da ortalama %1,37 iken, bu oran 1977-1980'de yaklaşık 2,5 misli artarak %3,25'e yükselmiştir. Bkz: Kepenek (1983), s. 510.

(12) 1975-79 arasında "hizmetler" kesiminde ücret dışı kazançların GSYİH'daki payı %29,8'den %42,5'e çıkmıştır. Bkz: Varlıer (1983), s. 27.

saptamalarımızın sanayi sermayesi için çizdiği karanlık tabloyu değiştirmez. Aksine bu gelişme, sermaye grupları arasında yeni çelişkiler yaratarak popülizmin egemen blok içinde sağladığı alışılmış dengelerin çatırdamasına yol açan istikrar bozucu bir etken olarak görülmelidir.

Böylece 1974'ten itibaren popülizm bir yol ağzına gelmiş bulunuyordu. Ya kendisini bir burjuva demokrasisi doğrultusunda aşarak emekçi ve egemen sınıflar arasında öncekinden farklı bir çatışma, uzlaşma ve denge sürecine geçişi gerçekleştirecekti; ya da yirmi yıllık geçmiş edinimlerin tümünü tehlikeye sokan bir çöküntüyle ortadan kalkacaktı. Bazı umut belirtilerinin varlığına rağmen birinci doğrultuda bir dönüşümün gerçekleşemediği ortadadır. Burada, Türkiye gibi ülkelerde burjuvazinin, burjuva demokrasisi doğrultusundaki dönüşümleri sürükleyecek özellikler taşımamasının; bu işi yapmaya aday olabilecek diğer sınıfların ise, belki biraz da popülizmin etkisiyle, bu tarihi misyonu ifa edebilecek öznel koşulları bir türlü edinememelerinin rolü vardır. Ancak bu sorunların, bu genel saptamanın ötesinde incelenmesi bu yazının çerçevesini aşmaktadır.

KAYNAKLAR

AKAT. A.S. (1980), «Türkiye'nin Dış Ticareti Üzerine Gözlemler»; *Toplum ve Bilim,* No. 12.

KEPENEK, Y. (1983), *Türkiye Ekonomisi,* ODTÜ, Ankara.

KEYDER, N. (1976), «Türkiye'de Tarımsal Reel Gelir ve Kırsal Refah Endeksi»; *ODTÜ Gelişme Dergisi,* No. 12.

VARLIER, O. (1978), *Türkiye'de İç Ticaret Hadleri,* DPT, Ankara.

VARLIER, O. (1983) «1970 Sonrasında Gelir Dağılımında Değişmeler»; *Bilim ve Sanat,* No. 25.

Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Kapitalizm

1. GİRİŞ

Bu yazıda Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalizme geçemeyişinin nedenlerini araştırmayı amaçlıyoruz. Bilindiği gibi tarım toplumu aşamasındaki kimi toplumlar kapitalizm-sanayileşme ikilisini gerçekleştirebilirken, bunu başaramayan diğerleri XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ve XIX. yüzyılda ya sömürgeleştirilmiş (Hindistan, Endonezya, vb.) yada bağımlı geri tarım toplumları durumuna düşmüşlerdi. Bu sonuncu türü ikiye ayırmak doğru olacaktır: Latin Amerika ve Asya.

Latin Amerika'da XVI. yüzyıldan itibaren Kolomb-öncesi uygarlıklar yıkılarak yerlerine çok özgül yapılar geçmiştir. Kısaca hatırlatmak gerekirse, bu yapılar köle ve yarı-köle üretim ilişkileri temelinde oluşan değerli maden ve plantasyon ekonomileridir. Bu özgül yapılar başından itibaren Batı Avrupa'nın kapitalist gelişmesinde belirleyici işlevler görmüşler, adeta bu gelişmenin tamamlayıcı bir parçası olmuşlardır. Dolayısıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısında kurulan bağımsız Latin Amerika ulus-devletlerinin geri kalmış tarım ekonomilerine sahip olmaları, özel bir tarihsel sürecin sonucudur ve bu bölgede öz-merkezli *(auto-centré)* bir kapitalizm-sanayileşme sürecinin yer almayışının dışsal etkenlere bağlanması, herkesin kabul ettiği bir olgudur.

Asya açısından durum oldukça farklıdır. Bu bölgede Çin, Osmanlı İmparatorluğu, İran, Tayland gibi tarım toplumunun en ileri aşamalarına gelebilmiş uygarlıklar, sömürgeleştirilen diğer Asya ülkeleri ve Latin Amerika'da olduğu gibi bir yıkıma ve yeniden yapısallaşmaya uğramamışlardır. Öyleyse bu tür toplumlarda öz-merkezli kapitalistleşme süreci hangi etkenler tarafından engellenmiştir? Bu soruya genellikle iki karşıt cevap verilmektedir. Kimi iktisat tarihçisine ve toplum-bilimciye göre Batı Avrupa'daki kapitalist gelişme ve bunun sonucunda kurulan ileri ekonomi ve güçlü devletlerin etki ve baskıları, yani dış etkenler, bu ülkelerde kapitalistleşme-sanayileşmeyi engellemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalmışlığının açıklamalarında bu görüş yakın bir tarihe kadar egemen durumdaydı. Diğer görüş ise, bu toplumların özgül yapılarının, yani içsel etkenlerin kapitalistleşme sürecini engellediği doğrultusundadır. Biz de bu ikinci görüşe katılıyoruz.

Sorunun irdelenmesine geçmeden önce gelişmiş tarım toplumları üzerine kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır. Bilindiği gibi esas olarak iki tür yapıyla karşı karşıyayız: Feodal yapı ve merkezî bürokratik yapı. Bu sonuncusu değişik terimlerle ifade edilebiliyor: Asya Üretim Tarzı, Vergisel Üretim Tarzı gibi. Bizim merkezî bürokratik terimini yeğlememiz, toplumsal yapının ana niteliklerini belirtmesi nedeniyledir.

Tarım toplumlarında temel yapısal farkların ortaya çıkışı büyük ölçüde toprak mülkiyetinin niteliğine bağlıdır. Feodal toplumda, derebeyi sahip olduğu toprak üzerinde tam bir temellük hakkına sahiptir. Merkezî bürokratik tarım toplumunda ise, toprak üzerinde özel mülkiyet yadsınır ya da en azından temellük hakları sınırlandırılır ve mülkiyet genellikle devlete aittir. Bu temel farkın önemli bir sonucu, feodal toplumda derebeyinin toprak rantına doğrudan ve tam olarak sahip olması, merkezî bürokratik toplumda ise toprak rantının kullanım biçimine ve bölüşümüne merkezî yetkenin karar vermesidir.[1]

Sınıfsal yapı da doğal olarak farklılık gösterecektir. Feodal toplumda iki temel sınıf, derebeyler ve köylülerdir. Ayrıca mamul eşya üretimiyle uğraşan ve korporasyonlar biçiminde örgütlenmiş zanaatkâr kesimiyle, ticaretle uğraşan bir burjuvazi vardır. Merkezî bürokratik toplumda temel sınıflar, kendi içinde çeşitli alt sınıflara bölünebilen bürokrasiyle köylülerden oluşur. Diğer iki toplumsal kesim bu toplumda da mevcuttur. Yönetici sınıf bürokrasidir; ancak bu sınıf mensupları, devletin hizmetinde oldukları sürece topraktan pay alma yetkisine sahiptirler.

(1) Osmanlı toplumsal yapısıyla ilgili etraflı bilgi için, Ö. L. Barkan'ın tüm eserlerine ve M. Akdağ'ın **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi** adlı eserine başvurulabilir. Toplum yapısının nitelendirilmesiyle ilgili tartışmalar için, S. Divitçioğlu (1969) ve A. S. Akat (1977) önerilebilir. Ayrıca Gürsel (1979)'da bu konular, Bizans, Çin, Selçuklu ve Japon toplumlarıyla karşılaştırmalar yaparak etraflı bir biçimde tartışılmıştır.

Bu iki toplum arasındaki siyasal düzeydeki farklar da konumuz açısından çok önemlidir. Feodal toplumun en önemli özelliği, merkezî yetkenin yokluğu ya da zayıflığıdır. Bu zayıflık derecesi doğal olarak bir ülkeden diğerine değişiklikler gösterebilir, ama toprak aristokrasisinin yetkileri ve ülke yönetimindeki söz sahipliği çeşitli kurumlar aracılığıyla (esas olarak aristokrat parlamento) kalıcı kurallara bağlanmıştır. Merkezî yetkenin zayıflığı, feodal toplumda gerek *fief*'lerin, gerekse burjuvazinin oturduğu şehirlerin geniş özerkliklere sahip olmaları sonucunu doğurmuştur. Merkezî bürokratik tarım toplumunda ise, tam aksine, bürokratik bir devlet biçiminde kurumlaşmış güçlü bir merkezî yetkenin varlığı sözkonusudur ve toplumsal kesimlerin özerklik alanları hemen hemen yok denecek kadar azdır.

Bu kısa hatırlatmalardan sonra konumuza geçebiliriz. Osmanlı İmparatorluğunda kapitalizmin neden gelişmediğini araştırmak için, önce kapitalist gelişmenin etkenlerini saptamak. daha sonra da bu etkenlerin Osmanlı toplumunda varolup olmadıklarını tartışmak zorundayız.

2. KAPİTALİST GELİŞMENİN ETKENLERİ

Feodalizmin çözülmesi ve kapitalist üretim ilişkilerinin tohumlarının atılıp gelişmesi çok uzun bir tarihsel süreci kapsar. Bu süreç Batı Avrupa için hemen hemen XI. yüzyılla XIX. yüzyılın ikinci yarısı arasında yer alır[2] ve düz bir gelişme çizgisi izlememiş, durağan dönemler olduğu gibi gerileme dönemleri de olmuştur (örneğin XII. ve XIV. yüzyıllarda Kuzey İtalya). Ustelik kapitalist gelişme her ülkede aynı yolu izlememiştir. Bu nedenle Osmanlıları yalnızca Ingiltere ya da Japonya ile karşılaştırarak anlamlı sonuçlara varmak olanaksızdır. Dolayısıyla kapitalist gelişmenin böyle bir gelişmeyi yaşamış tüm toplumlara ortak etkenlerini saptamak gerekir. Ancak bu ortak etkenleri, kapitalist gelişmenin belirleyici etkenleri, bir başka deyişle *sine qua non* (olmazsa olmaz) koşulları olarak kabul edebiliriz.

Burada kapitalist gelişme üzerine 1950'lerde yapılmış olan ünlü tartışmayı[3] yeniden ele almak niyetinde değiliz. Karşıt görüşlere rağmen (bu karşıtlıklar tartışma sonucu kısmen giderilmiştir) kapitalist gelişmenin belirleyici etkenleriyle ilgili bir genel onay *(consensus)* bulmanın olanaklı olduğu kanısındayız.

Bu etkenler iki gruba ayrılabilir: İktisadî etkenler ve toplumsal-siyasal nitelikteki etkenler.

Üç adet iktisadî nitelikte etken saptıyoruz:

1— Parasal servet birikimi. Bu birikimin ön koşulu mübadele ekonomisidir. Bir başka deyişle, kapitalizm-öncesi zanaat

(2) Hobsbawm (1977).

(3) Bu tartışmaya başlıca katkılar, P. Sweezy, M. Dobb, K. Takahashi, R. Hilton ve C. Hill tarafından yapılmıştır. Bkz: Kaynaklar listesi.

sektörünün kullanım değeri üretimini gerileten pazar için üretimin yaygınlaşmasıyla, parasal servet birikimi gerçekleşebilir. Bu birikimin kökleri ticaret ve tefeciliğe, özellikle dış ticarete uzanmaktadır.

2— Ureticilerin (köylü ve zanaatkârlar) sahip oldukları üretim araçlarından ayrılmalarıyla koşullanmış olan, ücretli emek gücünün gelişmesi. Bu gelişmenin kökenini, kapitalizm-öncesi toplumsal ilişkilerin çözülmesinde aramak gerekir.

Bu etkenlerin sunuluş sırası hiç bir nedensellik sıralamasına bağlı değildir. Bir başka deyişle, bu etkenlerin içinde hiçbiri diğer ikisine koşut değildir, yani belirleyici tek faktör aramak boşunadır. Nitekim kapitalist gelişmenin gerçekleştiği ülkelerde bu etkenler ne belli bir kronolojik sıra izlemişlerdir, ne de bu gelişmeyi aynı yoğunlukta etkilemişlerdir. Sonuç olarak bu üç etkeni kapitalist gelişmenin temel etkenleri olarak kabul etmemiz gerekir. İçlerinden birinin bile eksikliği kapitalistleşme sürecini durduracak niteliktedir.

Toplumsal-siyasal nitelikteki etkeni tanımlamak daha güçtür. Bu etkenin, söz konusu iktisadî etkenlerin toplumsal yapıyı dönüştürücü eklemlenmiş bütünlüğünü sağlayan toplumsal ilişikleri ifade etmesi gerekir. Basitleştirecek olursak, burjuva sınıfının varlığıyla bu sınıfın siyasal yetke/devlet ile kurduğu toplumsal-siyasal ilişkiler söz konusudur. Burjuvazinin homojen bir sınıf oluşturmadığını; büyük ticaret burjuvazisi, küçük ve orta üretime yönelik kapitalistler gibi kesimlerinin kapitalist gelişmeyi, özellikle de burjuva devrimlerinin somut biçimlerini etkilediklerini biliyoruz. Sonuç olarak toplumsal-siyasal etkeni, toplumsal ilişkileri dönüştürücü nitelikte sınıf çatışmaları üreten belli bir sınıfsal hiyerarşi olarak düşünebiliriz.

Şimdi bu etkenlerin Osmanlı toplumundaki varlıklarını tartışabiliriz.

2.1. Parasal Servet Birikimi

Böyle bir birikimin tüm önkoşulları Osmanlı ekonomisinde başlangıçtan itibaren mevcuttu. Parasal ekonomi, canlı bir ticaret, rahatlıkla gözlemlenebilmektedir ve bu ortamda meta ilişkilerinin ve ticarî birikimin gelişmesi doğaldır. H. Inalcık'ın ticaret burjuvazisiyle ilgili verdiği bilgiler bu açıdan ilginçtir :«İçlerinden bazıları son derece zengindiler. Örneğin 1480 yılında Bursalı iki tüccar Mısır ticaretine birlikte 11,000 düka yatırmışlardı. Karşılaştırma için, 1450 yıllarında İtalyan tüccar Andrea Barbarigo'nun tüm sermayesinin 15,000 düka olduğunu belirtelim»[4]. Gene Bursa'da 16. yüzyılda ölen kişilerin % 1.3'ü. 2,000 dükanın üzerinde miras bırakmışlardı[5].

Eğer salt ticarî birikimi değil de genel olarak parasal birikimi gözönüne alacak olursak, bu tür birikimin özellikle XVII.

(4) İnalcık (1972), s. 112.

(5) İnalcık (1969), s. 110.

ve XVIII. yüzyıllarda Batı'dan gelen para akımı (*Levant* ticareti) ve iltizam sistemiyle hızlandığı kesindir.

Bununla birlikte, Marx'ın ileri sürdüğü gibi, «parasal servetin sermayeye dönüşmesini mümkün kılan, bir yandan özgür emekçilerin öncül varlığı; öte yandan artık serbest ve ele geçirilebilir duruma gelmiş, oysa önceden şu veya bu biçimde şimdi mülksüzleşmiş kitlelerin *mülkü* olan geçim araç ve gereçlerinin varlıklarıdır.»[6] Bir başka deyişle, parasal servetlerin belli ellerde toplanmasının kapitalizme yol açması, ancak kapitalizm-öncesi üretim tarzının çözülmesinin doğuracağı proleterleşmeyle, yani doğrudan üreticilerin üretim araçlarından yoksun bırakılarak mülksüzleştirilmeleriyle mümkündür. «...*Salt parasal servetin varlığı,* hattâ belli bir *egemenlik* sağlaması (bu mülksüzleşmenin) *gerçekleşip sermayeye* varılması için kesinlikle yeterli değildir. Yoksa eski Roma, Bizans, vb., tarihlerini özgür emek ve sermayeyle noktalarlardı.»[7]

Osmanlı toplumunda, doğrudan üreticilerin sahip oldukları üretim araçlarını kaybetmeleri üzerinde ilerde duracağımız nedenlerle gerçekleşmediğinden, manüfaktür üretiminin gelişmediği ve iç pazarın büyümediği bir ortamda ticari sermaye birikiminin nesnel sınırına ulaşması, parasal servet birikimini, ya iltizam[8] sistemi aracılığıyla tarımsal artığa yatırılmaya yöneltmiş[9], ya iddihara dönüştürmüş[10], ya da vakıflara aktartmış-

(6) Marx (1857-1858), s. 216.

(7) Aynı eser, s. 217.

(8) İltizam sistemi özet olarak devletin vergi gelirlerini açık arttırmaya çıkararak bu gelirleri peşinen tahsil etmesine dayanır. Bu sistem İmparatorluğun kuruluşundan itibaren varolmasına rağmen yaygın değildi. XVII. yüzyıldan itibaren timar sisteminin çökmesine paralel olarak tarım kesiminde de yaygınlaştı ve egemen duruma geçti. Timarların yerini yavaş yavaş iltizamlar aldı. Mültezimler (iltizam sahipleri), toplumsal yapının sonucu esas olarak yüksek dereceli bürokratlar, sarraflar ve tefecilerden oluşuyordu, çünkü iltizama verilecek vergileri peşin olarak ödeyebilmek için gerekli nakit servet, bu toplumsal kesimlerin elindeydi.

(9) Ticaret kesiminde kazanılan servetlerin toprak yatırımına yönelmesi Çin'de de gözlemleniyor: 'Kapitalist gelişmeye diğer bir engel, toprak yatırımı için sözkonusu olan geleneksel tercih oldu... Az risk ve yüksek prestij, toprak yatırımını çekici kılan başlıca nedenlerden ikisiydi." Balazs (1968), s. 310.

(10) XVIII. yüzyılın sonlarında Fransız tüccar-iktisatçı F. de Beaujour şu gözlemi yapıyordu: "Despotizm servetleri eğreti kılar, çünkü her zaman onları yutmasıyla iş biter. Sanayiyi sınırlar, çünkü hiç kimse koruyamayacağı bir serveti kazanmak için çabalamaz. Paranın dolaşımını zorlaştırır, çünkü onu saklamayı tercih eden ellerde birikmesine neden olur." Bkz: De Beaujour, 177. Gene XVIII. yüzyıldaki iddiharla ilgili olarak N. Svoronos şunları yazıyor: "Tarım ürünlerinin fiyatlarının artması sonucu gözlemlediğimiz büyük kâr (Selânik' bölgesinde), servetlerini iddihar eden zengin Türklere gidiyordu." Svoronos (1956), s. 357.

tır. Nitekim vakıflara nakit servet bağışlanması çok sık rastlanan bir olguydu. Bu paralar Islâmın öngördüğü faiz haddi (%15) üzerinden borç veriliyor ve elde edilen gelir vakıfın niteliğine[11] göre kurucuyla kurum arasında paylaşılıyordu.

1560 yılında Bursa şehrinin vakıfları 3.349.046 akçelik borç verilebilir fona sahipti. Bursa vilayetinde geriye kalan 609 vakıfın ise 1580 yılında aynı nitelikte 2.716.480 akçesi vardı. Oysa elli yıl önce bu vilayette borç verme işlemi yapan yalnızca 42 vakıf vardı.[12] Bu olgular parasal birikimin boyutları hakkında torluk çapındaki toplam gelirlerinin % 32'si faiz gelirinden oluşuyordu. Gene XVIII. yüzyılda, B. Yediyıldız'ın örnek olarak aldığı 330 vakıfın kuruluşunda bağışlanan nakit servet miktarı, 42.000.000 akçeyi buluyordu.[13]

Vakıflarca yönetilen borç verilebilir fonlar, üretken yatırımlara değil, geleneksel tefeci piyasasına yöneliyordu. Serbest piyasanın altında olan % 15 faiz haddi, vakıflardan borç alan ayrıcalıklı kesimlere rant aktarılmasına yarıyordu.

Konuyu kapatırken, tefeciliğin kapitalist gelişme etkeni olamayacağına dikkati çekelim: «Asyagil üretim biçimlerinde, tefeciliğin iktisadi çöküş ve siyasal yozlaşmadan başka bir işe yaramaksızın uzun süre varlığını sürdürdüğü rastlanan bir olgudur. Yalnızca kapitalist üretim sisteminin diğer koşullarının bir araya geldiği ortamda, tefecilik, bir yandan feodal beyleri ve küçük meta üreticilerini iflas ettirerek, öte yandan üretim araçlarını sermayeye dönüşecek şekilde merkezîleştirerek, yeni üretim tarzının doğuşuna katkıda bulunur.»[14] Marx'ın bu satırları, Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu tartıştığımız konu açısından çok iyi aydınlatmaktadır.

Bununla birlikte, belli bir manüfaktürel gelişmeyle evde iş sistemi'nin *(travil à domicile, putting out system)* XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlılarda gözlemlendiğini unutmamak gerekir.

Bir çok örneklerden, Bursa, İstanbul, Edirne, Selânik gibi tekstil merkezlerinde kimi atölyelerin hemen hemen manüfaktür boyutuna ulaştıklarını görüyoruz[15]. Burada zanaat üre-

(11) B. Yediyıldız (1976).

(12) M. Sencer (1971), s. 168.

(13) B. Yediyıldız (1976), s. 116.

(14) Marx (1867), s. 256.

(15) Boyutları itibariyle birer büyük manüfaktür sayılabilecek devlet işletmelerinin sözünü etmiyoruz; XVIII. yüzyılda tersane, baruthane, yünlü dokuma, vb. gibi devlet sektörüne ait 29 işletmede onbinin üzerinde işçi çalışıyordu (Giz (1967), s. 13). Ama bu işletmelere kapitalist işletmeler gözüyle bakamayız, çünkü çalışma ilkelerinin kâr rasyonalitesiyle, bir başka deyişle kapitalist sermaye birikimiyle hiçbir ilgisi yoktu ve bu işletmelerin kendiliğinden kapitalizme yol açması olanaksızdı. Bunlar Osmanlı devleti tarafından özellikle askerî gereksinmelerini karşılamak için kurulmuş büyük üretim birimlerinden ibaretti.

timinden manüfaktür üretimine geçişi simgeleyen bilinen tüm örnekleri aktarmak gereksizdir,[16] ama bir kaç çarpıcı örneği vermekte yarar var: XVII. yüzyılda Istanbul'un en büyük 26 tekstil atölyesinde ortalama işçi sayısı 19'du. Bu ortalama, cam atölyelerinde 32 idi ve bir tek havlu kumaş atölyesinde 400 işçi çalışıyordu[17]. Bursa'da ise XVI. yüzyılda dokuma tezgâhlarının sayılı kapitalistlerde toplanma eğilimine işaret ediyorlar[18].

Bu eğilimlerin güçlenmesi ve bunu kapitalist gelişmenin izleyebilmesi için korporasyon (gedikler) sisteminin giderek zayıflaması ya da hiç olmazsa manüfaktürlerin çoğalmasını önleyemeyecek durumda olması gerekirdi; çünkü belli bir gelişme düzeyinden sonra manüfaktürler nasıl olsa bu sistemi çökertecek iktisadî ve siyasal güce kavuşacaklardı. Oysa Osmanlı korporasyon sistemi çok iyi direndi. Gediklerin kurallarından sapmalar hararetle izlendi. Bu mücadelede gedikler büyük bir müttefike sahiptiler: Osmanlı devleti. Nitekim Osmanlı bürokrasisi her zaman rüşeym halindeki kapitalist burjuvaziye karşı zanaat ustalarını desteklemiştir. H. Inalcık gibi biz de, güçlü bir burjuvazinin gelişememesine gediklerin tutucu politikasının neden olduğunu düşünüyoruz.[19] Bürokrasinin bu konudaki tutumunun altının çizilmesi gerekir, çünkü merkezî bir devletin kontrolü altındaki bir toplumsal kuruluşta manüfaktürlerin yerleşebileceği bir alan bulmak olanaksızdı. Unutmamak gerekir ki, feodal Avrupa'da ilk manüfaktürler korporasyonların geleneksel merkezleri olan büyük kentlerden kaçarak kırsal kesimlere yerleşebilmişlerdi: örneğin Birmingham manüfaktürleri. Aynı biçimde feodal ademimerkezî yapı, Japonya'da XVIII. yüzyılda ticaret burjuvazisinin (*cho-nin*'ler) rahatlıkla *putting-out* sistemini kullanmasını olanaklı kılarken yeterince güçlenmesini sağlıyordu.[20] Böylelikle bu burjuvazi 1830-40'larda, Edo (Tokyo) gibi büyük şehirlerdeki korporasyonların direnişine rağmen manüfaktürlerini kurup geliştirebilecekti. Korporasyonlar 1843'de yasaklanacak, birkaç yıl sonra ayrıcalıkları son derece sınırlanmış olarak tekrar kurulabileceklerdi.[21]

Salt manüfaktürün değil genel olarak özel işletmenin gelişmesinin karşısına çıkan ikinci bir engeli de kaydetmeliyiz. Bu engel devletin ağır vergi politikasıyla idarî fiyatlar[22] sisteminin, vakıf sisteminin sığınma olanaklarıyla birleşmesinden oluşmaktadır. Ağır vergiler üretken sektörün kârlılığını zor-

(16) Erdost (1973), s. 180.

(17) Giz (1967), s. 15.

(18) İnalcık (1972), s. 145.

(19) Aynı eser, s. 115.

(20) Takahashi (1977), s. 52.

(21) Akamatsu (1968), s. 104.

(22) Gürsel (1981).

laştırırken, iflâsın eşiğinde olan atölye[23] ve manüfaktürler her zaman vakıf sektörüne geçme olanağına sahiptiler. B. Yediyıldız'ın daha önce sözünü ettiğimiz örneklemesinde, vakıf sistemine geçmiş «yün ve dokuma atölyeleri», «ipek fabrikaları», «sabunhane»lerden oluşan 300 adet «atölye ya da fabrika» sayılmaktadır.[24] Böylece bu işletmeler, basit yeniden-üretim olarak niteleyebileceğimiz bir çerçevede çalışmaya devam ediyorlardı. Bu ortamda üretim araçlarının sayılı ellerde toplanmasını sağlayacak koşulların oluşması çok zordu.

Manüfaktür niteliğinde cılız gelişmelere paralel olarak evde iş sisteminde de gelişmeler gözlemleniyor. Bu sistemin XVI. yüzyılda Avrupa pazarlarıyla mübadelenin yoğunlaşmasıyla ilgili olarak belli bir yaygınlık kazandığı dikkati çekiyor. Hiç şüphesiz bu nedenledir ki, bu sistemi, Batı Anadolu ve Balkanların bazı kesimleri gibi söz konusu mübadeleye en açık bölgelerde gözlemliyoruz. Evde iş sisteminin evrimini ve yaygınlığını tanımamızı olanaklı kılacak monografiler ne yazık ki yok. Tarihçiler genellikle bu sistemin varlığına değinmekle yetiniyorlar; H. İnalcık da bunlardan biri. Son kitabı, *The Ottoman Empire*'de şu satırları okuyoruz: «Evcil sanayi gedik sisteminin dışında gelişti. Örneğin Anadolu'da tüccarlar için pamuklu kumaş üreten köylü kulübelerindeki *(cottage)* dokuma sanayii, kasabalardan köylere doğru yaygınlaşmıştı ve üretimin büyük kısmı dış pazara yönelikti.»[25]

Marx'ın «devrimci olmayan yol» olarak nitelediği evde iş sistemi, aslında kapitalist üretim tarzının ilkel bir biçiminden başka birşey değildir. Bu nedenle kapitalist ilişkilerin gelişmesinde ancak geçici bir aşama olabilir. Ayrıca, bu gelişmeyi son derece ağırlaştırır; «devrimci olmayan» sıfatını hak edişi de bu nedenledir. Nasıl olursa olsun bu yol sonunda manüfaktürle bitmek zorundadır. Tüccarın önce ham maddelerin sağlayıcısı ve malların tek alıcısı, sonra tezgahların sahibi olması, mülksüzleşmeyi başarmakla birlikte, bir sonraki aşamaya yani manüfaktür aşamasına geçildiği ölçüde evde iş sistemi kapitalist gelişmeye katkıda bulunmuş demektir. Oysa bu yol belki bazı istisnalar dışında hiç bir zaman manüfaktüre ulaşmadı. Sonuç

(23) Burada, kapitalist gelişmenin korporatif atölye sisteminden kaynaklanamayacağını belirtmeliyiz. Osmanlı İmparatorluğu'nda gedik sisteminin evrimini bu nedenle dikkate almıyoruz. Marx **Grundrisse**'de bu konuyla ilgili olarak şöyle yazıyor: "Kent zanaatkârlarının uğraşları esas olarak mübadeleye ve mübadele değeri yaratılmasına dayansa da, başlıca ve doğrudan amaçları zanaatkâr ve zanaatkâr ustası olarak kalmak, dolayısıyla kullanım değeri yaratmaktır; bu amaç zenginleşmek, gerçek anlamda mübadele değeri değildir. Bu nedenledir ki üretim, her zaman önceden veri olan tüketime ve de arz talebe bağımlıdır - ve bu nedenledir ki üretim yavaş gelişir." Bkz: Marx (1857-1858), s. 224.

(24) B. Yediyıldız (1976), s. 115.

(25) İnalcık (1972), s. 159.

olarak gerek «devrimci yol», gerekse «devrimci olmayan yol» Osmanlılarda engellerle karşılaştılar ve «genel olarak Osmanlı sanayii evde iş sisteminin ötesine geçmedi.»[26]

Manüfaktürlerin gelişebilmesi için ikinci bir etken gerekliydi: Proleterleşme; bir başka deyişle, ücretli emek kütlesinin ortaya çıkması.

2.2. Proleterleşmenin Olanaksızlığı Üzerine

Proletaryanın, yani meta üretiminde ücretli emeğin yaygınlaşması, temel olarak köylülüğün içindeki farklılaşmaya bağlıdır. Hattâ bu farklılaşma kapitalist üretim ilişkilerinin başlangıç noktası olarak görülebilir. Köylülüğün bir kısmının meta üreticisine (kulaklar), toprağını kaybeden diğer kısmının da gerek tarımda gerekse sanayide ücretli emekçiye dönüşmesi, bu farklılaşma olmaksızın olanaksızdır. M. Dobb bu sorunu şöyle irdeliyor:

«Küçük üreticiler, feodal sömürüden (—belki aynî ranttan parasal ranta geçişte bu sömürüyü daha az ağır kılarak—) kısmen kurtulabildikleri ölçüde, artık ürünün bir kısmına sahip olabildiler. Bu da onlara ekinlerini iyileştirmeleri ve yeni toprakları ekmeleri olanağını sağladı. Buysa feodal tahditlerle zıtlaşmayı daha da derinleştirdi. Öte yandan böylelikle *küçük üretimin bizzat kendi içinde belli sermaye birikiminin temeli atıldı* ve küçük üreticiler ekonomisinde farklılaşma süreci başlamış oldu. Zaman ve mekân içinde çeşitlilik gösteren bu çok iyi bilinen süreç, bir yandan göreceli olarak zengin bir üretici üst kesimin (Rus geleneğinde kulaklar), öte yandan yoksullaşmış bir köylü kesiminin oluşumunu içerir. Köydeki (kentsel zanaat kesiminde de olduğu gibi) bu toplumsal kutuplaşma ücretlilerin, sonuç olarak da burjuva üretim ilişkilerinin ortaya çıkışını hazırladı.»[27]

Bu toplumsal farklılaşmayı, değişik hız ve yollarla olmakla birlikte, feodalizmin varolduğu her yerde gözlemliyoruz. Yukarıdaki alıntıda M. Dobb Batı Avrupa'yı sözkonusu ediyordu ama aynı olgu Japonya'da da yer almıştır: «Ve ne zaman ki kırsal zanaat kesimi, özellikle XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren gelişti; bir yandan üretici ve hammadde sağlayıcısı zengin köylülerle öte yandan topraklarını ipotek etmiş ya da emeklerini zanaat üretiminde, özellikle ham ipek ve ipekli ya da pamuklu dokuma üretiminde kiralayan topraksızlaşmış köylüler arasındaki farklılaşma daha da netleşti.»[28]

Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nda bu farklılaşma son derece yavaş, hattâ yok denecek kadar az oldu. Bu durumun başlıca nedeninin, köylülüğün tutucu sömürülme biçimlerinde aranması gerekir. M. Dobb'un da öne sürdüğü gibi, angaryadan ve /veya aynî ranttan parasal ranta geçiş, bu farklılaşmanın ön-

(26) Aynı eser, s. 160.
(27) Dobb (1962), s. 18.
(28) Akamatsu 1968), s. 47.

koşuludur. Örneğin Japonya'da XVII. yüzyıldan itibaren esas ödentinin bir kısmıyla kimi ikincil ödentilerin para olarak tahsil edilmesi, genellikle köy şefleri arasından çıkmış bir köylütüccar sınıfının gelişmesine neden oldu. Ve köylülüğün farklılaşmasıyla pazar ekonomisinin yaygınlaşmasına paralel olarak, *daimyo*'ların (feodal beyler) idarî kontrolünden giderek kurtulan yörel ve bölgesel pazarlar ile korporasyonların tahditlerinden tamamen serbest bir evde iş sistemi, Japon ekonomisinde kök salabildi.[29] Buna karşılık Osmanlı toplumsal kuruluşunda aynî olarak tahsil edilen verginin iltizam sistemiyle paraya dönüşmesi, XVIII. yüzyıldan itibaren belli bir yaygınlık kazanmış olsa da, bu dönüşüm köylülüğün bir yandan her kategoriden sömürücüyle olan ilişkisini, öte yandan pazarla olan ilişkisini değiştirecek nitelikte değildi. Çift'lerin (bir köylü ailesine bırakılan birim) alınıp satılamaz olması, tefeciliğin varlığına rağmen, mülksüzleşmeyi ve toprakların belli ellerde toplanmasını engellerken, iltizam sistemi de pratikte aynî ranta dönüş ve köylülüğün kendisine artıktan hiç pay kalmayacak biçimde sömürülmesi anlamına geliyordu. Nitekim, özellikle XVIII. yüzyılda Batı'dan gelen talep baskısıyla tarımsal ürünlerin fiyatlarının artma eğilimine girmesi, mültezimleri artığa aynî olarak sahip olmaya yöneltiyordu. Ayrıca, mültezimlerin toprağın mülkiyetine sahip olmayışları nedeniyle, devlete ödedikleri peşin vergiyi, yani yaptıkları yatırımı bir an önce en kârlı biçimde değerlendirmek istemeleri, pratikte köylülük üzerinde kurdukları tahakküm ile birleşince, ne köylülere sermaye biriktirme olanağı bırakıyordu, ne de kendileri tarımsal yatırıma yöneliyorlardı. Iltizam sistemi parasal ekonomiyi yaygınlaştırmış olsa da farklılaşma sorununu çözümleyebilmek için bu yaygınlaşmanın hangi üretim ve dolaşım ilişkileri içinde gerçekleştiğine bakmak gerekir. H.K. Takahashi'nin bu konuda söylediklerine tamamen katılıyoruz:

«Eğer köylüler *doğrudan üreticiler* olarak bu fazlalığı kendileri için alakoyup biriktirirlerse, feodal rant aynî biçimden parasal biçime dönüşecek ve oranı azalacaktır. Aksine, eğer beyler, tüccarlar ya da tefeciler üretici olmayan kişiler olarak bu artığa el koyarlarsa, feodal rantın biçimi ve oranı olduğu gibi kalır ve sağlamlaşır. Burada bizim için önemli olan, mübadelelerin doğrudan üreticiler ekonomisinin çerçevesinde mi, yoksa bunun dışında mı gerçekleştiği önemlidir. Bir başka deyişle, sözkonusu olan, parasal rantın oluşumuna yol açan köylü ekonomisi içindeki mübadelelerin gelişmesi midir, yoksa aynî rantın ağırlaşmasına yol açan beylik ekonomisi içindeki mübadelelerin gelişmesi midir?»[30].

Takahashi her nekadar «beylik ekonomisinden» söz ediyorsa da, mukataalar (iltizama verilen toprak/vergi birimleri), malîkâneler (kaydı hayat şartıyla verilen mukataalar) ve

(29) Aynı eser, s. 42.
(30) Takahashi (1977), s. 41.

çiftlikler (kullanılmaya elverişsiz toprakların tarıma açılması şartıyla göz yumulan ve yarıcılıkla işletilen özel mülkiyetli toprak birimi) ile biçimlenmiş bir ekonomide aynı nitelikte iktisadî mekanizmaların geçerli olduğunu biliyoruz.

Kısacası, Osmanlı köylülüğünde farklılaşma oldukça gecikti; bunun sonucunda üreticilerin üretim araçlarından kopmaları ve büyük çapta bir proleterleşme olmadı.

Bununla birlikte, kırlardan kentlere çeşitli nedenlerle göç aracılığıyla bir proleterleşmenin olanaklı olup olmadığını sorabiliriz. Nitekim isyanlar, talan ve ağır sömürünün birçok dönemde köylüleri topraklarını terke zorladığını biliyoruz. Bu «çift bozan»ların bir kısmı levent kitlelerini oluştururken, bir kısmı da şehirlere göç etmek zorunda kalıyordu. Böyle bir ortamda, hiç olmazsa şehirlerde, gediklerin gözetiminden kaçmayı başarmış manüfaktür sahipleri için ucuz emek gücü oluşturacak bir kitlenin oluşması beklenebilirdi. Gerçi böyle bir olgu gerçekleşmiş olsaydı bile, daha önce incelediğimiz nedenlerden ötürü kapitalizmin kök salması oldukça güçtü, ama hiç olmazsa ilerisi için bir basamak ve belki daha önemlisi tutucu geleneksel yapıyı zorlayıcı bir etken olabilirdi. Ne var ki böyle bir kitle hiç bir zaman oluşmadı, çünkü göç devlet tarafından şiddetle engellenmeye çalışıldı.

Merkezî bürokratik devlet, her zaman yasal çevresinden kopmuş, statüsüz kişilerden nefret etmiştir. Osmanlı devleti de aynı nefreti paylaşmıştır; şehirlere sığınan köylüler dönem dönem geri püskürtülmüştür. Bu politikanın kapsamlı incelemesi ne yazık ki yapılmamıştır. Bununla birlikte, Istanbul'daki uygulamalar kısmen biliniyor.

Daha XVII. yüzyılda IV. Murat (1623-1640), bir yandan boşuna timar sistemini canlandırmaya çabalarken, bir yandan da şehirde kaçak avları düzenlemekle üç salmıştır. 1718'de Damat İbrahim Paşa, kendisinden önceki sadrazamın vermiş olduğu emirleri yineleyerek, şehire göçmüş ve böylece «raiyet vergilerini ödemekten kurtulmuş reayanın»[31], tez çiftliklerine iadelerini istemiştir. 1740 yılında Rusya ile yapılan savaş nedeniyle İstanbul'a büyük bir göç olmuş ve bu göç bir yandan şehirde «hayat pahalılığına neden olurken», öte yandan «toprakların terk edilmesiyle kamu gelirlerinin azalması sonucunu doğurmuştur». Ve altı aydan daha az bir zamandan beri İstanbul'da oturan herkesin şehir dışı edilmesi emri gecikmemiştir[32]. 1790'da, gene Rusya ile yapılan savaş sonucu hayatın pahalılaştığı İstanbul'da yabancılar ya şehirden çıkarıldılar[33], ya da bir kefil bulmak zorunda bırakıldılar.[34] 1826 yılında ise hükûmet, İstanbul'un giriş kapılarında arama tarama yapmak üzere inzi-

(31) Belin (1870), s. 213.

(32) Aynı eser, s. 227.

(33) Aynı eser, s. 279.

(34) Yerasimos (1974), s. 496.

bat kurma ve kefilleriyle birlikte yabancıları gösteren bir defter tutma kararı aldı.[35]

Aslında yönetici bürokrasi, kendisi ile son derece tutarlıydı. Nitekim, mevcut durumun korunmak istendiği ve gediklerin savunulduğu -ki böylece serbest meta üretiminin gelişmesi engelleniyordu- bir ortamda şehirlere göç, asayişin bozulmasından, hayatın pahalılaşmasından, ya da, Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfus azlığı özelliği düşünülürse, vergi gelirlerinin azalmasından başka bir sonuç veremezdi.

Bu göç konusunda, Osmanlı İmparatorluğu ile feodal Avrupa arasındaki çarpıcı karşıtlığa değinmek yerinde olacaktır. Feodalizmin çözülme sürecinin başlangıcında (XII. ve XIII. yüzyıllar), Batı Avrupa'da serflerin topraklarını terketme olgusu gözlemleniyor. P. Sweezy bu konuda şöyle yazıyor: «Özgürlük, iş ve toplumsal statüde iyileşme vadeden şehirlerin hızlı gelişmesi, hiç şüphesiz ezilen kırsal nüfusu kendine çekmiştir. Ve işçiyle savunmaları için askere ihtiyaç duyan burjuvaların *(burghers)* bizzat kendileri serflerin kurtuluşu için ellerinden geleni yapmışlardır. Marx Engels'e yazdığı bir mektupta şöyle bir yorum yapıyordu: XII. yüzyılda burjuvaların şehre sığınma çağrılarında dokunaklı bir yan vardı.»[36]

Şehirlerin hakimi burjuvazinin «dokunaklı» çağrısına, Doğu'da boyuneğmiş burjuvazinin güçsüzlüğü yankı yapıyordu: «...batı kenti burjuvazinin fidanlığı, daha sonra da kalesi olurken, Çin kenti ise esas olarak hükümetin merkezi, burjuvaziye sürekli düşman memurların yaşadığı yer, kısacası her zaman devletin egemenliği altında olmuştur.»[37] E. Balazs'dan yaptığımız bu alıntıda, yazarın görüşlerinde en ufak bir değişiklik yapmaksızın «Çin kenti» yerine Osmanlı kentini koyabiliriz.

Şimdi, kapitalist gelismenin üçüncü iktisadî etkeni olan tarımsal verim artışının incelenmesine geçebiliriz.

2.3 Tarımsal Verim Artışı

Toplam nüfus içinde tarım üreticisi olmayan nüfusun payının artması anlamına da gelen kapitalist gelişme sürecini, mantıksal olarak tarımda verim artışı olmaksızın düşünemeyiz. Bununla birlikte bu verim artışının uzun bir tarihî döneme yayıldığını ve hızı ile kapitalist gelişmenin çeşitli aşamalarındaki işlevinin bir ülkeden diğerine farklılıklar gösterdiğini biliyoruz. Örneğin Ingiltere'de tarımsal verimde artış kapitalist gelişmenin hızlandığı dönemden önce gerçekleşirken (buğdayda verimlilik 1450'de 8,5 bushel/acre iken, 1750'de 15'e; 1950'de de 26'ya çıkmıştır[38]), Japonya'da bu gerçekleşme kapitalist gelişmenin ilk aşamasının hemen ertesine (1868) rastlar ve 1877 ile

(35) Aynı yerde.

(36) Sweezy (1977), s. 55.

(37) Balazs (1968), s. 301.

(38) Bennet, s. 26.

1900 yılları arasında çok sınırlı bir artış gerçekleşmiştir: Pirinç tarlalarının randımanı 1877'de 133,3 koku/hektar'dan 1900'de 16.6 koku/hektar'a çıkmıştır[39].

Zaten çeşitli dönemlerde tarımsal ürünlerin üretimiyle tüketimi arasında dengesizliklere sık sık rastlıyoruz. Birkaç örnek vermek gerekirse, XVI. yüzyılda Kuzey Italya'yı, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Güney Fransa'yı ve XIX. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'yi sayabiliriz. Bu dengesizlikler, karşılığında manüfaktür ürünleri ihraç edilerek yapılan ithalatla giderilmiştir. Bu ise kapitalist gelişmenin en azından ilk aşamasının gerçekleşmesini gerektirir. Bir bakıma tarımsal verim artışının kapitalist gelişmenin belirleyici bir etkeni olmadığı ileri sürülebilir. Bununla birlikte bu gelişme süreci tümüyle ele alındığında, açıktır ki sürecin devam edebilmesi için tarımsal verim artışı şarttır.

Oysa bu artış açısından Osmanlı tarımının durumu son derece geridir. Üç yüzyıl (XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıllar) boyunca Osmanlı devleti, ne toplam nüfusta, ne de tarım dışı nüfusta bir artış olmamasına rağmen, üretimle tüketim arasındaki hemen hemen kronik dengesizlik nedenikle buğday ve pirinç ihracatını yasaklamıştır[40]. Bu olgu tarımsal verimlilikteki durgunluk üzerine yeterli bir fikir verecektir.

Tarımsal verimde artış, elbette tekniklerin geliştirilmesine bağlıdır; buysa asgari bir yatırım gerektirir. Doğal olarak bu yatırımların ya meta üreticisi durumuna geçmiş toprak sahibi köylüler *(yeomen, kulaks)*, ya da pazar için üretim yapan büyük toprak sahipleri *(junkers)* tarafından gerçekleştirilmeleri gerekir.

Daha önce de gördüğümüz gibi, Osmanlı köylülüğünde farklılaşma gerçekleşmediğinden, toprak sahibi bir orta sınıf oluşamadı. Aşırı sömürü, Osmanlı reayasına, çift'lerinde randımanların arttırılması için hiç şans tanımıyordu. Pratikte büyük toprak mülkiyetini andıran malikânelere gelince, bunların da yatırım dürtüsünün doğmasına neden olamadıklarını görüyoruz: «Çoğunlukla İstanbul'da oturan bürokratlardan oluşan malikâne sahipleri çiftçi olamadılar; bir başka deyişle büyük kapitalist çiftçi *(gentry)* karakterine sahip değildiler.»[41]

Parasal servetleri sermayeye dönüştürme olanaksızlığı, ücretli emeğin gelişememesi, tarımsal verimde durgunluk: İşte, Osmanlı Imparatorluğu'nda kapitalist gelişmenin başarısızlığının nedenleri. Ama kapitalizme set çeken toplumsal ilişkilerin katılığının yanısıra, Osmanlı burjuvazisinin zayıflığıyla da karşı karşıyayız; öyle bir zayıflık ki, bir anlama kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesindeki güçlüğün sonucu olurken, bir anlamda da bu güçlüğün toplumsal-siyasal, hattâ öznel nedeni olmaktadır.

(39) Akamatsu (1968), s. 336.

(40) Gürsel (1981).

(41) Küçükömer (1977).

2.4. Osmanlı Burjuvazisinin Güçsüzlüğü

Kapitalizm yalnızca maddî güçlerin birikimi ve altyapı inşası değildir. Kapitalizmin aynı zamanda, önüne dikilen her çeşidinden üstyapısal engelle büyük bir sabır ve ısrarla mücadele eden burjuvazinin bilinçli eseri olduğunu söylemek için Weber'ci olmaya gerek yoktur. Eğer bu mücadele zaferle sonuçlanmasaydı, kapitalizm gösterdiği gelişmeyi gerçekleştiremezdi ve hiç şüphesiz daha uzun yüzyıllar yerinde sayardı. R. Hilton'un da öne sürdüğü gibi, «sermayeyi, ücretli emeği ve üretim birimlerini ekonomik açıdan incelemekle yetinemeyiz. İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaptıklarına göre, tarihçi, kapitalist evrimin hızını arttıran ya da azaltan toplumsal sınıfların siyasal ve toplumsal bilinçlerinin ne gibi bir rol oynadığını bilmelidir.»[42]

Osmanlı burjuvazisi-gerek geleneksel ticaret burjuvazisi, gerekse sanayiye yönelmiş rüşeym halindeki burjuvazi-önce iki önemli engeli aşmak, daha sonra da sermaye birikimini teşvik eden kanunları ve kurumları yerleştirmek ya da siyasal iktidara yerleştirtmek zorundaydı. İki önemli engel, toprağın kamusal niteliği ile gedik sistemidir. Birincisinin aşılması, köylülüğün farklılaşmasının ve böylece kapitalist gelişmeye yapacağı tüm katkılarla tarımsal verimlilik artışının yolunu açacaktı. İkincisinin aşılması ise, sanayide kapitalist türde üretimin gelişmesini olanaklı kılacaktı. «Kanun ve kurumlar»a gelince, başlangıçta girişim özgürlüğü, korumacılık ve kapitalist işletmelerin kârlılığını sorun haline getiren ağır vergilerin hafifletilmesi düşünülmelidir.

Bu hedeflerin gerçekleşmesi için, toplumda güç dengesinin burjuvazinin lehine olması gerekir. Bizi ilgilendiren durumda da bu güç dengesi, son çözümlemede burjuvaziyle bürokrasi arasındaki dengeye indirgenebilir. Tüm merkezî tarım toplumlarında, aygıtları toplumun tüm gözeneklerini işgal eden devlete egemen bürokrasi karşısında burjuvazinin güçsüzlüğü açıktır. Devletin her yerde hâzır ve nâzırlığı, burjuvaziye çıkarlarını yavaş yavaş kabul ettirebilmesi ve devletin egemenliğine aday olabilmesi için hiçbir siyasal manevra alanı bırakmamaktaydı.

Osmanlı burjuvazisi, toplumdaki konumunda yalnızca kapitalist yoldaki engellere karşı başarılı bir siyasal mücadele verememekle kalmıyor; aynı zamanda sınıfsal çıkarlarının bilincine de varamıyor, bir başka deyişle «kendisi için sınıf» olamıyordu. Her zaman bürokrasinin cazibesine kapıldı. XVIII. yüzyılda isminden başka orduyla bir ilgisi kalmamış olan yeniçeri ocağı, adeta orta sınıfların çiftliği olmuştu.[43] Güçlü bürokratik devlet karşısında burjuva bilincinin sapkınlığını E. Balazs Çin için çok iyi betimlemektedir ama aşağıdaki alıntı benzer toplumların tümü için geçerlidir:

(42) Hilton (1977), s. 194.

(43) Yerasimos (1974), s. 494.

«Tahsilli-memurlar *(fonctionnaires-lettrés)* devleti o kadar güçlüydü ki, tüccar sınıfı ondan bağışıklıklar, özerklik hakkı kopartmak için mücadeleye cesaret etmedi. Çinli tüccarlar her zaman uzlaşmayı mücadeleye, taklitçiliği girişimcilik anlayışına, güvenceli toprak yatırımını ve hoşgörülen tefeciliği sanayinin riskine yeğlediler. İdealleri, özümlenmek, devletlû olmak, daha doğrusu çocuklarının ya da torunlarının tahsilli-memurlar olmasıyla sınırlıydı... Çin'de kapitalizmin sürekli gelişme göstermesi için yokluğu en çok hissedilen, ne mekanik beceri, ne bilimsel yetenek, ne de yeterli bir servetli birikimi, ama bireysel girişime açık bir alan olmuştur. Ne bireysel özgürlük, ne özel girişim için güven, ne devletin dışındaki haklar için kanunî temeller, ne toprak mülkiyeti dışında yatırım, ne de memurların keyfî haksızlıkları ya da devlet müdahalesi karşısında güvence vardı. Ama belki de felç edici en büyük etken, burjuvazinin farklı olmaya yönelik her girişimini, sınıf olarak varlığının bilincinde olmasını ve toplumda özerk bir yer almak için mücadele isteğini daha başlangıçta iğdiş eden devlet bürokrasisinin ezici prestijidir.»[44]

Bürokratik bir devletin egemenliği altındaki kapitalizm-öncesi tüm toplumlarda varolan bu duruma paralel olarak, iki özel etken Osmanlılarda burjuvazinin güçsüzlüğünü pekiştirdi. XV. yüzyılda, hattâ daha önceki yüzyıllarda, Türk-Müslüman burjuvazi ticaret ve sanayide hatırı sayılır bir yere sahipti ve «idareye karşı etkili bir sınıf *(an influential class)* oluşturuyordu.»[45] XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, yani kapitalist gelişmenin şansının yüksek olduğu bir dönemde «kapıkulu subaylarının aileleri» taşra şehirlerine yerleştiler, «iltizamların kontrolünü ele geçirdiler ve kasabalara *(towns)* hem toplumsal hem de siyasal olarak egemen olmaya başladılar»[46]; oysa Türk-Müslüman burjuvazi, gerilemeye yüz tutan, XVII. yüzyılda da hızla gerileyecek olan Doğu-Batı ticareti temelinde güçlenmeye devam edemezdi. Bu ticaretin yerini alacak olan *Levant* ticareti ise, esas olarak Ermenilerin (XVII. yüzyılda Şah Abbas'ın desteğiyle)[47], Yunanlıların (XVIII. yüzyılda Rus çarının desteğiyle) ve Yahudilerin[48] egemenliğinde örgütlenecekti. Böylece Müslüman olmayanlar, Osmanlı burjuvazisinde etkinliğe sahip oluyorlardı. Bu burjuvazinin siyasal güçsüzlüğü, bu nedenle bir Islam devleti karşısında ancak daha da artacaktı.

Kapitalist gelişme üzerine yaptığımız bu inceleme sonunda, feodal toplumların neden ilk olarak kapitalizmi doğurduklarını daha iyi anlayabiliriz. Burjuvazinin önce ayrıcalıklı büyük tüccar kesimi, daha sonra da meta üreticisi kesimi feodal ade-

(44) Balazs (1968), s. 311.

(45) İnalcık (1972), s. 51.

(46) Aynı eser, s. 162.

(47) Masson (1896), s. 419.

(48) Yerasimos (1974), s. 515.

mimerkezî yapı içinde iktisadî ve siyasal gücünü pekiştirecek bir çok fırsat ve uygun durum bulmuştur. Büyük ticaret burjuvazisine bir çok ayrıcalık sağlayan ve toplumda yerini sağlamlaştıran, feodallerle mücadele eden kralcı güçlere verdiği destek olmuştur. Köylülüğün farklılaşmaya başlamasıyla evde iş sisteminin ve manüfaktürlerin gelişmesi, feodal gücün parçalanmışlığı nedeniyle kırsal kesimde feodal ilişkilerin erken çözüme uğraması sayesinde olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve genel olarak Doğu'da burjuvazi, giderek çürüyen ama bir türlü çözülmeyen, sivil toplumu yadsıyan ve böylece toplumsal ilişkileri her türlü zorlamaya karşı dayanıklı kılan bürokratik devletin kale duvarları önünde yenilgiye uğradı.

KAYNAKLAR

AKAMATSU, P. (1968): *Meiji 1868: Révolution et contre-révolution au Japon* (Calmann Levy; Paris, 1968) .

AKAT, A.S. (1977): «Tarihi Maddecilik ve Kapitalizm-Öncesi Toplumlar: Asya Toplumu-Feodalite Tartışmasına Yeni Bir Yaklaşım», *Toplum ve Bilim* Sayı 1, Bahar 1977.

AKDAĞ, M. (1974): *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, 1243-1599* (2 cilt; Cem Yay., İstanbul, 1974).

BALAZS, E. (1968): *La bureaucratie céléste* (Gallimard; Paris, 1968).

BARKAN, Ö.L. (1943): *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları;* Birinci Cilt; *Kanunlar* (İstanbul, 1943).

De BEAUJOUR, F.: *Tableau du commerce de la Gréce formé d'apres une année moyenne depuis 1787 Jusqu'á 1797* (2 cilt; Paris, an VII).

BELIN, M. (1870): *Histoire économique de la Turquie* (Paris, 1870).

BENNET, M.K.: «British wheat yields per acre for seven centuries», *Economic History,* 4. cilt, No: 10.

DİVİTÇİOĞLU, S. (1969): *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu* (Köz Yay.; İstanbul, 1969).

DOBB, M. (1962): «From Feudalism to Capitalism», *Marxism Today,* Eylül 1962.

ERDOST, C. (1973): *Analyse structurelle de l'économie turque,* (Doktora Tezi, Grenoble Üniversitesi, 1973).

GİZ, A. (1967): «XVII. yüzyılda İstanbul'da sanayinin durumu», *Istanbul Sanayi Odası Dergisi,* Temmuz 1967.

GÜRSEL, S. (1979): *La transition d'une formation tributaire á une formation périphérique: L'exemple de l'Empire Ottoman* (Doktora tezi, Nanterre Üniversitesi, Haziran 1979).

GURSEL, S. (1981): «Idari Fiyatlar Sistemi ve Osmanlı Ekonomisi», *Cumhuriyet Gazetesi,* 15 Ocak 1981.

HILL, C. (1977): «Commentaire»; *Du féodalisme au capitalisme: Problémes de la transition* (Maspéro, 1977) içinde.

HİLTON, R. (1977): «Qu'entend-on par capitalişme?»; *Du féodalisme au capitalisme...* (Maspéro, 1977) içinde. Aslı: Ağustos 1962.

İNALCIK, H. (1969) «Capital formation in the Ottoman Empire», *Journal of Economic History,* XXIX, 1969.

İNALCIK, H. (1972): *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600 (New* York, 1972).

KUÇUKOMER, İ. (1977) «Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum», *Toplum ve Bilim,* Sayı 2, 1977.

MARX K. (1867): *Le Capital* (Ed. Sociales; 8 cilt).

MARX K. (1857-1858): *Grundrisse;* alıntılar: *Sur les sociétés pré-capitalistes* (CERM; Paris,1973).

MASSON, P. (1896): *L'histoire du commerce français du Levant au XVII siécle* (Paris, 1896).

SENCER, M. (1971): *Dinin Türk Toplumuna Etkileri* (Ant Yay.; İstanbul, 1971).

SVORONOS, N. (1956): *Le commerce de Salonique au XVIIIe siécle* (PUF; Paris, 1956).

SWEEZY, P. (1977): «Une critique»; *Du féodalisme au capitalisme...* (Maspéro, 1977). içinde. Aslı: 1950.

TAKAHASHI, K. (1977): «La place de la révolution de Meiji dans l'histoire agraire du Japon»; *Du féodalisme au capitalisme...* (Maspéro, 1977) içinde Aslı: 1952.

YEDİYILDIZ, B. (1976): *L'institution du waqf au XVIIIe siécle en Turquie* (Doktora tezi, Sorbonne, 1976).

YERASİMOS, S. (1974): *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye,* (1 Cilt; Gözlem Yay.; İstanbul 1974).

VERGOPOULOS, K. (1977): *Le capitalisme difforme et la nouvelle question agraire* (Maspéro; Paris, 1977).

Toplum ve Bilim

üç aylık dergi güz 83 sayı:23

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE DÜNYA SİSTEMİ

Huricihan (Islamoğlu) İnan
Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme
Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli, Reşat Kasaba
Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci
Roger Owen
1840-1914 Döneminde Lübnan Dağındaki İpek Dokuma Endüstrisi: Çevre Toplumlarında Fabrika Üretiminin Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerine Bir Çalışma
Şevket Pamuk
Osmanlı Zanaatlerinin Yıkılışı: Pamuklu Tekstil Örneği, 1820-1913

KİTAP DEĞERLENDİRME

Suraiya Faroqhi
Ricardo, Yapısalcılık ve İklimsel Değişme. Emmanuel LeRoy Ladurie'nin Yapıtları
Zafer Toprak
"Yüzyıllık Pahalılık" Üzerine
Serdar Turgut
Roger Owen'in Dünya Ekonomisi İçinde Orta Doğu (1800-1914) Adlı Çalışmasının Bir Değerlendirmesi
Aydın Uğur
XIX. Yüzyıl Alman Bilim Felsefesi Geleneği ve Bir Türk Bilim Adamı: Prof. Sabri Ülgener

KİTAP TANITMA

Haluk Şahin:
Herşey ve Hiçbirşey
Aydın Uğur:
George Duby Şövalye'yi Evlendiriyor

Yazışma Adresi : Necatibey Cad. No: 21/35 Yenişehir/ANKARA

İLBER ORTAYLI

Osmanlılarda İlk Telif İktisat Elyazması

Andreas Tietze'ye

Düşünen ve yazan kimselerin bulunduğu her toplum gibi Osmanlı toplumunda da bir iktisadî düşünce, ilk Osmanlı vekayinameleri ile toplum ve devlet hayatına ait metinlerin kaleme alınmağa başladığı devirlerden beri var olagelmiştir. Ancak Osmanlı toplumunda iktisadî düşüncenin bilinen klâsik-geleneksel niteliğini değiştirmesi, daha doğrusu Yeniçağ Avrupasında yeni bir yöntem edinerek gelişen iktisat bilgisinin tanınıp izlenmesi ne zaman olmuştur?

Soruyu cevaplamak zordur. Avrupa iktisadî düşüncesi pekalâ XVIII. yüzyıl sonlarında Osmanlı aydınının ilgisini çekmiş olabilir. Ancak iktisadî düşüncedeki bu önemli değişmeyi belgeleyecek eldeki metinler bugün için o kadar geriye gitmiyor. Yakın zamanlara kadar araştırmacılar, Osmanlı toplumunda Batı iktisadî düşüncesi tarzında kaleme alınmış metinleri en çok 1850'li yıllara kadar götürebiliyorlardı.[1] Viyana'da, Avusturya Milli Kütüphanesi Şark Yazmaları bölümünde mevcut bir yazma risale ile bu tarihi şimdiden sonra yirmi yıl daha

(1) C. Orhan Tütengil, "Türkçede İlk İktisat Kitabı Konusu ve Yeni Bir Eser Üzerine Notlar", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,** Cilt 25, Sayı 1-2 (Ekim 1965), s. 141-150. Z.F. Fındıkoğlu, "İktisadî Tefekkür Tarihimizden Bir Parça", **İbrahim Fazıl Pelin'e Armağan** (İstanbul, 1948), s. 221-230. M. Orhan Okay, "İktisatta Millî Düşünceye Doğru", **Türk Kültürü,** Yıl XVIII, Sayı 207-208, s. 72 v.d..

geriye götürebiliriz.* Ele alacağımız küçük risale 1830'lu yılların başına ait bir yazmadır ve şimdilik bu tarih, Osmanlı toplumunun Avrupa iktisadî düşüncesiyle ve iktisat bilimiyle tanıştığı zaman olarak kabul edilmelidir.

XVI.-XVIII. yüzyıllarda Gelibolu Mustafa Alî'nin «Sultanlara Nasihatler»inden veya daha önceki bazı nasihatname türü eserlerden başlayarak, *Koçi Bey Risalesi, Selânikî Tarihi, Hızr'ul Mülûk,* vb. kitaplarda, Osmanlı toplumunda egemen olan ekonomik-sosyal görüşlere bolca rastlanmaktadır. Memnuniyetle kaydetmek gerekir ki bunların bir kısmı tarihçi ve dilbilimcilerin çalışmalarıyla okuyucunun yararlanmasına da sunulmuştur.[2] Bu metinlerin başlıca özelliği, çok kişinin bildiği gibi, Osmanlı geleneksel düzeninin restorasyonunu amaçlayan eleştiriler olmalarıdır. Klâsik Osmanlı döneminin bu gibi nasihatname ve ıslahat lâyihaları, tarım ekonomisine dayalı bir imparatorluğun yapısını temel olarak kabul edip, Yeniçağ Avrupasının iktisadî değişmesinden ve o dünyanın ürünü olup yeni dil ve kavramlar kullanan iktisadî düşünceden habersiz bir üslûpla, imparatorluğun ıslahatı hakkında öneriler getirmektedirler.

Osmanlı toplumunda Avrupa iktisadî düşüncesine niçin yabancı kalındığı ve bildiğimiz kadarıyla niçin XIX. yüzyıldan itibaren bu düşüncenin benimsenmeye başlandığının cevabı, Osmanlı iktisadî tarihini sağlam bilgilere dayanan zengin bir sentez halinde yazmak kadar zordur. Hattâ, bu gibi tarihçilik ürünleri ortaya konduğu zaman bu soruya cevap verilebilir demek, daha doğru olur.

XIX. yüzyıl Osmanlı iktisat bilgisinin sözlüğü, kısmen klâsik devir Osmanlı düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim XIX. yüzyılda «iktisat» karşılığı kullanılan «İlm-i tedbir-i menzil» deyimini Kâtib Çelebi *Keşf'üzzünun*'da kullanmaktadır.[3] Katip Çelebi'ye göre *Menzil tedbiri ilmi,* bir hanenin reisinin hane halkı ve uşaklar arasındaki ilişkileri ve hane düzenini nasıl kurup ayarlayacağına ilişkin bilgi olarak tarif ediliyor. Ancak bu bilginin ön planda, kaynakların ve gelirin bölüşümüne

(*) Yazmayı ele geçirmedeki yardımı ve metni incelemedeki teşviki için hocam Prof. Tietze'ye teşekkürü bir borç bilirim.

(2) Örnek olarak, bkz: A. Tietze, **Mustafa Âlî's Counsel for Sultans of 1581,** Part I-II (Wien; Öst. Akad. der Wiss., 1982); Y. Yücel, **Kitabu Mesâlihi'l Muslimin ve Menâfi'l Mümînin** (A.Ü.D.T.C.F. Yayınları, No: 307; Ankara, 1981); Y. Yücel, **Kitâb-ı Müstetâb** (A.Ü.D.T.C.F. Yayınları, No: 216; Ankara, 1974). Ayrıca, bkz: M. Kütükoğlu, **1640 tarihli bir Esâr Defteri** (yakında çıkacak).

(3) Bu fasıl için, bkz: O. Şaik Gökyay, **Kâtip Çelebi. Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler** (Türkiye İş Bankası Yayınları; Ankara, 1982), s. 365. 1850'lerde "İlm-i tedbir-i menzil", iktisat risalelerinin başlığıdır. Bizim ele aldığımız yazma başlığı ise menzil deyiminl kullanmaz; **tedbir-i umran-ı mülk'ü** "Economie Politique" karşılığı kullanır.

ve masrafların düzenlenmesine değindiği açıktır. Menzil tedbiri ilmi, aile düzeyinin üstünde bütün toplumu da yayılarak düşünülmelidir. Esasen XIX. yüzyıl Osmanlı iktisadî düşüncesinde de, üretimin artırılması ve doğal kaynakların bunun için nasıl kullanılması gerektiği gibi sorunlardan çok servet ve gelirlerin bölüşümü konusu zihinleri meşgul etmektedir.

Bugüne kadar bilinen ilk Türkçe iktisat kitapları, Z.F. Fındıkoğlu'nun İbrahim Fazıl Paşa'nın kütüphanesinde bulduğu «Tasarrufat-ı Mülkiye» ve 1965 yılında merhum sosyologumuz Cavit Orhan Tütengil'in tanıttığı «İlm-i Tedbir-i Mülk» adlı eserlerdir. Sonuncusu 1860'da Londra'da Charles Wells tarafından Türkçe yazılıp taşbaskısı olarak bastırılmıştır. Fındıkoğlu, tanıttığı risalenin yazarı olarak Serendis Arşizan adlı bir tabibi gösteriyor. Serendiz Arşizan bu eseri Rossi diye bir yazarın «Economie Politique»inden yararlanarak Fransız dilinde kaleme almış, Fransızca metni de Aleko Sucu Osmanlıcaya çevirerek bastırmıştır. Gerçekte ise, Fındıkoğlu'nun tanıttığı bu eserden önce, Maliye Nâzırı Mehmed Cavid Bey, 1315 Hicrî (1897-98 M.) tarihli kendi iktisat kitabının birinci cildinde, J.B. Say'den mülhem bir kitabın «İlm-i tedbir-i menzil» adıyla Sahak Ebru tarafından 1850'lerde çevrildiğini belirtir. Fındıkoğlu'na göre ele aldığı risale, Rossi isimli bir yazarın, «Economie Politique» kitabından «Tasarrufat-ı Mülkiye» olarak çevrilmiştir. Ancak eser için Cavit Bey'in sözünü ettiği kitaptan daha eski bir tarih vermekle beraber bu tarih kitabta yoktur; dil özelliklerine dayanarak tahmin etmektedir (tahminen 1268 H=1851 M). Bu eser Sultan Abdülmecid'e takdim edilmişmiş. Mehmet Cavit Bey'in naklettiği iktisat kitaplarıyla Fındıkoğlu'nun inceledikleri arasında kimlik çatışması görülmekte ve yazarlar J.B. Say'in iki ayrı kitabının çevirisini birbiriyle karıştırmış gibi görünmektedirler. Yalnız açık ve kesin olan bir şey, her iki eserin de 1850'ler civarında tarihlenebileceğidir. Tütengil'in tanıttığı Wells'in kitabı ise 1860 basımlıdır. Bir İngiliz tarafından Türkçe kaleme alınan bu ikinci eser de iktisat bilgisini ve kavramları kısa ve yetersiz olarak tanıtmaktadır. Bu bilgilere göre Osmanlı toplumu yüzyılın ikinci yarısında iktisat bilgisiyle henüz tanışma aşamasındadır. Ancak tanıtılan bu risalelerin taş baskısı olarak basılması, ilginin yayılmağa başladığını gösterebilir.[4]

Bizim ele aldığımız, yazarı (veya derleyicisi) meçhul risale ise, sadece yazma olarak kalmıştır. Viyana'da, Milli Kütüphanenin Şark Yazmaları arasında bulunmaktadır. Elimizdeki risale 86 sayfadan oluşan bir yazmadır ve «Risale-i tedbir-i umran-ı mülkî» adını taşımaktadır.[5] Bunun «Economie Politique»den

(4) Tütengil, a.g.m., s. 142-144.

(5) Viyana, National Bibliothek, **Codex Vindobonensis Palatinus**, 43 yap. rak, Mixt 1169. Yazmanın son sahifesinde muhtemel isim ve tarih belirsizdir.

bir çeviri olduğu düşünülebilir. Risalenin yazarı veya derleyen müterciminin adı yazmada yer almadığı gibi, başvurduğu Avrupa kaynakları da belirtilmemiştir. Ancak risale sahibi özellikle Malthus'dan sözederken, onun nüfus üzerine olan eserini otuz sene önce kaleme aldığını söylüyor ve yakınlarda bu konudaki tanıtıcı bir makaleyi 56 sayılı *Takvim-i Vekâyi*'de neşrettiğini belirtiyor. (Nüfus ile ve iktisadî durumla ilgili böyle iki makale, *Takvim-i Vekâyi*'nin 56. sayısında değilse de 54 ve 55. sayılarında, «Umur-u Hariciye» bölümünde çeviri olarak yer almaktadır. Çevirinin risale sahibi tarafından yapıldığı anlaşılıyor. 55. sayıdaki makale, «tedbir-i umran-ı mülki» ilmindeki hazik-i hükemadan Estrada nam İspanyalu bir zatın nüfus meselesi ve iktisadi kaynaklar üzerindeki yazdıklarının bir tercümesidir.) Malthus'un meşhur denemesi 1798'de basıldığına ve 1831'den beri çıkan *Takvim-i Vekâyi*'nin 54-56. sayıları da 1832 yılına rastladığına göre, elimizdeki yazmanın tarihi 1833' den daha geç olamaz. Herhalde Bab-ı Âlî'nn gayrimüslim tercümanlarından olan yazar; Arap, Fars ve Yunan dilinde bulunmayan ve sadece İngiliz ve Fransız dilleriyle edinilmesi mümkün olan bu bilgileri dil bilmeyenlere aktarmak için risaleyi kaleme aldığını bildiriyor (Yazma, s. 39 r).

Risalenin girişinde merkantilist bir yaklaşım göre çarpmaktadır. «Devlet diğer devletlerle ve milletlerle olan ticarette kendi tebasının çıkarını kollamalı ve onun ticaretini diğerlerine göre arttıracak tedbirleri gözetmelidir» (s. 3 v-4 r).

Yazar, Osmanlı nesrinde alışılmış üslûbun dışında, derhal konuya giriyor. İlk paragraftan itibaren iki sahife kadar, devlet hayatında ve dünyada iktisadî sistemin neye değiştiğini ve niçin yeni bir iktisat bilgisinin gerektiğini ve neden risaleyi kaleme aldığını şöyle açıklıyor: «Eyyam-ı maziyede vücudi nabud ve düvel-i salife zamanlarında eser ve haberi madum ve mefkud olan ecza-ı barut zuhur ve kudüs edip, anın muktezasından olan eslaha-yi nariyyenin karin-i icad ve hurub ve kıtalde istimali mutad olduktan sonra, usul-i muharebe ve andan matlub olan zafer ve galebe esbabı tağyir ve tebdil olmağla, düvel ve milel-i müteahhirenin sair nizamat-ı dahiliyye-yi mülkiyelerinin tebdilini icab ve al'el husus umran-ı mülkiyyeye aid nizam ve tedabirin ilm-i mazbut insabına iblağ ve isalini isticab etmiş olduğu beyanında risale-i muhtasaradır» (s. 1 v-2 r-2 v). Bu açıklamaya göre, barut ve ateşli silâhların icadı ve kullanımıyla merkezî ordular ortaya çıkmış; bunların eğitimi ve donanımı, subay ve öğretmenlerinin yetiştirilip maaşlarının ödenmesi, devletin iç düzeninde ve yönetimde değişiklikler yaratıp, malî ve iktisadî düzen nitelik değiştirmiştir. Böyle bir değişikliği merkezîleşen monarşiler olayı olarak açıklayan (ve bir boyutuyla doğru olan) görüş, yazar tarafından benimsenmiştir. Yeniçağ devleti, bünyesi ve işlevleri yönünden büyümüş, gelişmiştir. Yeni bir iktisadî anlayış ve iktisat bilgisi, bu olgudan dolayı gerekli görülüyor. Risalede, iktisat tarihçilerinin kısaca ticarî ve sonra sınaî kapitalizm çağı dedikleri (iti-

raz edilmeyecek bir terim) dönemin kamu yönetimi ve idarî-askerî bünyede yarattığı merkeziyetçi değişiklik, sermaye hareketinin büyümesi ve kapital birikimi gibi olgularla yapılacak bir açıklamaya yeğ tutulan değişkenler olarak ele alınmaktadır. Ama tarihi yönden hiç de yanlış ve çok farklı bir açıklama sayılmamalıdır bu... Gerçi risalenin yazarı, farkedileceği üzere, XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başlarının iktisat literatüründeki ifade ve terimleri kullanmaktadır ama, girişteki bu açıklama bizce şu açıdan çekici, hattâ orijinaldir: 1820'lerden beri orduda ve merkezî idarede Yenıçağ Avrupasındakine benzer reform ve değişmeleri geçiren Osmanlı imparatorluk yönetiminin sorunlarına cevap vermek amacı güdülmekte ve buna uygun bir yaklaşımla risalenin kaleme alındığı görülmektedir. Bu yönüyle yazar, eserini ortaya koyduğu yıllarda yürütülen yönetsel modernleşmeyi, benimsediği kuramla uyum gösteren bir olgu olarak değerlendirmektedir.

. Yazarın bu risaleyi kaleme almakta kendini de ilgilendirebilecek pratik bir amacı olduğu da bellidir: Devletin gizli, açık, genel veya özel işleriyle ilgisi olmayan, *tedbir-i umranı mülkî* (Economie Politique) ilmi konusunda bilgisi ve tecrübesi olan herhangi bir devlet ve ulusdan kimselerin, nazır-ı meclisin (yani ticaret meclisi nazırının) yanında, ona danışmanlık yapmaları gereklidir. Bu gibi kimseler davet edilmeli ve dünyanın ekonomik durumu, kanunlar ve iktisadî-ticarî faaliyet izlenmelidir. Böylece Avrupa devletlerinin ikiyüz senede yarattıkları eserler, servet, refah ve bayındırlık, İnşallah Osmanlı ülkelerinde de yirmi yılda gerçekleşebilecektir (S. 2 v). Yazar burada ilginç bir eklemede bulunur: Maziye bakarak değil, yaşanan güne bakarak hareket etmelidir. Yani eskinin restorasyonuna yönelik bir iktisadî anlayışla değil, günün şartlarına uyup tedbirler almalıdır. Bunun için İbn-i Haldun'un bir tümcesine başvuruyor; «Bir devrin halkı ve devrin şan-ü şöhretini anlamak için, diğer devirlerle karşılaştırmayıp, Tanrının her devir için ortaya koyduğu yönetim ve işleyişe uymalı ve devlet ve toplum işlerini bu biçimde yola koymağa gayret etmelidir» (s. 5 r).

Giriş (Mukaddime)'deki bu teorik çerçeve diyebileceğimiz açıklamadan sonra, risale beş bölüm (Fasıl) ve bir sonucu (Hatime) içermektedir. Bu bölümlerin içeriğini kısaca gözden geçirelim.

Fasl-ı evvel (1. Bölüm), s. 6 r-10 v arası: Bu bölümde iktisat biliminin temel kavramları tanımlanıyor. İhtiyaç nedir, mal nedir gibi... İhtiyaçların nedret (kıtlık) ve örf ve adete göre biçimleneceği, artacağı üzerinde duruluyor. Örneğin şarap, fes ve şapka gibi şeylere karşı Hıristiyan ve Müslümanların aynı gereksinmeyi duymayacağı söyleniyor. Değerin ölçütü olarak kıtlık (nedret) ve emek gösterilmektedir.

Fasl-ı sanî (2. Bölüm), s. 11 r-14 r: Üretim sürecinin ne olduğu açıklandıktan sonra, bu bölümde üretimin öğeleri (istihsal unsurları) üzerinde duruluyor. Üretim faaliyetlerini *(a) ta-*

rım, (b) sanayi ve zenaat (amel-i hîref) ve *(c) ticaret* olarak üçe ayırmaktadır. Uretim olayını gerçekleştirenler ise, *(a) Müteşebbisler* (risalede, mübaşirin-i ummal) olup, bunlar kâr ve zararı yükümlenen, üretim için sermaye ve âlât-edavatı sağlayanlardır. *(b) Ücretliler* olup, günlük, aylık ve yıllık ücret alan ve çoban, çırak, kalfa veya ticarette sandıkkâr, mutemed gibi risk yüklenmeden çalışanlardır.

Fasl-ı salis (3. Bölüm), s. 14 v-21 r: «Istihsalde kullanılan âlât, edavat ve esbab-ı müstahsile-yi emval beyanındandır», yani üretim araçları üzerinde duruluyor. En basit ve açık örneklerle, bir malın üretimde kullanılmasıyla (mal-ı sermaye) üretim aracı niteliğini kazandığı açıklanıyor. Uretim araçlarını *(a) mal-ı sermaye, (b) amel-i beşer* (emek yerine say demiyor) olarak ayırımlıyor. Bu sayede (madde-yi asliyye) *hammadde* işlenip mamul mal haline getirilmektedir. Klâsik Osmanlı döneminde fermanlardan kayıtlara ve siyasî-edebî metinlere kadar *mal* kelimesi, Arapça aslına uygun olarak para anlamında kullanılırken, metinde *mal* sözcüğünün bugünkü anlamını kazandığı görülmektedir.

Fasl-ı rabî (4. Bölüm), s. 21 r-29 v: «Kıymet-i mal-ı sermayenin hakikat-i zat ve maliyeti ve anın husul-ü mal emrinde tarîk-i istimali ve efrad-ı nâsın mülk ve tasarruflarında suret-i teksîr ve terakîmi beyanındadır.» Bir tüketim malının kıymeti, tüketicinin verdiği değere, malın kullanım imkânına ve derecesine göredir. Bu da aslında bir sermaye malının da değerini tayin eder. (Bu tümce, birinci bölümdeki değer kavramının açıklamasıyla çelişki içinde gibi görünmektedir.) Bir malın üretiminde sermayenin değeri de yer alır; daha doğrusu, sermaye malı o ürüne dönüşür. Kâr ölçüsünde sermaye arttırılır ve iş büyür. Meselâ bir sabuncu daha fazla yağ alır ve sabun kazanını yeniler; böylece bu işlemden diğer üreticiler de yarar sağlar.

Bu bölümde devletin zenginliğinin de bu yolla artacağı vurgulanıyor. Risalede, Tanzimat arifesinde yapılacak reformlar ve yeni iktisadi politikaya uygun bir anlayışın yer aldığı, bu gibi örneklerle açıkça görülmektedir.

Fasl-ı hamîs (5. Bölüm), s. 29 v- ve devamı: Bu bölümde nüfus sorunu ele alınmakta ve risalede orijinal bir eğilim olarak, *Malthus'un* görüşü özetlenmektedir. Yazar, Malthus'un otuz sene önce kaleme aldığı eser ve bu konuda Avrupa gazete evrakından (!) yaptığı çeviriyi *Takvim-i Vekayi*'de bastırdığından söz ediyor (s. 33 r). En uzun bölüm budur ve risale sahibinin, daha önceki gazete çevirilerinden de anlaşıldığı üzere, Malthusçu nüfus kuramına yakın ilgi duyduğu açıktır. Hattâ risale sahibi, bir anlamda iktisat bilgisinin, nüfus artışının yaratacağı sorunları kavramak ve çözmek için bir çare olduğu kanısındadır. Malthus'un bu konuda verdiği örnek hesaplamaları nakleder; her doğan çocuk yaşasa, yirmiden fazla çocuklu evlilikler yaygınlaşır. Bir memleket nüfusunun artış yeteneği, o memleketin nüfusunu her 26 yılda üçkat yükseltecek derece-

dedir. Yani otuz milyonlu Fransa, 26 sene sonra 90 milyon nüfuslu ve 52 sene sonra 270 milyon nüfuslu ve 52 sene sonra 270 milyon nüfuslu bir ülke olacaktır. Bu nedenle hastalık, salgın, savaş gibi tahribkâr olaylar kaçınılmazdır. Risale sahibinin bu konuları daha çok Malthusçu yazarların Avrupa gazetelerindeki makalelerinden izlediği anlaşılmaktadır.

Bundan sonra, giriş bölümünde ileri sürülen düşüncelere atıf yapılarak, risalenin bu sorunlara dikkati çekmek ve *tedbir-i umran-ı mülkî* ilminin öğrenilmesi ve ona göre tedbir alınması için yazıldığı bildiriliyor. Risale sahibi, Malthus'un ünlü denemesi hariç metinde hangi kaynakları kullandığını belirtmemiştir. (Klâsik Osmanlı nesrinde pek görülmeyen bir biçimde, yazar ek açıklamalar yapmak için dipnotu kullanmaktadır.) Risalenin kaynakları muhtemelen temel, orijinal eserlerden çok, bazı vülgarize kitap ve makalelerdir. Risalede, Fizyokratlardan, tabiî denge kuramcılarına, J. B. Say'den Ricardo'ya kadar birçok iktisat kuramcılarından esintiler vardır. Belki yazar, bu ünlülerin yaptığı tanım ve ileri sürmüş oldukları düşünceleri, onların isimlerini bile bilmeden ikincil kaynaklardan naklen derlemiştir.

Bununla beraber, elimizdeki ilk iktisat kitabı (daha doğrusu yazma risale), bütün naiv yapısına ve üslûbuna rağmen, iktisat biliminin konularına ve temel kavramlarına yazarın zekice yaklaştığı ve bunların oldukça yanlışsız öğrenilip öğretildiği bir metin görünümündedir. Daha önemlisi, bu gibi bilgilerin öğrenimi ve okunması yaygınlaşmamış olsa bile, askerî endişelerle başlamış Mahmudiye reformları dönemi Osmanlı adamının, değişen dünyanın iktisadî mekanizmasını ve düşüncesini öğrenme isteği ve bazı tedbirler alınması özlemi bu risalede göre çarpmaktadır.

ایام ماضیه ده وجودی نابود ودول سالفه زمانلرنده اثر وخبری معلوم
ومفقود اولان اجزاء باروت ظهور وحدوثه بادی آتك مقتضاسنك
اولانلر سلطنتلرنه تك قوتلرینه ایجاد وحروب وقتالده استعمالی معتاد اولدقدن
صکره اصول محاربه وآئینی مطلوب اولان ظفر وغلبه اسبابی تغییر وتبدیل
اولنمله دول وملل متأخره تك سائر نظامات داخلیه ملکیه لرینه تبدیلی ایجاب
وعلی الخصوص عمران ملکیه عائد نظام وتدبیرلرك علم مضبوط نصابنه ابلاغ
وایصالی استیجاب ایتمش اولدیغی بیانندن رسالتمز حضره ده
مقدمه بو امرلرك وقوعی وبو تبدلاتك ایجابی شوقدر اسباب مبنی اولمشدر کی
سالفا اذکر اجزاء باروت تحدث وظهوره بادی آتك مقتضاسنده اولان
طوب وتفنك وسائر اسلحه ناریه تك حروب وقتالده استعمالی دول متأخرین
تعاقباً واحداً بعد واحد اخذ والتزامنه مجبور ومضطر اولدقلرندن مصارف چنکدن
ایکی عسکر طوب وتفنك منزلت کلدکلرنده طوب وتفنك دائرای فتحلرینه
یارادیکی هوادن نزول وبوت وهلاکی ویاخود جرح زخمی عسکری نفراتنك
موصول ایلدیکندن ماعدا باروت دومان ضیاء نهاری شب دیجور
تحویل ایلدیکی معلوم ومشهود اولمله آلات حرب وقتال اوفق وبای وربح
وسنان مثلو استعمالی فوقنده یه موقوف سلاحدن عیارتله اولدیغی
زمانده جاری اولدیغی کبی احاد عسکردن هرکس هر رجال بحر وبر حال نوع انسانه
کدی فوقنده یه سنه وثوق واعتماد وشجاعت نفسانیه سنه استناد

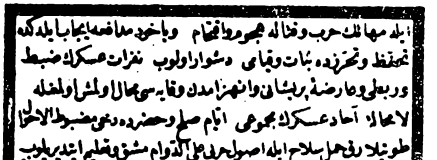

ایله مهالك حرب وقتاله هجوم واقتحام وباخود مدافعه ایجابایدلدکده
تحفظ وتحرزده ثبات وقیامی دشوار اولوب نفرات عسکرك ضبط
وربطی وعارضه پریشانی وانهزامدن وقایه سی محال اولمش اولمغله
لامحاله آحاد عسکرك مجموعی ایام صلح وحضرده دخی مضبوط الاحوال
طوتیلاروق حمل سلاح ایله اصول حربی علی الدوام مشق وتعلیم ایتدیریلوب
کیجه وکوندز یاتوب قالقلرینه وایتجه یا بحمله سکون وحرکتده حال کیتمك
مقابله اعدا وقتنده رایت وطاپوسنده قتال ایچون جکلری قوه وضابطه نك
زیر نظارت ومحکم سلطنتده جاری اولدیغی هنکام حرب وقتالی روحیه
وضابطه نك اوفق اشارتلرینه شتابت وموافقتله سرعت حرکت واطاعت
امری آحاد عسکره ملکه وطبیعت مقامنه قائم اولدیغی تقریر ده
وقت مصاف ومقابله ده ثبات وقیام وضابطه وانتظاملری علی سبیل
ولدجعی جزء قرین وعلم الیقین ایله تعقل واستدلالا کاشی اولدیغنه مبنی
الآن معلوم ومشهود وتنظیم واستخدامی دول متأخرینه هندسه ملاحظه سی
اولان معلم ومنتظم عسکرك ترتیب واستخدامی ایجاب وانقضای اربعین
وبو وجهله معلم ومنتظم عسکرلرنه صوغی التزام ایدك دول متأخرین عساکر
متعلمه ومرتبه سندن ماعدا اهالی سائر سنده صفت عسکریه وحربیه
مناسب وحال وهیئت منقلب اولمشلردر لکن عهد قدیمده عساکر
غیر متعلمه نك استعمالی ایدیکی آلات قدیمهٔ حرب وقتال اوفق وبای وربح
مثلو ادوات حربیه دن عبارتلر اولوب بونلرك استعمالی حین مقابله ده قوت
بدنیه یه موقوف جست وچالاکی سرعت حرکة منوط اولمله استناد
حروب ماضیه ده ظفر وغلبه آحاد عسکردن منفرداً هرکسك قوت بدنیه سنه
وثوق واعتماد وشجاعت نفسانیه سنه استنادیله مهالك حرب وقتاله
هجوم واقتحام ایله حاصل اولدیغندن بوکونکه محاربه یه اقتضا ایدن ملکه وادوات

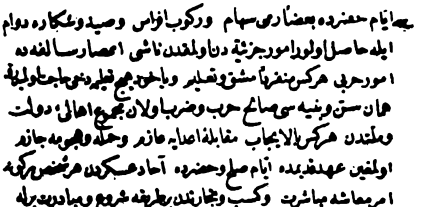

ایام حضره ده بعضاً رمی سهام ورکوب افراس وصید وشکاره دوام
ایله حاصل اولور امور جزئیه دن اولدقدن ناشی اعصار سالفه ده
امور حربی هرکس منفرداً مشق وتعلیم وباخود هیچ تعلیم دخی جاجت اولیان
هان سنن ورمیه سی صالح حرب وضرب اولان مجموع اهالی دولت
وملتدن هرکس بالایجاب مقابله اعدایه عازم وحاضر وهجومه جازم
اولمغین عهد قدیمده ایام صلح وحضره آحاد عسکردن هرشخص رکوبه
امر معاشه مباشرت وکسب وتجارتدن بطریقه شروع وبیادیه برله
حاجات ومؤنتلرین بالتفرغ تدارك واستحصاله برکونه تخلف ودور ومباشرت
اولیوب آحاد عسکر بلکه رؤسا لشکرك وقت صلح وحضره امور الهٔ
مدیریه موجب مصارف اولدیغی درکار فاما معلم ومنتظم عسکرلرك اصول
التزام اولندقدنصکره آحاد عسکرك ایام صلح وحضره دخی ماکل
ومشارب وملابس ومساکن وسائر حوائج وادویه لرینه وارنجه بالجمله
حاجاتی ومؤنتلرینك ایفاسی اکمال وخصوصا اسلحهٔ ناریه نك استعمالی
ومعلم عسکرك استخدامی سببیله امر حرب مرور زمان ایله فنون ومعارف
عدیده یی شامل علم جلیل وفن مجمل نصابنه ابلاغ اولنه رق مراتب رؤسا
وضابطانه عروج ایدیجك نظارت سنن صباوتلرنده طول مدته علم حربك
موضوع علیه سی وکرك آکا مرتب علیات وسائر فنیه معارف ومعلوماتی
معلمینك اخذ وتحصیلی محتاج اولوب معلمین ومنتظمینك بالجمله حوائج ومهماتی
وسائر بونلرك امثالی مصارف کثیره وبذلنا اموال موقوفیه یه موقوف اولدیغی ظاهر
وبدیهاردر کذلك دوار سالفه ده عساکر غیر متعلمه نك استعمالی بالذکر
آلات قدیمهٔ حرب وقتالدن حصول وتدارکی بیانوق فیا وبسیط ضمنطر ایله
وجوده کلمکله آحاد عسکر وخزائن لشکردن هرکس کندی سلاحنك تدارك
واستحصالنه مقتدر واوتقریب خزائن مدیریه موجب مصارف کلیه اولدیغو

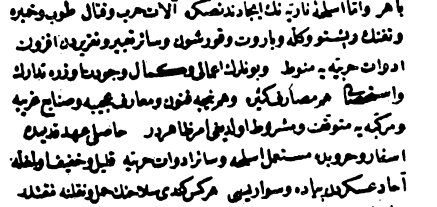

باهر واتا اسلحهٔ ناریه نك ایجاد ندنصکره آلات حرب وقتال طوب وتفنك
وتفنك وبشنو وکله باروت وقورشون وسائر تعبیه وتحریرندن افزون
ادوات حربیه یه منوط وبونلرك اعمالی وحسن استعمالی وجودینا وزده نادرك
واستحصالنا هرمصارفکثیره وهرنجیه فنون ومعارف عجیبه وصنایع غریبه
ومرکبه یه متوقف ومشروط اولدیغی امرظاهردر حاصل عهد قدیمده
استعمال وحروبده مستعمل اسلحه وسائر ادوات حربیه قلیل وخفیف اولمله
آحاد عسکردن هرواحد سوارلیکی هرکسکندی سلاحنك حمل ونقله قدرتله
اولدیغی هیئت مجموعه اردوی عسکرك برمکاندن موضع آخره سرعت
وسهولتله انتقالی ممکن وهرموقع ومکانده اردو قورمغی ممکن اولدیغندن
جنود عساکر اکزماکل ومشارب وسائر حوایج ومؤنتلرینی اخذ عنابر وسلب
وجلب لوازمایله تحصیل ایدکلری مکلف ولکن اسلحهٔ ناریه نك ایجاد
واستعمالی ومعلم ومنتظم عسکرك ترتیب واستخدامی التزامندنصکره طوب
وتفنك وکله وخمپره وبونلرك عمائل سائر نجیه آلات وادوات حربیه آغر وکران
وحمل ونقلی صعب ودشوار اولوب برواره بال یمز کبیر طوبك نقلی بوقدر توانا
بارکیر وبرطاپور عسکری خزانلك باروت وقورشون وکله وخمپره سنك
حمل ونقلی شوقدر اوکوزعربه سنه محتاج اولدیغندن اردو ومعسکرك نقل
وتحکمی بطئی وآغر اولوب تمرو معینك با تحمال سکانی موفور وقراولرایله
بعمور مملکتاولمله موقوفیدیکلرامرظاهردر بالخصوص محاربه دویا
سابقده جاری اولدیغی کبی قاطرغر وصغیر تکه لرو حربه وبجاقلر مثلو
سهل الاستعمال والاستحصال آلات وادوات ایله واقع اولمیوب
ودریا محاربه سنه مهمه ولازم اولان سفائن حربیه نك انشا وتجهیزینك
ودریا عسکرینك توظیفی مال موفور منوط اولدیغندن قطع نظر ادوار
سالفه ده جمیع اقوام وملله حین مقابله ومقاتله ده بجاهدینه تعیین

ŞEHMUS GÜZEL

1908 Grevleri — İki Rapor

23 Temmuz 1908'de «Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet» ve «Adalet» ilkeleri ışığında 1876 Anayasası yeniden yürürlüğe konulduktan, «Hürriyet ilân» edildikten sonra, Selânik, Istanbul ve Izmir başta olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok kentinde işçilerin, yılların birikiminin itişiyle grevler örgütlediklerini biliyoruz. Daha sonraki dönemlerin ekonomik, toplumsal ve siyasal gelişmelerinin kökenlerini, ilk işaretlerini taşıyan II. Meşrutiyet günleri, işçi-işveren ilişkilerinde de ilginç gelişmelere tanık olmuştur. Gerçekten, II. Meşrutiyet'in ilk günleri işçi hareketi bakımından özel bir öneme sahiptir. Bu dönem grevlerinde grevcilerin istekleri, grevlerin başlatılması, yönetimi ve sonuçlandırılması, işveren ve yöneticilerin grevler karşısındaki tutumu, ayrı ayrı incelemelere konu olacak niteliktedirler.

O yıllarda ekonomide yabancı sermayenin egemenliği anımsanırsa, grevlerden öncelikle yabancı sermayeli şirketlerin etkilendiğini söylemek kolaylaşacaktır. Bu bağlamda, onların ve ülkelerinin Osmanlı Imparatorluğu'ndaki temsilcilerinin grevler karşısındaki tutumlarının araştırılmasının yararlı olacağı açıktır. Böylece, bir yandan da o dönem grevlerinin oluşumu ve gelişimi konularında bilgi sahibi olabileceğiz.

O dönemde İngiliz ve Alman sermayesi yanında Fransız sermayesinin ağırlığı anımsanırsa, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivinde 1908 grevlerine ilişkin belgelerin araştırılmasının gerekliliği ortaya çıkacaktır. Söz konusu Arşivde yaptığımız ince-

lemelerde, bu alanda ilginç ve önemli birçok belgeye rastladık. Bu yazıda bu belgelerden ikisine, Selânik Konsolosu L. Séon'un iki raporuna yer vermek istiyoruz. Ilk raporda işçi hareketine ve grevcilere karşı olumlu diyebileceğimiz yaklaşımın, ikinci raporda yerini eleştiriye ve kötümserliğe bıraktığını göreceğiz. Bu gelişmede, grevlerin gittikçe yaygınlık kazanmasının ve sürelerinin uzamasının yanında Fransız sermayeli şirketleri de etkilemesinin rolü olduğu kesindir. Ikinci raporda Fransız yurttaşı bir işverenin kaygılarına ve yetkililer nezdindeki girişimlerine özel bir yer verilmesi, bu açıdan değerlendirilmelidir. Şimdi, sözü Séon'a bırakıyoruz. Ilk rapor 26 Ağustos 1908 tarihli:

I— «Çalışma koşullarının iyileştirilmesi için işçi sınıfı içinde örgütlenen gücün ilk gösterileri:[1]

«Şimdi Türkiye'de adlandırıldığı gibi eski rejim, çalışanların yazgısıyla gerçekten çok az ilgilenmişti ve dolayısıyla bugün patlayan tepkiyi beklemek gerekiyordu. Bununla birlikte bölgelerimizde başlatılan küçük toplumsal savaş, sanayinin azgelişmişliği gözönünde tutulursa doğal olarak dar sınırlar içinde kalıyor, fakat bu savaşın Ticarete yayılarak geniş boyutlar kazanması önlenemez gibi gözükmektedir.

«19 Ağustos 1908 tarihli mektubumda sözünü ettiğim Tütün Rejisi işçilerinin grevinde, grevciler, isteklerinin kabul edilmemesine karşın dün (25 Ağustos 1908) sabah işbaşı yaptılar.

«Elektrikli Tramvaylar Şirketi de personelinden, çalışma saatlerinin azaltılmasını ve ücretlerin arttırılmasını isteyen bir uyarı aldı. Birkaç günden beri görüşmeler, iş bırakımı olmadan, başlatılmıştır.

«Geçen Pazartesi, 'Olympos' Cam Fabrikası («Fabrique de glace») işçileri grev ilân ettiler; anlaşma yapıldıktan sonra dün sabah işe başladılar, fakat öğleden sonra Yönetim (işveren) iki grev yöneticisini işten çıkarma beceriksizliğini gösterince, personelin bir bölümü dayanışma gösterdi ve diğer bölümü de zorlayarak yeniden işi durdurdular. Şirket ortaklarından, Avusturya uyruklu birinin başvurusu üzerine Avusturya-Macaristan Konsolosu, çalışmak isteyenlerin arkadaşlarının gözdağına karşı korunması amacıyla yerel yöneticilerin yardımını (müdahalesini) sağladı. Şimdiye dek hareketsiz kalan yetkililerin önlemler almak gereksinmesini nihayet duyacakları umulmaktadır.

«Hizmetlerinin durdurulmasının ağır sonuçlar doğurabileceği Şark Demiryolları Şirketinde, iki günden beri ilân edilmiş olan grev hâlâ ancak kısmîdir, fakat tüm personeli kapsayacak şekilde yayılma tehdidini taşıyor. Grev, gündelik yerine aylık işe alınmayı isteyen amelelerce başlatıldı; arkadaşlarının isteklerini desteklemek ve kendi isteklerini dile getrmekte kararlı olan diğer çalışanlar, şu sıralar izleyecekleri yolu tartışıyorlar.

(1) Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Türkiye, Nouvelle Série, Politique Interieure, Cilt: 58, s. 90-91. Başlık olarak raporların yan başlıklarını aynen alıyoruz.

Yolcu trenleri hizmetinin yerine getirilmesi hâlâ sağlanmakla birlikte, hiç bir mal treni ulaşlıma konulamıyor.

«Selânik - İstanbul Hattı Demiryolu Şirketi de artık kaygılarını saklamıyor. Son olarak iskele işçileri bu şirkette işi durdurdular ve karşılıklı birkaç ödün sayesinde hemen yeniden işbaşı yaptılar. Bugün, durum daha fazla tehdit edicidir. Şark Demiryolu Şirketi personelince teşvik edilen ve olasılıkla onunla dayanışma içinde bulunan Hattın ve Büroların bütün personeli, yarın Yönetime verecekleri isteklerini hazırlıyor. Yönetimden özellikle aşağıdaki temellere göre ücretlerin arttırılışı istenecektir: 400 kuruştan az olan ücretler için % 50; 400 - 1000 kuruşluk ücrtler için % 30 ve 1000 kuruştan çok ücretler için % 15.

«Görüldüğü gibi Selânik'te grev hareketi, genellikle barışçı biçimlerde kalarak, oldukça ciddi bir dönemeç alıyor. Bu hareketin ayrıca yapmacık hiç bir tarafı yoktur ve bu harekette yalnızca çalışan sınıfta («classe du travail») toplumsal düzenin ânî değişikliğinin doğurduğu fırsat umudunu görmek de yanıltıcı olacaktır. Bugünkü hareketin konusu olan istekler moral ve ekonomik (şu) iki gereksinmeyi yanıtlıyorlar: şimdiye dek sömürülmüş işçi sınıfı («classe ouvriere») içinde bir tepki gereği, hayat pahalılığı ile aynı oranda olmayan ücretlerin arttırılması zorunluluğu.»

Konsolosun 26 Ağustos 1906 tarihli raporu burada bitiyor; şimdi, yaklaşık iki hafta sonra kaleme aldığı, 7 Eylül 1908 tarihli raporunu okuyabiliriz:[2]

II— «Makedonya'da bugünkü durum:

Hürriyetin kolay zaferini gören, ondan yalnızca çıkar elde etmeyi düşünen ve Hürriyet için sınırsız sevinçlerini ortaya döken Selanikliler, bugün onun normal olarak birlikte getirdiği birçok olumsuzluğu saptıyorlar. Bu saptama hoşnutsuzluk içinde yapılıyor ve ilk günlerin aşırı güveninin yerini şimdi, aynı biçimde abartılmış olmasına inanmak istediğimiz kötümserlik alıyor.

«Düşüncelerdeki bu dönüş, özellikle her tarafta patlayan grevlerin doğurduğu rahatsızlığa dayanıyor. Hürriyet rejiminin meşru olarak istekler rejimi olduğu ve ondan doğan eşitlikçi eğilimlerin mutlaka özveriler ve karışıklıklar doğuracağının öngörülmüş olması gerekirdi. Ancak bu öngörülemedi. Bu bölgedeki toplumsal kurtuluş hareketinin anormal bir hızla birdenbire başlaması, bu konuda desteği, önlem alması beklenen iktidarın bugünlerde yetki ve uyuşumdan yoksun olması, tam bir başıbozukluk içinde bulunması da eklenince, baskı altına alınmasını, önlenmesini özellikle zorlaştırıyor.

«Grevcilerle yönetimler arasındaki uyuşmayı kolaylaştırmak ve anlaşmazlıkları gidermek için 'Ittihat ve Terakki' Ce-

(2) A.g.k., s. 94-98.

miyeti (İTC)'nin çok güçlü olduğu söylenen eylemine fazla güvenildi. Ilk anlardan başlayarak, içinde ekonomik düzeni sağlamak için küçük bir hareketlerinin yeterli olacağına kesinlikle inanan birkaç kişi bulunan Komite[3] (işçi - işveren uyuşmazlıklarında) aracılığını zorla benimsetti. Ve bütün istekçilerin (şikayetçilerin) sözcülüğünü üstlendi. Selânik'te bugün grevin hakim olduğu dikkate alınırsa Komitenin olumlu sonuçlar elde ettiği ne yazık ki söylenemez. Demiryolları hizmeti kesik, tramvay ulaşımı askıda, fabrikaların büyük çoğunluğu çalışmıyor ve tehdit eden birçoğunu saymadan bugünden yarına ekmekçilerin bir grevi bekleniyor. Ticaretin en önemli uğraş olduğu bir kent için anlık bile olsa bu tür bir durum tam bir felaketle eş anlamlıdır. Her durumda, bu olaylar, bu günkü yetkinin güçsüzlüğü konusunda bilgi veriyor ve kamu makamlarında egemen olan karışıklığın boyutunu gösteriyor.

«Grevcilerin oldukça gürültülü, patırtılı gösterileri, polisin araya girme girişiminde bile bulunmadan, kent merkezinde düzenlendiler. Evvelki gün (5 Eylül 1908) J.S.C. Şirketi Müdürü, yurttaşlarımızdan biri, personeli içindeki kıpırdanmalardan şüphelenerek, durumdan heyecanlandı ve Komiteye gereğinde etkin önlemler alma olanağında olup olamayacağını sordu. Ona, (Baskı sorunu, hükümeti ilgilendiriyor, fakat korkmayınız, iktidar hiç bir zaman bugünkü kadar, kamu gücünün hâkimi olmadı) cevabı verildi. Abartmalı bu bildirime yeterince inanmayan yurttaşımız, bunun üzerine Valiyi buldu, fakat Danış Bey ona hiç bir biçimde aynı güvenceleri vermedi ve karışıklıkları karşılayabilecek durumda olacağı konusunda hiç bir sorumluluk alamayacağını anlattı. İşte böylece, bir yandan Komite öte yandan Vilayet, ilk fırsatta karşılıklı olarak sorumluluğunu birbirlerinin üzerine atacakları iktidarı paylaşıyorlar. Gerek Vilayet gerekse Komite, bu ülkede beklenebilecek en olumsuzlardan olmayan olaylar sonucu tam anlamıyla aşılmış durumda bulunuyorlar. Sadece ekonomik düzensizlik karşısında bulunduğumuzu bilseydik, bugünkü olayların oluşturduğu örgütsüzlük işaretlerinden daha az şaşırırdık, fakat ne yazık ki, siyasal düzen de eski rejimden daha iyi güvenceye alınmışa benzemiyor. Geniş ve yaygın olmayan bir grev hareketi üzerinde eylem yeteneğinden yoksun hükümetin eli kulağında ve her an doğabilecek siyasal mücadelelerin yeniden başlaması ile ne yapacağı, olanaklarının güçsüzlüğü de gözönünde bulundurularak merak edilmektedir.»

Konsolos, daha sonra, 23 Temmuz'un hemen ertesinde «Yunan, Bulgar ve diğerlerinin» birçok kentte yaptıkları kardeşlik gösterilerinin doğurduğu olumlu izlenimlerin yerini, bugün «Ma-

(3) Konsolosun sözünü ettiği Komite, İTC'nin Selanikte bulunan örgütüdür. Bilindiği gibi, II. Meşrutiyet ile birlikte İTC'nin o zamana dek gizli çalışan komiteleri hem sayılarını arttırmış, hem de yerel yöneticilerin yetkilerini paylaşmaya başlamışlardır. Komite üyelerinin bir kısmı tanınmakla birlikte, gizlilik ilkesine genel olarak sadık kalınmıştır.

kedonya uluslarının» hazırladıkları değişik programlar öğrenildikçe artan bir ölçüde umutsuzluğa bıraktığını, ve eskiye oranla daha az sayıda olmakla birlikte Bulgarlarla Yunanlılar ve Bulgarların kendi aralarında öldürme ve katliamlara rastlandığını. Türkiye ile Bulgaristan arasında savaş söylentisinin yayıldığını belirterek, raporunu şöyle noktalıyor:

«Sonuç olarak, yönetsel örgütsüzlük, toplumsal çalkantı, siyasal tedirginlik nedeniyle durum, görüldüğü gibi bazı hayalcilerin Anayasa'nın ilk gününde gerçekleşmesini görmek istedikleri ideale yanıt vermekten uzaktır. Gerçek dışı bu değişimi hayal etmek yerine, bugün yaşadığımız ve normal olarak bir rejimin yıkılışı ile bir diğerinin kuruluşu sırasında doğması kaçınılmaz bunalım döneminin öngörülmüş olması daha yararlı sonuçlar getirecekti. Hâlâ umutlu bir bekleyiş içinde bulunan hükümetin, durum daha kötüleşmeden kendini kabul ettirmeyi başarmasını ve bir kez yerleştikten sonra ya beceriklilik ya da zorla sağlam bir biçimde düzenin egemenliğini güvence altına almak için bünyesini sağlamlaştırmasını temenni etmek gerekiyor.»

Konsolosun, ikinci raporunda, İTC Selânik Komitesini grevcilerin isteklerini desteklemesi ve Valinin yetkilerine karışması nedeniyle eleştirdiğini görüyoruz, İTC Komitelerinin Selânik ve İzmir'de Valilerin yetkilerine karıştıklarına, grevcileri desteklediklerine birçok belgede rastlıyoruz. İttihatçılar, özellikle yabancı sermayeye ait şirketlerdeki grevleri desteklemişlerdir. Bu destekte ITC'nin 23 Temmuz öncesi işçilere yakınlığı kadar, «millî iktisat» düşüncesi de rol oynamıştır. Ancak grevlerin uzaması, şirket yöneticileri ile yabancı ülke temsilcilerinin ısrarlı ve sürekli başvuruları ve nihayet malî nedenler, İTC'nin, giderek iktidarın grevlere karşı tavır almalarına yol açmıştır. Bu gelişmeler sonucu, yabancı sermayenin ağırlıkta bulunduğu «umuma müteallik» hizmet gören şirketlerde grevi düzenlemek amacı ile 8 Ekim 1908'de Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat çıkarılmıştır.

DÜZELTME

Seyfettin Gürsel'in «Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Kapitalizm» yazısında, kapitalizme geçişin iktisadi etkenlerinin üçüncüsü atlanmıştır.Yukarıda, s. 22'de, ikinci paragraftan sonra

«3 — Tarımsal verimin artması.»

ibaresi gelecektir. Yazardan ve okuyucularımızdan özür dileriz.

ALAN YAYINCILIK

Alpaslan Işıklı

KURAMLAR BOYUNCA ÖZYÖNETİM VE YUGOSLAVYA DENEYİ

"Bir demokrasi biçimi olarak özyönetim'in geçirdiği kuramsal evrim ve Yugoslav Deneyin'den çıkan sonuçların tartışılması..."

★

Ali S. Gitmez

YURTDIŞINA İŞÇİ GÖÇÜ VE GERİ DÖNÜŞLER

"Beklentiler... Gerçekleşenler..."

"Yurtdışına gidenlerin ve geri dönenlerin sorunlarının ayrıntılı bir biçimde işlendiği bu kitabın geri dönüşün acı ve öğretici bir biçimde yaşandığı bu günlerde yayınlanmasının yararlı sonuçları olacağı kanısındayız."

1982 YUNUS NADİ 2. ÖDÜLÜ

★

Gabriel Garcia Marquez

ŞER SAATİ

İngilizce'den Çev. : Seçkin Çılızoğlu

"Klasik roman/öykü yazma geleneğini köklü bir biçimde aşan Marquez'in en önemli romanlarından biri..."

1982 NOBEL EDEBİYAT ÖDÜLÜ

★

Heinrich Böll

KATHARINA BLUM'UN ÇİĞNENEN ONURU

Almanca'dan Çev. : Ahmet Cemal

"Böll bu kitapta; toplumun herhangi bir üyesinin iftiracılara kan gerektiği zaman nasıl acımasızca ezildiğini; erdem, onur, namus gibi kişiyi 'insan yapan' kavramların tereddüt edilmeden nasıl ayaklar altına alındığını polis romanı sürükleyiciliği içinde anlatıyor..."

1972 NOBEL EDEBİYAT ÖDÜLÜ

★

Kurt Lenk - Franz Neumann

SİYASİ PARTİLER KURAM VE SOSYOLOJİSİ

Almanca'dan Çev. : Tahsin Yılmaz

(Çıkıyor)

★

Eduardo Galeano

LATİN AMERİKANIN KESİK DAMARLARI

"Karşı Tarih"

Çevirenler : Attilâ Tokatlı - Roza Hakmen

(Çıkıyor)

Genel Dağ. : Cemmay/Ankara Dağ. : Adaş/İzmir Dağ. : Datic

SİNA AKŞİN

1919 Yılında Ulusal Harekette İhtilâlci Bilinç *

Bilindiği gibi, Mustafa Kemal, *Nutuk*'ta, 1919-1927 yılları arasındaki devrim uygulamalarının önceden düşünülmüş topyekûn bir tasavvurun aşamalarını teşkil ettiğini söylemektedir: «Tatbikatı bir takım safhalara ayırmak ve vakayi ve hâdisattan istifade ederek milletin hissiyat ve efkârını ihzar eylemek ve kademe kademe yürüyerek hedefe vâsıl olmaya çalışmak lâzım geliyordu... Dokuz senelik ef'âl ve icraatımız bir silsilei mantıkiye ile mütalâa olunursa, ilk günden, bugüne kadar takip ettiğimiz istikameti umumiyenin ilk kararın çizdiği hattan ve teveccüh eylediği hedeften asla inhiraf eylememiş olduğu kendiliğinden tebarüz eder.»

Atatürk, devrimin kendi kafasındaki öznel bir karardan ibaret olmadığını, nesnel bir zorunluluk olduğunu da söylüyor: «Tezahür eden millî mücadele, harici istilâya karşı vatanın halâsını yegâne hedef addettiği halde bu millî mücadelenin muvaffakiyete iktiran ettikçe safha safha bugünkü devre kadar iradei milliye idaresinin bütün esasat ve eşkâlini tahakkuk ettirmesi tabiî ve gayrıkabili içtinap bir seyri tarihî idi.»

(*) Bu yazı, Mayıs 1981'de Ankara'da Türk-Fransız Kültür Derneğinin düzenlemiş olduğu "Atatürk Devrinde Türkiye ve Fransa" konulu Kolokyumda sunulmuş tebliğ olup, Fransızca özeti **La Turquie et la France à l'Epoque d'Atatürk** (Paris, Collection Turcica, 1981)'de yayımlanmıştır.

Durumu özetlerken de aynı şeyi, fakat belki kendi rolünü büyülterek tekrarlıyor: «... ben, milletin vicdanında ve istikbalinde ihtisas ettiğim büyük tekâmül istidadını, bir millî sır gibi vicdanımda taşıyarak peyderpey, bütün heyeti içtimaiyemize tatbik ettirmek mecburiyetindeyim.»

Atatürk'e göre, tasavvurlarının tümünü peşin olarak açıklamak, «...hakiki ve maddi mücadeleye, hayalât mahiyetini verebilirdi.» Ayrıca tutucuların direnmelerine yol açardı. «Muvaffakiyet için amelî ve emin yol her safhayı vakti geldikçe, tatbik etmekti.» Fakat aynı tehlike millî mücadelenin önder kadrosu bakımından da mevcuttu. Nitekim «Millî mücadlleye beraber başlayan yolculardan bazıları, millî hayatın bugünkü Cumhuriyete ve Cumhuriyet kanunlarına kadar gelen tekâmülâtında, kendi fikriyat ve ruhiyatının ihatası hududu bittikçe, bana mukavemet ve muhalefete geçmişlerdi.»[1]

Mazhar Müfit Kansu, Atatürk'ün, henüz Erzurum Kongresi toplanmadan, Cumhuriyet yönetimine gitmek arzusunda bulunduğuna tanıktır. Bu tanıklığını, Atatürk'ün sağlığında ve onun izniyle 1934'te Mahmut Esat Beye yazdığı bir mektupta, zamanında tutmuş olduğu günlüğü nakletmek suretiyle açıklamıştır. Günlüğün Atatürk'ün sağlığında ve bilgisi dahilinde açıklanmış olması önemlidir, çünkü göreceğimiz üzere, Kansu' nun rolünün basit bir gözlemcilikten ötede olduğunu düşündürtecek unsurlar vardır:

«20. Temmuz. 1335 (1919)

(...)

..... muvaffakiyet takdirinde, ki bundan şüphem yok, hükümet şekli ne olacak?

Diye bir kere daha sordum ve ilâve ettim:

— Muhakkak ki, mevcut şekli hükümet bu memleketin refah, saadet ve terakkisine kâfi gelmiyecektir. Başka bir hükümet şekli arayıp bulmamız lâzım geldiği kanaatindeyim.

Paşa, devamlı şekilde benim bu nokta üzerinde dolaşmamdan usanmış olacak ki gülerek ve fakat kat'î ifadesini vererek:

— Açıkça söyliyeyim: Şekli hükümet zamanı gelince. Cumhuriyet olacaktır.

Dedi. Çok sevinçliyim. Nihayet, bütün kat'iyeti ve ciddiyeti ile Paşa'ya bunu söyletmiş bulunuyorum. Bu satırlarımı yazarken gözlerimden adeta sevinç yaşları boşanıyor.»[2]

Demek ki Atatürk Cumhuriyet kurmayı en azından o tarihte kafasında tasarlamış bulunuyordu. Yukarda işaret ettiğim üzere, Kansu'nun günlüğünden bir nokta daha beliriyor. Kansu yalnız gözlememiştir. Faal bir destekçi, hattâ belki teşvikçi durumundadır. Böyle olduğunu Atatürk'ün de zımnen onayladığını kabul edebiliriz. Hattâ Kansu'nun ya da onun gibi düşü-

(1) Kemal Atatürk, Nutuk, c. I (İstanbul, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1960), s. 14-6.

(2) Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber,** c. I (Ankara, TTK. 1966), s. 74.

nenlerin Atatürk'ü şu ya da bu ölçüde etkilemiş olmaları da mümkündür.

Ne yazık ki, elimizde Erzurum Kongresinin tutanakları yoktur. Onun için oradaki görüşmelerde ihtilâlci bir bilincin dile getirilip getirilmediğini bilmiyoruz. Ama İstanbul'da Hürriyet Bayramının, yani 1908 devriminin kutlanması yasaklanırken, Erzurum Kongresini düzenleyen Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyetleri, Kongrenin açılış tarihi olarak 10 Temmuz'u, yani o yıldönümünü seçmişlerdi. O gün beklenen sayıda murahhas gelmeyince de, açılışı tam 13 gün sonraya ertelemişlerdi. Bu da milâdi takvimle yine 10 Temmuzun karşılığı oluyordu. Yani, Erzurum Kongresinin bu yıldönümü üzerinde bu denli ısrarı, en azından Meşrutiyet devrimciliğinin onu düzenleyenlerde yüksek derecede olduğunu gösterir.[3]

Gelelim Sivas Kongresine. Bunun tutanakları vardır ve orada ihtilâlci anlayışın daha Kongrenin ilk gününde, Ali Galip fesadı ortaya çıkmadan, açıkça dile getirildiğini görüyoruz. Sivas Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına Belediye Reisi Abdülhak'ın, Cemiyet Heyet-i faalesinin Kongreye dinleyici olarak katılması yolundaki başvurusu, buna vesile teşkil etmişti.[4] Bursa murahhası Ahmet Nuri Bey: «Kongremiz pek fedakârane bir surette toplanmıştır; bunun için hariçten hiç bir kimsenin müzakeratımıza vâkıf olmasını istemem; burada birçok mühim şeyler görüşülecektir; bu sebeple zabıt kâtipleri de ayrıca tahlif edilmelidir; biz bir inkılâp kongresiyiz» demiş; Eskişehir'den Bayraktarzâde Hüseyin Bey de bu görüşe katılmıştı. Mustafa Kemal dahi bu fikirdeydi ve gerekçe olarak Sivas Kongresinin zaafını dile getirmişti: «Yani onların meselâ milletin tamamı tamamına müntehap murahhasları olmadığımızı vesaireyi işaa etmeleri bizi zarardide edecektir.»[5] Nerenin murahhası olduğu belirsiz Hasan Efendi ise şöyle dedi: «Biz bir cemiyet-i inkılâbiyeyiz. Bittabi kimse giremez. Yalnız kongrenin hitamında mukarreratımızı dinleyebilirler.» Sonuç olarak oybirliği ile oturumların gizli olması kararlaştırıldı. Şunu da hatırlatayım ki, Amasya Tamiminde Sivas'ta toplanacak millî Kongrenin «bir sırr-ı millî» olması ve gerekirse gelecek delegelerin gizli seyahat etmeleri öngörülmüştü.

Ali Galip'in düzenlemekte olduğu komplo 7 Eylül'de Sivas'ta öğrenildi. İki gün sonra M. Kemal, Kongreye bu konuda açıklama yaptı. Ardından Fazıl Paşa (Ali Fuat Paşanın babası) hükümetin düşürülmesi için Mebusanın toplanması konusunu ortaya attı. Mustafa Kemal, hükümeti düşürmek için Anadolu'da bir «hükümet-i muvakkate» kurmanın tehlikeli olduğunu, bunu sağlamak için Mebusanın toplanması gerektiğini söyledi.

(3) Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele** (İstanbul, Cem Yayınları, 1976), s. 473-4.

(4) Uluğ İğdemir, **Sivas Kongresi Tutanakları** (Ankara, TTK, 1969), s. 14-6.

(5) Sivas Kongresinin zaafları için, bkz: Akşin (1976), s. 513-5, 566-70.

Ama seçimi hızlandırmak için de «lâzım gelen mahallerde hükümete vaz'ıyed ederiz» dedi. Ardından şöyle ekledi: «...valilere emirler vereceğiz; istediğimiz zaman merkezlerini işgal edeceğiz...»[6]

Sivas Kongresinin 6. birleşiminde Vahdettin'e çekilecek tel görüşülürken de ihtilalci tavrın örneklerine rastlıyoruz. Damat Ferit'in İttihatçılık ve Bolşeviklik suçlamalarının reddolunması konusu ele alındığı sırada, Atatürk'e göre hayli sağda olan Rauf Bey, Bolşevikleri güçendireceği için ikinci sıfatın çıkarılmasını istedi, Paşa da «ihtiyaten» katıldı buna.[7] Yine aynı görüşme sırasında Raif Efendi, Vahdettin'den Sadık Bey ya da Ali Kemal'i sadarete getirmek gibi bir tepki davet etmemek için ılımlı davranmayı tavsiye ettiğinde, heyecanlı cevaplar aldı. Şükrü Bey: «Biz Anadolu'da istediğimizi azil ve nasbedersek, artık hükümetin ehemmiyeti kalır mı?» *Fazıl Paşa:* «Artık bir kere ok yaydan fırlamıştır; eğer şiddet göstermeyecek olursak yalnız lafla peynir gemisi yürümez!» *Mazhar Müfit:* «Ben bu telgrafnameyi rica ve istirham tarzında görüyorum; diğerleri gibi cevapsız kalacağı tabiîdir!. Buna karşı yapacağımız şeyi kendisine şimdiden anlatalım...» Sonuç olarak Vahdettin'den Damat Ferit'in azlinin istenilmesi, «aksi takdirde harekât-ı milliye teşebbüsatının önü alınamaz» diye yazılması kararlaştırıldı[8]

Sivas Kongresi tutanakları dışında, Sivas'ta 16 ile 28 Kasım 1919 tarihlerinde Kolordu Kumandanlarının katılmasiyle cereyan etmiş bulunan bir dizi Heyet-i Temsiliye toplantısının tutanakları elimizde mevcut.[9] Burada görüşülen en önemli mesele, Mebusanın Istanbul'da mı yoksa güvenlik açısından taşrada mı toplanacağı meselesiydi. Hükümetin ve tabiî Sarayın, Mebusanın taşrada toplanmasına kesinlikle karşı oluşu, M. Kemal ve onun gibi düşünenlerin Mebusanı taşrada toplamak tasavvuruna ihtilâlci boyutları veriyordu. Zira bu durumda hükümet ve özellikle Saray pek büyük ihtimalle fesih silahını kulla-

(6) İğdemir (1969), s. 78-80. Daha önce, M. Kemal, İngilizlerin ve hükümetin davranışlarını söz konusu edıp, Kongrenın tecavüzlere karşı şiddetle harekete yandaş olduğunu bildiğini söyleyerek, A. Fuat'a "seri ve şedıt tedabir" almasını rica ettiğini bildirmişti. Aynı zaamnda A. Fuat'ın Kongrenin ağzından maiyetine gönderdiği bir teli Kongrenin onayına sunmuştu. Eskişehir ve Afyon - Alaşehir bölgeleri millî kumandanları Âtıf ve Lütfü için şöyle deniyordu: "İşbu kumandanlara millet namına her türlü salâhiyet bahşedilmiştir. Bu zevat tekmil hükümet-i mülkiye ve askeriyeyi zir-i idarelerine olacak ve itaat etmiyenleri millet namına tevkif edeceklerdir.... daha fazla ecnebi kuvvetlerin Eskişehir'in garbinden şarkına geçmesine son derecede vatanperverane mâni olacaklardır. Bu matsatla her nevi vesaitten istifade meşrudur," İğdemir (1969), s. 77.

(7) A. e., s. 85-7.

(8) A. e., s. 89.

(9) İğdemir, Heyet-i Temsiliye Tutanakları (Ankara, TTK, 1975).

nacağına göre, taşrada toplanacak Mebusanın feshe karşı direnmeyi göze almaması saçma olurdu. Feshe karşı direnmek ise hükümet ve Saraya isyan demekti. Daha biçimsel açıdan, bir sorun daha vardı. Ayanın hükümet çizgisinde olmaması pek düşünülemeyeceğine göre, Âyan taşraya gelmeyecekti. Oysa Kanun-u Esasîye göre «bu heyetlerden biri diğerinin bulunmadığı zamanlarda münakit olamaz»dı (mad. 43, 1914 tâdili). Bu da Kanun-u Esasîyi açıkça çiğnemek demekti. Bunun böyle olduğunu, örneğin, Süreyya Bey dile getirmiştir: «Âyan gelmezse, ki taşraya gelmez, Meclis-i Mebusan olamaz, millî kuvvet olur.» (s. 7)

Işin başka bir boyutu, Mebusanın İstanbul'da toplanmasının, büyük bir ihtimalle, M. Kemal ve yakın arkadaşlarına almaşık, «ılımlı» başka bir kadroyu oluşturacağı idi. Zira Mebusanın İstanbul'da toplanması halinde ARMHC önderleri, Ingilizlerden ve Saraydan korunabilmek için taşrada kalmak zorundaydılar. Fakat Istanbul'da böyle almaşık, «ılımlı» bir ulusçu önder kadrosunun oluşabilmesinin onsuz olmaz şartı. Sarayın meşrutiyet düzenine, İngilizlerin de yumuşak bir barışa razı olmasıydı. M. Kemal ve arkadaşlarının, iktidar mücadelesi bakımından «talihi» şuydu ki, Saray kesinlikle mutlakiyeti, Ingiliz de sert bir barışı istiyorlardı.[10] Bu noktalar, Heyet-i Temsiliye toplantılarında dolaylı olarak, Istanbul'un gelecek mebusları «değiştirebileceği» biçiminde dile getirildi:

«M. Kemal-Hakkı Bey içtihadatta vukua gelecek tebeddülâttan korkuyor, en korkulu budur. Vâsıf Bey en kuvvetli karakter sahibi bir arkadaşımız idi. Dersaadet'e gittikten sonra büyük bir tebeddül gördük. Mebusan da ihtiyarî ve gayr-ı ihtiyarî mümaşat edecekler. Oradaki hayat mühim tebeddülat yapabilecektir.» (s. 17)

Fakat iş yalnızca «köhne Bizansın» gevşetici etkilerinden ibaret değildi. Bir de, mebusların Istanbul'da ulusçuların zorlayıcı etki alanından çıkmaları dolayısıyla meydana gelebilecek gevşemeler de söz konusuydu. Mustafa Kemal şöyle diyordu: «Mebusların fikirlerinden vazgeçenleri öldürmeye bile karar vermiş ve mütalâat serdetmiştim. Orada bir teşkilât yapmak elzemdir: Ve bunu biz yapmalıyız.» (s. 24) Öyle görünüyor ki sözü edilen teşkilât, mebusları korumak kadar, gevşemelerini önlemeye de yönelik olabilecektir. Her zaman ılımlılığı, hukuk yolunu savunan; komitacı yöntemlerini reddeden Kâzım Paşa dahi şunları söylüyordu: «Hariçteki teşkilât, kuvvet-i bâzu ile oldu. Kaç insanı tehdit ettik. Mecliste hürriyet-i kelâm olduğu için bir çok muhalifler çıkacaktır.» (s. 31)

(10) Fuat Paşanın bütün millî mücadele boyunca doğru olacak bir sözü var: "Bizim en büyük muvaffakiyetimiz hükümet-i merkeziyenin yapmış olduğu hatâlardır." Ahmet Rüstem Bey de ulusçu mebusların tutuklanması ihtimalini, "... cemiyete serbestî-i hareket bahşına vesile olacağı için, lehimizde olur" diye olumlu değerlendiriyordu. İğdemir (1975), s. 16, 158.

«Kâzım Paşa- Biz millî kongreleri yaparken, karşımıza çıkan kuvvetleri nâmeşru dedik, ezdik. Ve bunda haklı idik. Bu seferki muhalefeti de yine ezecek miyiz?

Bekir Sami Bey- Muhalefet tabiî haklarıdır.

Kâzım Paşa- Meclis-i Mebusan toplandı, Heyet-i Temsili ye kalsın...

Reis Paşa- Mesele teşkilât-ı milliyenin bekasıdır. Kalsın denilirse...

Kâzım Paşa- Bugün teşkilât-ı milliye, teşkilât-ı askeriyenin başka bir şeklidir. Ve askerlik gibi memleketin her tarafına yayılmıştır. Bu memleketin ortasında bulunmalıdır. Yoksa İstanbul'a gidip içtima ederse bir parti şekline girer.» (s. 53)

Rauf Bey de aynı kanıdadır: «Heyet-i Temsiliye ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin şimdiye kadar gösterdiği sermaye maddî kuvvettir. Müsellâh kuvvetlere kumanda ediyor. Bu noktaya taarruz edilecek.» (s. 55)

Görülüyor ki millî mücadelenin, kısmen de olsa, ihtilâlci zorla yürüdüğü teşhisi vardır. Ayrıca ,daha öteye gidiliyor; hareketin büyük ölçüde silâha, hattâ askere dayandığı ileri sürülüyor. Bu yönde başka konuşmalar da zikredilebilir. Memurlara bağlılık yemini ettirmek söz konusu olduğunda, kendisi eski vali olan Mazhar Müfit (Kansu) şöyle konuşmuştu: «Efendim, memurin-i mülkiye kös dinlemiştir..., Eminim ki, hepsi istediğimizden ziyade söz verecekler... Bizi yarıda bırakırlar... Biz valileri biliriz.» (s. 70)

Bekir Sami Bey, Itilaf devletlerine direnilip direnilmeyeceği, daha önemlisi, milletin bu davranışa katılıp katılmayacağı konusunda, «Bu mebhasta en ziyade hakk-ı rey ve kelâm ordu kumandanlarına râci olduğundan fazla söz söylemek zâid görülür» (s. 153) diyordu. İşin ilginci, müstafi bir bahriyeli olmak itibariyle Rauf Bey dahi kendisini biraz işin dışında görür gibiydi. Barış Konferansı kararları karşısında nasıl davranılacağı söz konusu ediliyor, Fuat Paşa da Adana hakkında bir plan hazırlığının kendilerine havale edildiğini söylüyor, bunun hakkında karar istiyordu. Rauf Bey: «Müsaade ederseniz, siz askerler bir defa tespit ediniz. Ondan sonra müzakereye koruz... Biz, hutut-u hariciyesi hakkında bir karar verebiliriz.»[11] (s. 82)

Millî Mücadelede subaylarla memurların nisbî rolleri söz konusu oldukta, önderliğin subaylarda olduğu açıktır.[12] Fakat hareketin mülkî kanadına haksızlık etmemek için şu da belirtilmelidir ki, hareket meşrutiyet devrimciliği tabanına oturduğu sürece M. Kemal'le saf tutan komutanların bir bölümü, iş cumhuriyetçilik ve diğer devrimlerin vadisine kaydığı oranda ondan ayrılmışlardır. Oysa M. Kemal'in Mazhar Müfit ve gali-

(11) Memurlarla subayların Millî Mücadeledeki rolleri Heyet'i Temsiliyede hayli uzun görüşmelere konu olmuştur: s. 64-73.

(12) Akşin (1976), s. 601. Ayrıca, HTT, s. 64-72, 74.

ba Hakkı Behiç gibi iki sivil arkadaşı peşinen Atatürk'le bütün devrim yolunu katetmeye hazırdılar; hattâ gördüğümüz gibi, faal olarak da onu teşvik ediyorlardı. Belki şu söylenebilir: Mektepli subay kitlesi asgarî müştereklerle yetinmek şartiyle M. Kemal'le safbirliği ediyorlardı, fakat onun köktenci tavırları karşısında bir bölümü onu terkediyordu. İlk başta memurların bir bölümü Atatürk'le safbirliği etmiyorlardı ama, içlerinden, Atatürk'e köktencilik konusunda askerlerden daha iyi ayak uydurabilenler çıkabiliyordu.

İhtilâlci bilinç konusunun ilginç diğer bir yönü, Heyet-i Temsiliye üyelerinin günün koşullarında Meclis-i Mebusanın alacağı durumu açıklamak için Fransız Devrimi tarihinin bir takım yasama kuruluşlarının adlarına başvurmalarıdır. Hakkı Behiç Bey Meclisin taşrada toplanmasını istiyor ve gerek Ayanla, gerekse hükümetle olan anlaşmazlıklar yüzünden bu meclisin zorunlu olarak «ihtilâl meclisi», «asamble» olacağını söylüyordu. Asamblede teşrifat olamazdı; «böyle buhranlı zamanlarda mukadderat-ı milleti eline alacak ve istikbaline tevfik-i hareket edecek bir meclis» olacaktı bu (s. 8-9). Hakkı Behiç'in hemen ardından konuşan Haydar Bey, taşradaki Mebusanın ihtilâl meclisi olacağında birleşiyor, fakat Heyet-i Temsiliyenin bu sorumluluğu almamasını istiyordu. Kararı mebuslar vermeliydi. Heyet-i Temsiliyenin kararı «ilân-ı harp» olurdu. Haydar Bey, Âyan ve hükümet yanına gelmediği takdirde, taşradaki Mebusanın «Meclis'i Müessisan» olacağını söylüyordu (s. 9-10). Gerçi Haydar Bey Fransızca bir tabir kullanmıyordu ama Osmanlı tarihinde bir Meclis-i Müessisan örneği olmadığına göre pek büyük bir ihtimalle -doğrudan veya dolaylı olarak- *Assemblée Nationale*'in 9 Temmuz 1789'da *Assemblée Nationale Constituante*'a dönüşmesini ya da 1848 ihtilalinde kurulan *Assemblée Constituante*'ı düşünüyordu.

Bekir Sami, okuduğu mütaleanamesinde Padişahı ve tutumunu şöyle eleştiriyordu: «Zat-ı Hazreti Padişahî irsen ve fıtraten düşmanı ve hiç olmazsa muhalif-i kavîsi bulunduğu kuvve-i teşriiyenin payitahtı haricinde bir kuvve-i murakabe olmak üzere teşekkülünü bittabiî hiç bir zaman hoş görmez ve arzu eylemez.» (s. 151) Bekir Sami, Saray, Hükümet ve Âyan tarafından boykot edilecek bir Mebusanın meşru sayılmayacağını, «kongremsi bir meclis» olacağını belirtiyordu. Yapılacak şey, «şekl-i hükümeti taklîbe ve bünyan-ı devleti tamamiyle tebdile» yetkili bir Meclis-i Müessisan için milletten sarih yetki almaktı.'[13]. Bunun yürütme gücü bulunacak ve «derhal idare-i muvakkate ilân» ile İstanbul'a karşı isyan bayrağı açmak kesin zorunluluğunda olacaktı. Bu davranış karşısında Padişahın «havf-ı makam ve hırs-ı istibdat» ile Itilaf devletlerine açık bono vermesi ihtimaline de işaret ediliyordu (s. 153). Görüldüğü üzere, burada dört başı mamur bir ihtilâl tasavvuru resmediliyor.

(13) Rauf Bey de bu kanıdaydı: İğdemir (1975), s. 13, 14.

Heyet-i Temsiliyede sık sık kullanılan Meclis-i Millî deyiminin üzerinde bir nebze durmak yerinde olur. Bilindiği gibi Kanun-u Esasî'de Heyet-i Ayan, Heyet-i Mebusan (ama 38. maddede «Meclis-i Mebusan» deniliyordu), bir de bu iki Heyetin oluşturduğu Meclis-i Umumî'den bahis vardır. Iki Heyetin birlikte toplanması yalnızca Padişahın açış nutkunu dinlemek, yani bir tören için öngörülmüştü (md. 45). Oysa 31 Mart olayında Ayastafanos'ta mebuslar ve âyan, Sait Paşa ve Ahmet Rıza'nın ortaklaşa başkanlığı altında Kanun-u Esasî'nin hiç öngörmediği tarzda birlikte toplandıkları gibi, yine Kanun-u Esasîde bulunmayan bir isim aldılar: Meclis-i Umumî-i Millî, ya da kısaca Meclis-i Millî.[14] Bu tarzda birlikte toplanmak, XVI. Louis'nin baskılara dayanamayıp 27 Haziran 1789'da soylular ve papazlara *Tiers Etat* ile birlikte toplanmalarını buyurmasını hatırlatıyor. Bu tarihten 10 gün önce *Tiers Etat* kendini *Assemblée Nationale*, yani Millî Meclis ilân etmiş bulunuyordu. Acaba Ayastafanos'ta âyan ile mebusların birlikte toplanmasını, ayrıca Meclis-i Millî adını almayı düşünenler, ne ölçüde Fransız ihtilâlini örnek alıyorlardı? Burada hemen belirtilmelidir ki, az sayıda, Padişah tarafından atanmış âyanın çok daha kalabalık mebuslarla birlikte toplanmaları, Padişah tarafından atananların halk tarafından seçilenler karşısında veto imkânlarından vazgeçmeleri demekti. (Soylularla ruhbanın *Tiers Etat* ile birlikte toplanması benzer bir durum ortaya çıkarıyordu, zira *Etats Généraux*'yu toplantıya çağırırken, XVI. Louis *Tiers* temsicilerinin sayısını iki katına çıkarmayı kabul etmişti.) Bunu, Ayastafanos'ta yapılan demokratik bir ihtilâl olarak nitelemenin abartma sayılmayacağını sanırım. Ama bu, kısa süren bir olay oldu. 31 Mart günleri geçtikten sonra, Ayanla Mebusan ayrı ayrı toplanma usulüne geri döndüler. Fakat o ihtilâl günlerinin izleri kalmadı değil. Zaman zaman Kanun-u Esasîdeki Meclis-i Umumî, hattâ Meclis-i Mebusan deyimlerinin yerine, yukarda örneklerini gördüğümüz gibi, Meclis-i Millî deyimi kullanılır oldu. Ne yazık ki, Ayastafanos'taki Meclis üyelerinin ne ölçüde bir bilinçli Fransız ihtilâlini örnek aldıkları hususunda açık bir işarete rastladığımı hatırlamıyorum. Bu bağlamda iki şeyi hatırdan uzak tutmamalı: Jön Türklerin bir çoğu bir bakıma aynı yönde bir ihtilâl peşinde oldukları için Fransız ihtilâlini dikkatle incelemişlerdi; hemen hepsi de aynı nedenle bunun hakkında az çok bir fikir sahibiydiler. İkincisi, Fransız ihtilâli özellikle 1909 yılı Türkiye'sinde, ihtilâlci aşırılığın ve Islâmcı bir yoruma göre de, gâvurluğun şahikasıydı. Onun için örnek alındığını açıkça ilân etmek ihtiyata son derece aykırı bir davranış olurdu. Sonuç olarak şu söylenebilir sanıyorum: Ayastafanos'ta birlikte toplanmak ve Meclis-i Millî adını almak girişimine önayak olanlar, pek büyük bir ihtimalle Fransız ihtilâlini bilinçli olarak örnek alıyorlardı. Ay-

(14) Sina Akşin, **31 Mart Olayı** (Ankara, SBFY, 1970), s. 181-5.

rıca Meclis üyelerinin çoğunluğu değilse bile pek çoğu, herhalde bu işin farkında olmalıydılar.

Tekrar 1919 Kasım ayının Sivas'ına dönelim. M. Kemal, yaptığı bir konuşmayla Meclisin Istanbul'da ya da taşrada toplanmasının ne gibi «senaryolara» yol açabileceğini tahlil etmekteydi (s. 15-6). Istanbul'da toplanacak Meclis-i Millî «vezaîf-i hayatiyeyi» yapabilecek miydi? Bu, ancak İtilâf devletlerinin görüşlerini aynen kabul etmekle olabilirdi. Fakat İtilâf devletleri mutlaka «hayat-ı dahiliye ve hariciyemizi ve istiklâlimizi mahfuz» tutmayacak şartlar ileri süreceklerdi. Bunlar kabul edilmeyince «ya Meclis dağılır, veyahut Ingilizler tarafından götürülür»dü. O halde İstanbul'daki Meclise bel bağlamamak gerekirdi: «Hakikî maksad-ı millîye göre bir içtima-ı millî bu olamayacaktır.» Meclisin taşrada toplanması durumuna gelince... Bu, Meclis-i Mebusan olmayacaktı; bir «kongre», bir «*Assemblée National*» olacak, yürütmeyi üstlenmeyecekti. Fakat mebusların hepsinin, hiç değilse büyük çoğunluğunun bunu kabul etmesi gerekirdi, yoksa Meclis de bölünebilirdi. Fakat ne olursa olsun, Meclisle hükümet arasında anlaşmazlık çıkacak, merkezle mücadele gerekecekti. «Bilcümle kuva-i dahiliye ve kuvve-i icraiyeyi» ele almak, yani «*Assemblée Constituante*» haline dönüşmek gerekirdi. «Daha birtakım eşraf ve ayanın davetiyle» bu olabilirdi. Fakat şartlar hiçbir biçimde Meclisin taşrada toplanmasına elverişli değildi.

Görülüyor ki, kısa bir süre önce Meclisin taşrada toplanmasını hararetle savunmuş olan M. Kemal, her yönde gördüğü muhalefet üzerine bu tutumdan vazgeçmek zorunluğunu duymuştur. Meclisin taşrada toplanması haline ise, Fransız İhtilâlinin kurum adlarını, Fransızca telâffuz etmek suretiyle tamamen ihtilâlci bir anlam vermiştir. Burada *Assemblée Nationale*'den *Assemblée Constituante*'a geçişin Fransız Ihtilâlindeki anlamını kısaca hatırlayalım. Yukarda değindiğim üzere, *Etats Généraux*'nun 3 kurullu bir meclisten tek kurullu *Assemblée Nationale*'e dönüşmesi, demokratik bir ihtilâldi. 9 Temmuz 1789'da *Assemblée Nationale Constituante* oluşu, ihtilalin çok daha ileri götürülmesiydi, zira böylece bu meclis kendini her alanda yepyeni bir düzen yaratmakla sarih olarak görevlendirmiş bulunuyordu.

Hiç şüphe edilmesin ki, 1919 yılında Sivas'ta toplanan Heyet-i Temsiliye üyelerinden, israrla *Assemblée* ve *Constituante* sözcüklerini telâffuz edenler, bunların taşıdığı farklı anlam ve ayırtıların tamamen bilincindeydiler. Dikkat edilirse, Karabekir ve Ali Fuat Paşa bu sözcüklerini ağızlarına pek almıyorlar; Rauf Bey ise kısaca Müessisan Meclisi için milletin sarih yetkisinin gereğine işaret etmekle yetiniyordu. İhtimal, üyelerin bir bölümü Müessisan Meclisinin yapacağı işi meşrutiyetçilik çerçevesi içinde görüyor, Mustafa Kemal ve benzerleri ise buna çok daha köktenci işlevler yüklemeyi tasavvur ediyorlardı. 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgaliyle, taşradaki ihtilâlci meclis senaryosu geçerlik, hattâ zorunluluk kazanmış oldu.

İhtilâlle ilgili olarak, Sabahattin Selek'in bir düşüncesini de tartışmak istiyorum.[15] Selek, Millî Mücadeleyi iki döneme ayırıyor. 1919 ve 1920 yıllarına Anadolu İhtilâli, 1921 ve 1922 yıllarına İstiklâl Harbi diyor. Birinci dönemde başlıca mücadele iç güçler arasındadır. İkinci dönemde ise başlıca mücadele Yunanlılara, yani düşmana karşıdır. Anadolu İhtilâli nitelemesinin doğruluğuna ve önemine burada işaret etmek isterim. Bizde Millî Mücadele tanıtılırken, bazan belki de kasıtlı olarak, çok kez iç mücadele ikinci plana düşürülmekte ya da tamamen ihmal edilmektedir. Böylece Cumhuriyetin ilânı evveliyatı olmayan, tepeden inme, «soyut» bir karar gibi gösterilmiş oluyor. Oysa gerek cumhuriyetin ilânı, gerek hilafetin kaldırılması, gerekse Türk devriminin diğer yönleri, 1919'da başlayan ihtilâlci, ulusçu-demokratik mücadelenin devamı olarak görülmelidir. Feodal Sarayın karşı-ihtilâli 1919 ve 1920 yıllarında büyük faaliyet gösterdi. Bu dönemdeki mücadeleye Anadolu ihtilâli demek doğru görünüyor. Ne var ki, karşı-ihtilâlci isyanların ve Hilafet Ordusunun başarısızlıkları ile Anadolu İhtilâli son bulmuş olmuyordu. O bakımdan, Anadolu Ihtilâlinin 1919-1920 yıllarında olup bittiği izlenimi verdiği ölçüde bu dönemlendirme yanıltıcıdır. İsyanlar bastırılıp Hilafet Ordusu yenildikten sonra, karşı-ihtilâl ancak köşesine sinmiş, İstanbul'da yerelleşmiş sayılabilirdi. Bekir Sami'nin deyimiyle, Padişah, «irsen» (sülale olarak) ve «fıtraten» parlamento düşmanı olduğuna göre, er veya geç çıkacak ilk elverişli fırsatta karşı-ihtilâlci rolünü oynayacağı muhakkaktı. Atatürk ve arkadaşları bunun pekâlâ farkında oldukları halde, bilinen taktik nedenlerle Yunan istilâsını kovmadan mücadelelerini doğrudan Saraya karşı yürütmeğe cüret edememişler, hep Vahdettin'in maşası Damat Ferit'i hedef almışlardır. Anadolu İhtilâlini 1919-20 yıllarıyla sınırlamak, ulusçu-Demokratik hareketin tek meselesi Damat Feritmiş izlenimini uyandırıyor. Oysa sorun D. Ferit'in şahsı olmadığı gibi, Vahdettin'in şahsı dahi değildi. Sorun feodal iktidarı temsil eden Osmanlı hanedanının iktidarına son vermek ve sistemi yıkmaktı. Nitekim, Anadolu İhtilâli saltanatın ve hilafetin lâğvından sonra da devam etti. Başka bir deyişle, Anadolu İhtilâli belki Milli Mücadeleden sonra da uzantıları olan bir süreçtir.

YILMAZ AKYÜZ

Joan Robinson : Bir Devir Tarih mi Oluyor ?

"Denge iktisadı, öğrenci nesil'erinin hâlâ kendisine kurban edildiği bir tanrıdır. Şurada burada birkaçını kurtarabildiğimi umarım-onlara rahat bir hayat sağlamak için değil, içinde yaşadığımız dünyanın iktisadî sorunları ile uğraşacak bir analiz geliştirme gibi ciddi bir çabada yardımlarına başvurmak için."

Joan Robinson

İktisat ilminin bu perişan döneminde, Joan Robinson gibi bir iktisatçıyı yitirmiş olmak, bir boşluk yaratıyor insanda. Beş-on senelik bir dönemde, iktisat ilmindeki bir çağın, belki de uzun seneler tekrar ulaşılamayacak bir «Altın Çağ»ın, Kalecki, Dobb ve şimdi de Robinson gibi kurumsuz, gösterişsiz ustalarını ardarda yitirmek, kökeni tâ Ricardo'ya dek uzanan bir geleneğin, acımasız, modern teknolojinin mekanik etkinliği yanında ayakta kalmakta hayli güçlük çekeceği korkusunu veriyor.

Robinson'un iktisat ilmine yaptığı temel katkıyı, herhangi bir iktisatçının düşleyemeyeceği kadar çok sayıdaki yapıtı

arasından bir yada birkaçını seçerek tanımlamaya çalışmak, bunların oluşturduğu sistemi görememek demektir ve bu sistem anlaşılamadığı sürece de Robinson'un katkılarını saptamak hayli zorlaşmaktadır-kendisine Nobel ödülü verememelerinin *bir* nedeni belki de budur! Bu sistemin nasıl bir süreç içinde geliştiğini kendisinden dinleyelim:

> «Ekim 1922'de Cambridge'e gelip iktisat okumaya başladığımda, Marshall'ın *Principles*'ı İncil'di ve onun dışında bir şey bilmiyorduk... *Principles*'da Marshall'ın da farkında olmaktan rahatsızlık duyduğu bir tutarsızlık vardı-tamamen statik olan analizle, zaman içinde hareket eden bir ekonomiye yönelik sonuçlar arasında... 1929'da Cambridge'e dönüp ders vermeye başladığımda, Piero Sraffa'nın dersleri, önyargılarımızı sarsmaya başladı. (Sraffa), sakin bir şekilde Marshall'daki tutarsızlıkları gösterme günahını işlerken, diğer yandan başka ekollerin de var olduğunu anlatıyordu. Statik temel ile dinamik üst yapı arasındaik tutarsızlık açıkça ortaya çıkmıştı... Sraffa('dan) esinlenerek bir aksak rekabet teorisi oluşturdum. Amacım, statik denge teorisinin içsel mantığının üzerine gitmek ve onun kendi argümanlarıyla, ücretlerin işgücünün marjinal verimliliği tarafından belirlendiği doktrinini çürütmekti.... Bu arada denge teorisine karşı çok daha güçlü bir hareket Keynes tarafından başlatılmıştı. Gerçek hayatta serbest piyasanın dengeyi sağlamadığı yeterince açık olduğu halde, teorideki hatânın nerede olduğunu anlamak ve yeni bir yaklaşım getirmek uzun bir zaman almıştı... 1940'da Marx okumaya başladım. *Kapital*'e Keynesçi devrim ışığında baktığımda, ... Marxistlerce gözden kaçırılmış görünen çok şey buldum... *Kapital'in* II. cildindeki genişleyen yeniden üretim şemasının önemini sadece Kalecki görmüş ve bunun üzerinde bir 'Keynesçi' teori oluşturmuştu. Bana göre Marx'ın en önemli mesajı, denge açısından değil tarihsel açıdan düşünmek gereği idi. Şüphesiz bu, Keynesçi devrimin de mesajıydı, ama ben onu sadece kısa-dönem koşullarına uygulamıştım... Son yirmi yıldır, cârî neo-neoklasik teorinin bulanıklık ve safsatalarının kökenlerini, neoklasik statik denge teorisinin tarihsel zamanı ihmalinde aramaya ve Ricardo'dan Marx'a uzanan, Marshall' da sulandırılan ve Keynes ve Kalecki'nin efektif talep teorileriyle zenginleşen klasik gelenek içinde bir almaşık bulmaya çalışmaktayım.»

Robinson'un, egemen ve rakip iktisat teorilerinin yöntem ve sorunsalları, yanıtlayabildikleri, yanıtlayamadıkları, gizledikleri ve üzerine gidemedikleri sorunları konusunda ender raslanan otoritesi ve berraklığı ve bunun verdiği eleştiri gücü, muhtemelen bu gelişme ve arayışın bir ürünüdür. Marshall' dan Keynes'e, oradan Marx'a uzanan bu arayışta, bir ideolojik yalpalama değil; aksine, «piyasa özgürlüğünün, bireysel çıkarlarla toplumsal çıkarlar arasında bir çelişki yaratmadığı», tersine uyum sağladığı temasıyla «gizli bir ideolojiyi içeren neoklasik teorinin» almaşığını bulma çabası egemendir. Robinson, politik görüşlerle iktisat teorisi arasındaki çizginin bulanıklığına değinirken, kendi ideolojisini de açıkça ortaya koymaktan çekinmemekte («*Genel Teori* daha basılmadan ben oradan mavimsi değil pembemsi sonuçlar çıkartıyordum») ve bunun, yaptığı teoriyi etkilediğini yadsımamaktadır. Ancak, bilimsel fikirleri ideoloji ve yalın propagandadan ayırmada, «ideolojiyi başaşağı çevirerek bu fikirlerin ayakta kalıp kalmadığına» bakıyor ve bu testi geçtiği sürece de, «ideolojisini beğenmediğimiz bir iktisatçının fikirlerinden öğrenmeyi reddetmek budalılığına» kapılmıyordu.

Robinson'un iktisadının analitik yöntem ve sorunsalında klasik ekonomi politik geleneği, kavramsal yapısı ve içeriğinde de Marshall ve Keynesji yaklaşımlar egemendir. İktisadının temel hipotezi, piyasa sisteminin, ideal rekabetçi koşullarda bile, farklı birimlerin karar ve eylemleri arasındaki uyum şeklinde tanımlanan ekonomik dengeyi sağlayabilecek, ekonominin gelişme potansiyelini, kesintisiz ve düzgün bir şekilde sonuna dek gerçekleştirecek mekanizmalar içermediği; işsizlik, enflasyon gibi olguların, istisnaî ve geçici değil, sistemin doğasında yatan ve yoğunlukları değişmekle birlikte, yerleşik ve sürekli olarak gözlenen dengesizlikler olduğudur. Bu hipotez, Robinson'un, Marshall'dan hareketle Keynes ve Kalecki yoluyla Marx'a kadar uzanan arayışı sonucu ulaştığı sentezdir. Herhangi bir anda toplumun üretim ve tüketim teknolojileri, mülkiyet ve beceri donanım ve dağılımı ve oyun kuralları, tarihsel-kronolojik bir gelişim içinde oluşmuş ve *geri döndürülemeyecek* verilerdir: «Bugünden yarına yirmidört saat, düne ise sonsuz zaman uzunluğu vardır.» Marshall iktisadının cârî piyasa ya da kısa-dönem çözümlemesi, bu süreç içinde oluşmuş karar ve bekleyişlere dayanır ve içsel çelişkiler taşır. Bu çelişkiler, piyasa mekanizmasının koordinasyon başarısızlığından doğmakta; cârî çözümleme, yanlış ve eksik piyasa sinyallerine ve bunların yarattığı belirsizlik ortamında oluşan bekleyişlere bağlı olarak geçmişte alınmış ve yürütülmüş kararlardaki hatâ ve yanılgıları ortaya çıkartmakta bu da değişme gereğini yaratmaktadır. Böylece, Marshall'da piyasa çözümlemesi, zaman içinde *değişmeye* mahkûmdur ve bu değişmenin yönünü de, gerisindeki tarihsel süreç belirler. Bu, Robinson'un Marshall'da bulduğu «dinamik üst yapı»dır. Ancak Marshall, bu yapıyı, iki açıdan statik bir temele oturtmaktadır. Bir kere, bütün dinamik so-

nuçlara rağmen, Marshall'ın vurgusu, bu çözümleme ve bağdaştırmanın özellikleri üzerindedir. Daha da önemlisi, bu sonuçlar, Marshall'ın Smith ve Ricardo'dan devraldığı «uzun-dönem denge» kavramı ile kesin bir çelişki içindedir. Daha sonra neoklasiklerin, Walrasçı Arrow-Debreu genel denge iktisadının dört elle sarıldığı bu kavram, ekonominin nihaî olarak ulaşacağı, (beklenmeyen) hareket ve değişmelerin durduğu, uyumsuzluk ve çelişkilerin ortadan kalktığı, kendini yenileyen bir «durum»u ifade etmektedir. İşte 1920'lerde Robinson'un çözmeye çalıştığı ve Marshall'ı rahatsız eden sorun da burada ortaya çıkmaktadır: Birbirini izleyen dönemler içinde, karar ve planları koordine etmede başarısız bir sistem, nasıl olup da eninde sonunda bunu sağlamaktadır?

Oluşmasında ve ayakta kalmasında Robinson'un çok önemli katkılar yaptığı Keynesçi Devrim, bu çelişkiyi, Marshall'ın piyasa çözümlemesine bakış açısı lehine çözerken, dinamik iktisadın kapısını da aralıyordu. Bu teori, özünde, Marshall'ın piyasa çözümlemesinde varlığını gösterdiği çelişki ve uyumsuzlukların, piyasa mekanizması kendi haline bırakıldığı sürece kalıcı olduğunu ve kendini düzeltecek güçler uyaramadığını gösteriyor ve «işsizlik dengesi» gibi, neoklasik düşünce yapısı açısından terimleri arasında çelişki olan bir kavram ortaya atıyordu. Ancak sözkonusu olan şey, uyumsuzluk ve dengesizlikler ortadan kalktığı için değil, piyasa mekanizması bunları düzeltecek güçler yaratamadığı için ortaya çıkan bir hareketsizlik, bir çaresizlikti.

İşin ilginç yanı, egemen iktisadın, karşı-devrimini, Marshall'ın uzun-dönem denge kavramı üzerine oturtmasıydı. Ne de olsa Keynes, Marshall'ın kısa-döneminin sınırları dışına çıkmamış («uzun dönemde hepimiz ölüyüz») ve ekonomiyi, geçmişinin ve bunun belirlediği verilerin değişemediği her zaman aralığına hapsederek, genel dengeye doğru hareketsizliği bu aralıkla sınırlı olarak ortaya koymuştu. Ancak, yeterince zaman tanındığında, ekonominin, Marshall'da olduğu gibi, dengeye ulaşamaması için her neden yoktu. Bu noktada Robinson, Keynesçi teorinin ayaklarının yerden kesilmesine; onun, neoklasik çerçeveye oturtularak, neoklasik yaklaşımdaki uzun dönemli intibakların bir aşamasının teorisi olarak sunulmasına (ve özellikle IS-LM modeline) direnmiş ve Keynesçi teoriyi, Marshall'ın kısa-dönem analizinde ortaya koyduğu «içsel çelişkiler» çerçevesinde anlamakta ve bu çizgide geliştirmekte ısrarlı olmuştur. Ancak, Robinson için «kısa-dönem» *bugün*, «uzun-dönem» ise *yarın* değildi. Kısa-dönem kronolojik zaman, tarih; uzun-dönem ise bir kavram, bir normdu. Sorun, zaman içinde giderek bu norma ulaşılamayacağını göstermek, bunun için de Keynesçi teorinin dinamiğini açmak sorunuydu ve bu Robinson'u, Kalecki'nin de etkisiyle Marx'a götürmekteydi.

Robinsonun Marshall-Keynes-Marx sentezindeki ortak unsur, her üç iktisatçının teorisinde de, piyasa çözümlemelerindeki uyumsuzluk ve çelişkilerdir. Marshall burada uzun-dönem

dengesine sığınır; Keynes ise bu uyumsuzluk ve çelişkilerin etkileşimlerinin ortaya çıkarabileceği süreci bir kenara atıp bunları düzeltecek politik düzenlemelere yönelirken, Marx, yeniden-üretim şeması içinde, kapitalizmin dinamiğini incelemeye koyulmakta ve Robinson'un arayışını noktalamaktadır. Artık, Marshall'ın piyasa ve karar mekanizmalarının, Keynesçi efektif talep teorisi çerçevesindeki makro projeksiyonunun, Marx'ın yeniden-üretim şeması üzerine oturtulması için gerekli halkalar tamamlanmıştır. Önce, bu «uzun-dönem denge» safsatasını temizlemek gerekmektedir. Genel denge teorisi, Marshall'daki çelişkiyi, piyasa çözümlemesine bakış açısını değiştirerek ortadan kaldırıyor ve Marshall'ın piyasa çözümlemesinden çok farklı bir «Walrasçı anlık denge» anlayışı getiriyordu. Artık, veri koşullarda oluşan anlık denge, içsel çelişkiler taşımamakta ve koordine edemediği karar ve eylemlerin uyuşmasını sağlayacak güçleri oluşturabilmekte; bu güçler de zaman içinde giderek ekonomiyi sürekli dengeye ulaştırabilmektedir. Bunun kanıtı da, sistemin «normal varsayımlar altında» sürekli denge koşullarını sağlayan bir çözümünün olması ve herhangi bir dengesizlik durumunda ya da sürekli dengeden sapmalar ortaya çıktığında, oluşacak güçlerin kararlılık yaratıcı nitelik taşımasıdır. Dengenin varlığı ve kararlılığı gösterildikten sonra, gerisi zaman sorunudur.

Ama ne tür bir zaman? Burada, neoklasik denge ve zaman anlayışını Robinson açıklıkla ortaya koymakta ve bu denge kavramını, uygulandığı analizle bağdaşmadığı için anlamsız bulmakta, işlevsel bir kavram olarak da reddetmektedir. Bu teoride uzun-dönem denge, anlık çözümlemeler silsilesinin izlediği sürecin ulaştığı bir durum olarak tanımlandığı ve bir *hareketin* sonucu olarak anlam yüklendiği halde, yapılan şey, belli değişkenler arasındaki ilişkileri belirleyen eşanlı denklemlerden hareket ederek, bu ilişkilerin tutarlılığı ve sistemin çözülebilmesi için değişkenlerin alması *gereken* değerlerin araştırılmasıdır. Anlık çözümlemeler ve denge, aynı denklemler sistemine başvurularak tanımlanmakta; hareketin niteliği saptanamadan, dengenin varlığı gösterilmeye çalışılmaktadır. Eşanlı denklemlerde her değişkenin alacağı değer, diğer değişkenler tarafından gerekli kılınan düzeyden farklı olamayacağı için, bu yaklaşımda bir nedensellik bulmak olanaksızdır. Böylece, sistemde *tarihsel-kronolojik* zaman içinde bir hareket olmamakta; ekonomi «kitap sayfalarına dikey olan zaman» içinde değil, denklemler sisteminin *mantısal zamanı* içinde hareket ettirilmekte ve bu hareket sırasında, ekonominin ne tür davranış ve özellikler gösterdiğinin hikâyesi anlatılamamakta, ardışık bir süreç betimlenememektedir. Zira mantıksal zamanda, bugünün düne ve yarına olan uzaklıkları aynıdır ve geçmişle gelecek arasında bir fark, bir nedensellik bağıntısı yoktur. Bu çerçevede, yaklaşımın «kararlılık dinamiğinin» de bir anlamı yoktur; zira bu, zaten denge durumunun gerektirdiği ilişkilerin gerçekleştiğini varsayar ve hareket ve değişmeye

değil, eşanlılığa ve dengeye dayanır. Sistemin farklı ortamlar (parametrik değerler) için çözümlerinin farklı olması, bu çözümler arasında bir nedensellik bağı oluşturmaz. Kısaca yöntem, kronolojik zaman içindeki *değişmenin* değil, mantıksal zaman çerçevesinde, her biri kendi içinde tutarlı durumlar arasındaki *farkların* analizine olanak vermekte; «kıyaslamalı statik»le sınırlı kalmaktadır. Bu gibi durumların kıyaslanmasından çıkan sonuçlar, bu durumlar arasında dinamik geçişler olduğunu göstermez. Kısaca yaklaşım, tarihsel-betimsel değil, normatif niteliktedir.

Gerçekte böyle bir denge kavramı da, olsa olsa bir norm olarak kullanılabilir. Dengenin gerektirdiği koşullar, ekonominin hareketini belirleyen çelişik ve güçlerin kökenlerinin araştırılmasında önemli bir referans şeması oluşturacaktır. Burada Joan Robinson'un «Altın Çağ» betimlemesiyle Marx'ın «Dengeli Büyüme» modeli arasındaki paralellik açıkça kendini göstermektedir. Marx, genişleyen yeniden-üretim şemasında, bu tür bir referans noktası olarak, kapitalizmin dengeli ve sürekli bir büyüme sağlaması için gerekli koşulları aramakla işe başlamakta ve piyasa anarşisinin bu koşulları sağlayamayacağını saptayarak, dinamik analizinin unsurlarını tanımlamaya çalışmaktadır. Burada artık bir denklemler sistemi eşanlı olarak çözülmemekte; değişkenlerin tarihsel süreç sonucunda ulaştıkları veri değerlerinden hareketle, bir nedensellik ilişkisi içinde, çelişik ve etkileşimler ele alınmaktadır. Dengeyi bir norm olarak saptayıp bir kenarda tutan ve yapısal dengesizlikler ve koordinasyon başarısızlığından doğan değişmelerin analizine yönelen bu yaklaşım ile, anlık piyasa çözümlemelerinden hareketle ekonominin gelecekte bu normun koşullarını sağlayan bir duruma ulaşacağını vurgulayan neoklasik yaklaşım arasındaki zıtlık, doğal olarak bu yaklaşımların sorunsallarında da kendini göstermektedir. Robinson, «piyasa mekanizmasının, karar ve eylemler arasında uyum sağlayarak *veri* kaynakların etkin kullanımlar arasındaki dağılımını sağlaması» sorunsalının statik yapısını kırarken, egemen iktisadın ikinci plana attığı şu klasik sorunsala yönelmektedir-ekonomik gelişme ve büyüme. Bunlar, sermaye birikimi, teknolojik gelişme ve bölüşüm arasındaki karşılıklı ilişkiler çerçevesinde incelenirken, bunların uyumsuzluk ve etkileşimlerinden ortaya çıkan değişme ve bunalımlar vurgulanmaktadır artık.

Bu noktada, Robinson'un, neoklasik sermaye ve bölüşüm teorilerine yönelttiği canalıcı eleştirilerin de, tüm düsünce yapısı ve sistemi ile olan ilişkileri ortaya çıkmaktadır. Robinson'un katkısının ana mesajı yine yöntemle ilgilidir: sermaye ve bölüşüm sorunları ancak bir yeniden-üretim süreci icinde anlamlı bir şekilde ele alınabilir ve statik yapı, yeniden-üretimi dışlayıp bölüşümü vurgulayarak buna olanak vermediği için, neoklasik sermaye ve bölüşüm teorileri temelden hatalıdır. Tüm çabası bireysel ve toplumsal çıkarlar arasındaki uyum ve dengeyi göstermeye yönelmiş bir yaklaşımın, bölüşüme, toplumsal

bir çıkar çelişkisi olarak değil de teknolojik koşulların piyasa *mekaniği* yoluyla belirlediği bir *dağıtım* olarak bakması, toplumsal kategoriler ile teknik kategorileri birbirine karıştırması doğaldır. Ancak bu, teorinin içsel çelişkilere düşmesi pahasına yapılabilmektedir.

Robinson'un 1950'lerde başlattığı, 1960'larda Sraffa ile ivme kazanan ve sonunda Samuelson'u «termodinamiğin yasalarına» sığındıran tartışmalar (iki Cambridge, yâni Boston'un Cambridge semtindeki M.İ.T. Üniversitesi ile İngiltere'nin, Cambridge Üniversitesi arasındaki tartışmalar) iki yaklaşım arasındaki farkı belirgin bir şekilde ortaya koyarken «kurtarma operasyonunda» önemli bir rol oynuyordu. Tarafların donanım ve stratejilerinin farklılığından dolayı gereksiz bir şekilde uzayan tartışmalarda, yüzlerce makalenin karmaşıklığı içinde kaybolma tehlikesi gösteren temel noktanın ısrarla ön plana çıkartılmasında Robinson'un katkılarını abartmaya olanak yoktur.

Neoklasik çözümlemede ücret ve kâr, işgücü ve «sermaye» nin kıtlık fiyatları olarak sunuluyor; denge durumunda, üretimin teknik koşulları ile «faktör» arzlarının göreli kıtlıklarına bağlı olarak belirlendikleri öne sürülüyordu- teknik koşullar (kârınençoklaştırılması dürtüsü çerçevesinde) «faktör talebini», bu da «faktör» arzları ile birlikte «faktör» fiyatlarını ve bölüşümü belirlemektedir. Denge durumunda «faktörler», üretime katkıları ölçüsünde gelir elde ederler ve hiç bir «faktör» geliri, bir *artık* niteliğini taşımamaktadır. Burada, bir «üretim faktörü» olarak tanımlanan sermaye kavramı ile, iki farklı şeyin bir arada ifade edildiği açıktır: Her üretim sürecinde kullanılan girdiler, hem de bir gelir kaynağı. Böylece, aynı çerçeve içinde iki farklı sorun çözümlenmeye çalışılmaktadır- bunlardan ilki, üretimin teknolojik ilişkileri olarak adlandırılabilecek girdi-çıktı ilişkileri, diğeri ise toplumsal bir üretim ilişkisinden kaynaklanan bölüşüm sorunu. Yaklaşımda üretim olgusu, içinde yer aldığı toplumsal örgütlenme biçiminden bağımsız olarak ele alındığı için, sermaye, toplumsal içeriği olmayan bir kavram olarak ortaya çıkmakta ve kâr, üretim araçlarının *kullanılmasından* ve *verimliliğinden* doğan bir gelir kategorisi olarak sunulmaktadır. Kısaca teori, üretim araçları ile bunların mülkiyeti arasında bir ayırım yapmamakta, yapamamaktadır.

İkinci sorun, yaklaşımın statik yapısından kaynaklanmaktadır. Sermaye (üretim araçları), üretim sürecinin sadece bir yanında yer almakta ve üretim «faktörlerden çıktıya giden» tek yönlü bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda sermaye, nerede ve nasıl oluştuğu belli olmayan bir 'donanım' şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Oysa, «malların mallar ile üretildiği» kapitalist üretim ve birikim sürecinde, hem üretim araçları, hem de bunların mülkiyeti ya da üretimin toplumsal ilişkileri yeniden-üretilmekte ve bu, sermaye ve bölüşüm teorisinin dinamik bir çerçevede ele alınmasını gerektirmektedir.

«Sermayenin verimliliği» kavramı, bunun, üretiminde kullanıldığı mallar ile olan fiziksel ilişkisinin belirlenmesini, bu da, sermayenin fiziksel bir *miktar* olarak tanımlanmasını gerektirmektedir. Sermaye mallarının çoktürel olduğunu, farklı nitelik, yaş ve dayanıklılıktaki üretim araçlarını içerdiğini bir an için gözardı etsek bile, sermaye ile çıktı arasında verimlilik ve bölüşüm açısından bir ilişki oluşturabilmek için, bunların kıyaslanabilir olması gerekir. Bu ise, bunlar arasında belirli ve değişmeyen bir fiyat, değişim ilişkisi olduğunda olanaklıdır. Böyle bir değişim ilişkisi ise, ancak *ortam* değişmediğinde, sürekli olarak neoklasik denge durumunda kalındığında sözkonusu olabilir. Burada sorun, «sermaye malların kullanımının zaman içine yayılmış olması, buna karşılık bu ölçümün zamanın bir noktasında yapılması» gereğinden kaynaklanmaktadır. Birikimin ve teknolojik gelişmenin neoklasik denge ortamı dışında yol aldığı, sürekli değişmelerin ortaya çıktığı koşullarda, sermayenin tek ve belirli bir şekilde ölçülebilmesi olanaksızdır. Zira bu koşullarda, bir araç ya da teçhizatın, tarihsel ve cârî üretim (yenileme) maliyetleri ve beklenen getirilerinin cârî değeri, birbirlerinden tamamen farklı büyüklükler verecek ve bunlardan birini seçerek kâr oranı ile ilişkilendirmek için nesnel bir kıstas bulunamayacaktır. Bu nedenle, denge koşulları dışında, «üretim araçlarının toplulaştırılmış bir ifadesi olarak» sermayeyi ölçerek, bununla çıktı arasında ,neoklasik teorinin öngördüğü türden ilişkiler oluşturmak olanaksızdır. Kökeni tâ Ricardo'ya kadar uzanan bu sorundan neoklasik iktisatçıların haberdar olmamasına olanak yoktur; ama denge kavramına sığındıkları için, bu, kendilerini rahatsız etmemektedir.

Ancak, denge durumuna sığınmak da durumu kurtarmamaktadır. Üretim araçları kendi içlerinde ve üretilen mallarla çoktürel olduğundan, ölçümün yapılabilmesi ve ilişkinin oluşturulabilmesi için bir fiyat sistemine gerek olduğu açıktır. Neoklasik teorinin bir anlam taşıyabilmesi için, bu fiyat sisteminin, ölçüme dayanacak ilişkiler tarafından açıklanan bölüşümden bağımsız olması gerekir, İşte burada son sözü klasik gelenek söylemekte ve tartışmasız bir şekilde bunun sözkonusu olamayacağını göstermektedir: kısaca *girdilerin üretime ne katkı yaptığı, bunların birbirleriyle ve üretilen mallarla olan fiyat ilişkilerine bağlıdır ve bu fiyat yapısı, zaten belirli bir bölüşüm çözümlemesini yansıtır.* Kâr oranından bağımsız bir sermaye miktarı tanımlanamadığına göre, kâr oranının, sermaye arz ve talebi tarafından belirlenmiş olmasına olanak yoktur. Nitekim bu, «faktörlerin» göreli kıtıkları ile gelir payları arasında, neoklasik teorinin öngörmediği türden ilişkiler oluşabilmesinde de kendini göstermektedir. Artık «neoklasik sermaye ve bölüşüm teorileri ölmüştür», ama «görülmeyi reddetmektedir».

Gerçekte «sorunun ne sermayeyle, ne de sermayenin ölçülmesi ile ilgisi vardır: (sorun), zamanı yok etmekle ilgilidir. Sürekli olarak dengede bulunan bir dünyada, gelecekle geçmiş

arasında bir fark yoktur, tarih yoktur ve Keynes'e gerek yoktur.»

Robinson'un 1920'lerde başladığı yolculuğu tamamlayamadığını; aldığı yolun, yaşadığı tarihsel zaman diliminin dışına taşmadığını söylemek olanaksızdır. «Keynes-öncesi» diye nitelendirdiği düşünce tarzının hortlamasına karşı verdiği mücadelenin yapıtları, döneme damgasını vuracak kadar güçlüdür. Bu güç, tarlada otlar bitmesini engelleyememişse de, öğütücü ve çoğaltıcı profesyonel çarkın ihtiraslı dişlileri arasından usta elleriyle çekip çıkarabildiklerinin sayısı ve «ciddi çaba»daki katkıları, Robinson sentezinin, klasik geleneğin yitirilmeyeceği umudunu veriyor insana- ancak, işin şimdi çok daha zor olduğunu da unutmadan....

JOAN ROBİNSON'UN BAŞLICA ESERLERİ*

(A) KITAPLARI

The Economics of Imperfect Competition (Aksak Rekabet Ekonomisi). 1933.
Introduction to the Theory of Employment (Istihdam Teorisine Giriş). 1937.
An Essay on Marxian Economics (Marx'gil Ekonomisi Uzerine Bir Deneme). 1942.
The Rate of Interest and Other Essays (Faiz Oranı ve Diğer Denemeler). 1952.
The Accumulation of Capital (Sermaye Birikimi). 1956.
Exercises in Economic Analysis (Ekonomik Çözümleme Egzersizleri). 1960.
Economic Philosophy (Ekonomik Felsefe). 1962.
Essays in the Theory of Economic Growth (Ekonomik Büyüme Teorisine İlişkin Denemeler). 1962.
Economics: An Awkward Corner (Ekonomi Teorisi Rahatsız bir Dönemeçte). 1966.
The Cultural Revolution in China (Çin'de Kültür Devrimi).
Freedom and Necessity. An Introduction to the Study of Society (Ozgürlük ve Zorunluluk. Toplumun İncelenmesine Giriş). 1970.
Economic Heresies — Some Old-Fashioned Questions in Economic Theory (Ekonomik Zındıklıklar — Ekonomik Teorinin Bazı Modası Geçmiş Sorunları). 1971.
After Keynes (Keynes'ten Sonra). Derleyen: J. Robinson. 1973.
Reflections on the Theory of International Trade (Uluslararası Ticaret Teorisi Üzerine Düşünceler). 1974.
Aspects of Development and Underdevelopment (Gelişmenin ve Azgelişmişliğin Çeşitli Yönleri). 1979.

(*) ODTÜ Ekonomi Bölümü Araştırma görevlisi Neyyir Kalaycıoğlu tarafından hazırlanmıştır.

The Generalisation of the General Theory and Other Essays (Genel Teorinin Genelleştirilmesi ve Diğer Denemeler). 1979.
The Rate of Interest and Other Essays, 1952.
An Introduotion to Modern Economics (Modern Ekonomiye Giriş). J. Eatwell ile beraber.
Contributions to Modern Economics (Modern Ekonomiye Katkılar). 1979
Further Contributions to Modern Economics (Modern Ekonomiye Yeni Katkılar). 1980.

(B) MAKALELERİ

Makalelerinin tümü için, bkz: Joan Robinson, *Collected Economic Papers* (M.I.T. Press; Cambridge, Mass). Cilt I: 1951. Cilt II: 1960. Cilt III: 1965. Cilt IV: 1974. Aşağıda, çok sayıdaki yazısından sadece birkaçını sunuyoruz.
«The Production Function and the Theory of Capital» (Uretim Fonksiyonu ve Sermaye Teorisi). *Review of Economic Studies*, XXI, 1953-54.
«Marx, Marshall and Keynes» (Marx, Marshall ve Keynes). Delhi Ekonomi Fakültesinde verilen Konferanslar. 1955.
«Accumulation and the Production Function» (Birikim ve Uretim Fonksiyonu). *Economic Journal*, LXIX, 1959.
«Prelude to a Critique of Economic Theory» (Ekonomik Teorinin Eleştirisine Prelüd). *Oxford Economic Papers*, XIII. 1961.
«Pre-Keynesian Theory After Keynes» (Keynes'ten Sonra, Keynes Oncesi Teori). *Australian Economic Papers*, 1965.
«The New Mercantilism» (Yeni Merkantilizm). Cambridge Üniversitesinde 15 Ekim 1965'te verilen Açış Konferansı.
«The Theory of Value Reconsidered» (Değer Teorisinin Yeniden İrdelenişi). *Australian Economic Papers*, VIII, 1969.
«Harrod after Twenty-one Years» (Yirmibir Yıl Sonra Harrod). *Economic Journal*, LXXX, 1970.
«Capital Theory Up-to-date» (Güncelleştirilmiş Sermaye Teorisi). *Canadian Journal of Economics*, III/2, 1970.
«The Second Crisis of Economic Theory» (Ekonomik Teorinin Ikinci Bunalımı)-Amerikan İstisatçılar Birliği'ne 27 Aralık 1971' de New Orleans'ta verilen «Richard T. Ely Konferansı».
«What Has Become of the Keynesian Revolution?» (Keynes'gil Devrime Ne oldu?). İngiliz Iktisatçılar Birliği Başkanlığı'na seçilmesi üzerine yaptığı Konuşma. Leicester, 1972. Bkz: yukarıda, *After Keynes*, 1973.
«The Relevance of Economic Theory» (Ekonomik Teorinin Geçerliliği). Bkz: *Collected Economic Papers*, Cilt IV: 1974.
«Accumulation and Exploitation: An Analysis in the Tradition of Marx, Sraffa and Kalecki» (Birikim ve Sömürü: Marx, Sraffa ve Kalecki Geleneği Içinde Bir Deneme). Amit Bhaduri ile beraber. *Cambridge Journal of Economics*, 1980.
«History Versus Equilibrium» (Dengeye Karşı Tarih). Bkz: *Thames Papers in Political Economy*.

UYGUR KOCABAŞOĞLU

"Cesareti Sınırsız" Olanlara "Dur Demek"

Orhan Şaik Gökyay, Destursuz Bağa Girenler *(Dergâh yayınları; Istanbul, Mayıs 1982). 366 sayfa, 500 TL.*

Bu yazı alışılmış bir kitap tanıtma yazısı değil. Kitap tanıtma yazılarında doğal olan, yayın hayatına henüz girmiş bir kitabı sıcağı sıcağına okuyucuya duyurmaktır. Oysa bu yazıda bir yılı aşkın bir süredir kitapçı vitrinlerini süsleyen bir yapıttan söz edilecek. *Destursuz Bağa Girenler,* Orhan Şaik Gökyay'ın 1936-1982 yıllarında, yaklaşık bir düzine dergide yayınlanmış «edebî eleştiri» türünde 47 ayrı yazısından oluşuyor. Yazıların ortak bir yanı var: Bağa destursuz girenlere «uyarı» da bulunmak. Yazar önsözde amacını şöyle ortaya koyuyor:

«Bu yazıların amacı, hiç kimsenin, bir bölüğü pek aşırı olan yanlışlarını sergilemek değildir, kesin olarak. Ancak, bunca yüzyıllara serpilmiş olan ve türlü açılardan değer taşıyan kültür ürünlerimizin, gelişi-güzel, çoğu kez çetin olan bir emeği göze almadan, bugünün diline getirilemeyeciği yolunda, okuyucudan bu alana girecek olanlara bir uyarıda bulunmak istenmiştir... İşin başka bir yönü de var; o da bize daha da hazırlıklı olmayı buyuruyor. Yoksa sonuç, bir milletin varlığını kalem yerine, bilgisiz ve insafsız kazmalarla yok etmeğe varır...»

Orhan Şaik Gökyay'ın amacı yüce, yöntemi doğru, kalemi etkin. Dilinin biraz sert, biraz «asırıcı» olduğunu düşünenler

çıkabilir. Ancak Gökyay'ın «uyarı-eleştirileri» zevkle okunuyor. Yazıların bir başka özelliği de, döneme, zamana ya da kişiye göre «ifade-i kelâm» etmemesinde. Hatır gönül tanımıyor şair ve araştırmacı Gökyay. Eski hiciv ustalarının «bir güzel mazmun bulunca» kendisini bile hicveyleyen geleneğini sürdürüyor.

Bu edebî eleştiriler ve onları bir araya getiren *Destursuz Bağa Girenler*'in asıl değeri ise büsbütün başka yerde aranmalı:

Bir kere, bağa «destursuz» girenlerin çokça olduğu bir kültür ortamında, birilerinin «cesareti sınırsız» olanlara «dur» demesi gerekiyor. Gökyay'ın çabaları bu amaca yöneliktir. Ayrıca, gerek «akademia» içinde, gerekse dışında, kontrol, otokontrol, eleştiri, öz-eleştiri mekanizmalarının yeterince işlediği söylenemez. Gökyay'ın çabasının, kısmen de olsa, bu boşluğu doldurmaya yönelik oluşu son derece olumlu bir adım. Üstelik üniversitelerimizde, «özerk» oldukları dönemlerde bile, belgeli ispatlı *intihal* (plagiarism) olayları Akademik Kurullara nadiren de olsa getirildiğinde, «kol kırılır yen içinde, baş yarılır börk içinde» zihniyetiyle ve «arkadaşa karşı ayıp olur» yaklaşımıyla bu tür olayların üzerine gidilmediği, bilinmeyen birşey değildir. Son yirmi yılda, nice üniversite «hoca»sının yurt dışından yaptıkları intihallerin boy boy fotokopileri gazete ya da dergilerde yer almış, ama kimselerin kılı kıpırdamamıştı. Dolayısıyla Gökyay'ın bağa destursuz girenlerle «mübareze» (uğraşma, kavga) ve «musahabe»si (sohbet) çok yararlıdır.

Belki bütün bunlardan daha önemlisi, yazarın yalnızca bir eleştiri ya da sergileme işlevi yerine getirmekle kalmayışı, kültür hayatımız bakımından birtakım doğruları bilinç ve cesaretle ortaya koymasıdır. Örneğin, «Hümayun Müzesi» adli yazısında şunları söylüyor Gökyay:

«Türlü konularda yazılmış olup da bir değer taşıyan eski eserlerimizi yeni kuşaklara tanıtmak yolunda bugün küçümsenmeyecek bir eğilim ve akım vardır. Ancak bu eserleri kimler tanır da salık verir? Seçimi kimler yapar? Önceliklerini kimler belirtir? Kimler bu tanıtma işinde başarılı ve verimli olur? Bu soruların karşılığı bir bakıma yoktur. Çünkü bu yetkiyi kendilerinde bulanların sayısı azdır; kendilerini yetkili sanıp da ortaya çıkanların da yetersizlikleri daha ilk yaprakları çevirirken sivrilir, okuyucunun gözüne batar. Bu alanda odak sayılan, kişiliklerini, bilgilerini herkese tanıtmış olan, sıkıştıkça kapılarını çaldığımız kimselerden yoksunuz. Üstelik yanlışlarımızı yüzümüze vurup düzeltecek, çizmeden yukarı çıkmamızı önleyecek olanlar da alanı bırakıp gittiler çoktan. Onun için herkes her taşı kaldıracağını sanıyor, taşın ağırlığını ve kendi gücünü ölçmeden.... Son yıllarda bu soydan yayınların alıp yürümesi karşısında, bir uyarma olur düşüncesiyle yargılarımıza ön sırada tanıklık edecek olanlardan birkaçını, okurlarla birlikte gözden geçirmeyi uygun bulduk; bu yargıların gerekçesini okuyucu bu yazı dizisinde bulacaktır, umarım.»

Son bir nokta daha: Gökyay'ın çabaları yararlı da oluyor. *Gösteri* dergisinin son sayılarında Rüştü Şardağ ile yapılan «sohbet», bu çabaların yararı konusunda okuyanı ikna ediyordu. *Destursuz Bağa Girenler*'den verilecek kimi örnekler de bu çabaların ne denli yararlı olduğu konusunda ikna edici olabilir.

«Oğuzlara Dair»

Hüseyin Namık Orkun'un 1935 yılında yayılanan *Oğuzlara Dair* adlı kitabında yüz kadar yanlış bulmuş Gökyay. «İlmi olmak ve sahasında yeni şeyler bildirmek gayesiyle çıkan eserlerin üzerinde ne kadar emek vermek icap ettiğini göstermek içindir ki, üzerinde bu kadar durduk» diyor ve sözünü ettiği yanlışları bir bir anlatıyor (s. 19).

«Bir Hata ve Sevap Cetveli»

Yazar bu makalesinde, Prof. Dr. Sadi Irmak'ın yeni harflerle yayınladığı Abdülhak Hâmid'in *Makber*'ine eklediği «lugatçe»deki yanlışları sayıp döküyor. Gökyay şunları söylüyor: «... sayfaları çevirirken yanımıza iki nesne daha katıldı. Hayret ve ibret. Lugatçeyi bitirdiğim zaman baktım ki Dr. Sadi Irmak'ın bastırdığı *Makber*'de yatan Hâmid'in erişilmez şiiri değil, bir kadavradır.» (s. 20) Bu yazı, 7 Mayıs 1939 tarihinde *Oluş* dergisinde yayınlanmış.

«Bu da "Divan Edebiyatı Beyanındadır"»

Gökyay, 1946 Şubat'ında *Yücel* dergisinde yayınlanan bu yazısında Abdülbaki Gölpınarlı'yı eleştiriyor. Yazar, Gölpınarlı'nın Bakî Fuzulî, Nedim, Nef'i, vb. divan şairleriyle, Namık Kemal, Ziya Paşa, Abdülhak Hâmid gibi Tanzimat şairlerini «inkâra yeltenmesini» eleştiriyor, ve «1935 yılında Nazım Hikmet aleyhine çıkan bir risalenin sonuna Abdülbaki Gölpınarlı'nın kattığı manzumeden» bazı dizeler aktararak, soruyor: «Yazarın şimdi yerdiği Namık Kemal başka, şu aşağıdaki mısralarında anlattığı başka mı?»

«Dûçentname»

«Cehl elinde şikeste vü zâr
Bir dûçent var idi zaîf ü nizâr»

Gökyay, 1964 tarihli yazısında, İstanbul Edebiyat Fakültesi doçentlerinden Dr. Muharrem Ergin'i bir parça «şilkeliyor». Şunları söylüyor Gökyay: «... daha üniversite sıralarında *münzel* kelimesini nasıl olup da *menzil* okuduğuna hâlâ şaşmakta olan *adı lâzım değil*'in yaptığından başka bir şey yapmıyoruz. Biz de şaşıyoruz: Bir doçent nasıl oluyor da, talebeliğinde yaptıklarından daha beter yanlışları yapmakta devam ediyor; üstelik bizi bunları kabule zorluyor.» (s. 84) Yazar,

Doç. Dr. Muharrem Ergin'in *Dede Korkut I-II* adlı kitaplarındaki yanlışları, «şivesizlikler», «eksik karşılıklar», «yanlış okumalar», «eksik ve yanlış karşılıklar» ve «ters ve yanlış kaynaklar» diye nitelediği beş kümede topluyor. Gökyay'ın ağzından bir örnek: «Yazarın metindeki *depegen götünü süsegen yırtar* atasözündeki *götünü* kelimesini *köpünü* diye okuması yanlışın yanlışıdır. Bu söz, bugün dilimizdeki (dinsizin hakkından imansız gelir) sözünün tam eşidir. Hâşâ öğretmek gibi olmasın ama, şuracıkta söyleyelim ki bir metnin okunup anlaşılmasında *müstensih* ve *kâtip* sürçmesinden başka, eskilerin «siyak u sibak» ve «karine» dedikleri birtakım yardımcılar vardır. Bunlar düşünülmeden yalnızca yazılana bağlı kalmak, aşağıda daha da görüleceği gibi nice köksüz yakıştırmalara yol açar.» (s. 99)

«Sim Gümüş» ve «Savatlı Sim Gümüş»

«*Meydan*'ın bir kıyısında bir küçük kulübede bir bilgiç kişi, Türkçe adını verdiği bir sütunun üzerine *mütenekkiren* (takma adla) tünemiş, yoldan gelene geçene, herkesin daha ana kucağından ayrılmadan bildiği sözleri açıklamaktadır: Emin Bayraktaroğlu, *nâmıdiğer* Nihat Sami Banarlı.» Orhan Şaik Gökyay, *Türk Dili* dergisinin Ağustos-Ekim 1965 sayılarında, «Türkçe müderrisi» olarak nitelediği Nihat Sami Banarlı'nın yanlışlarını eleştiriyor. Yazarın sergilediği yanlışlar, gerçekten de bir «Türkçe müderrisi»ne yakışmayacak nitelikte. Bunlar arasında *simkeş* kelimesinin sim gümüş, yani «*gümüş gümüş*» şeklinde okunması da var. Ancak bu tür yanlış düzeltmelerinden daha da önemli olan, yazarın «hiçbir konuyu kolaya almamak» ve «tek bir mısra üzerinde bir söz söylemeden önce onu anlamak için terler dökmek» konusunda titizliğe ve ciddiyete çağrısıdır.

«Sırça Köşk» başlıklı yazıda, tarihçi Yılmaz Öztuna; «Anlamak Üzerine» adlı yazıda ise Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan, Fevziye Aptullah ve Ahmet Kabaklı, Gökyay'ın eleştirilerinden «nasiplerini» alıyorlar.

Yazar, «Beşik Uleması» adını taşıyan yazısında, «Latin harflerinin kabulünden sonra en büyük Türk sözlüğü» diye sunulan, «ilmî kontrolünü» Muharrem Ergin'in, redaksiyonunu Yılmaz Oztuna ve Şemsettin Kutlu'nun yaptıkları *Hayat-Büyük Türk Sözlüğü*'nün birinci fasikülünü «gözden geçiriyor» ve yazısını şöyle noktalıyor:

«Öğrenmek, okumak, yazmak, eskiyi de yeniyi de tanımak ardında olan bugünün genç kuşaklarına bu «*Yanlışlar Güldürüsü*»nü *Büyük Türk Sözlüğü* diye sürmeye ne hakkımız var?».

«Kolay Yine de Güç»

Gökyay, *Türk Dili* dergisinin Mayıs 1972 sayısında yer alan bu yazısında, eski eserleri bugünün diline aktarma konusunu ele alıyor. Yazarın yargısına katılmamak olanaklı değil: «Hangi çağdan olursa olsun bir kitabı bugünün diline getirmek gö-

ründüğü denli kolay değildir, eğer yapacağınız işi yalnızca birkaç yabancı sözcüğün karşılığını bulup koymaktan öteye gitmeyen bir iş saymıyorsak... Sadeleştirme ya da bugünkü dile aktarma adı altında girişilen çalışmalardan beklediğimiz o yazarı, edebiyatımızda tuttuğu yeri sarsmadan yaşatmak ise ilk adımda kolay sandığımız işin ne denli güç olduğunu anlamakta gecikmeyiz.» (s. 162)

Ahmet Rasim'in *Şehir Mektupları*'nı bugünkü dile «aktaran» Ahmet Kabaklı'ya şöyle sesleniyor Gökyay, yazısının sonunda:

«Bilmediğiniz konularda birtakım soğukluklar yapmaya kalkışmaktansa bunlar üzerinde bundan böyle daha dikkatli olmanız uygun olacaktır. Şimdi hindi derisinden işkembe çorbası olup olmayacağını öğretmiş olduğumu sanıyorum. Ama bunu ilk ve son olarak yapıyorum. Çünkü bütün bilmediklerinizi size öğretmeye tek başına benim gücüm yetmeyeceğini bilirsiniz.» (s. 170)

«Mir'atü'l-Hatâya: Yanlışlar Gözgüsü»

Orhan Şaik Gökyay, kitapta yer alan öteki yazılarında Prof. Omer Faruk Akün, Prof. Neşet Çağatay, Prof. Hasibe Mazıoğlu, Faruk Sümer, Ahmet E. Uysal, Hadiye Tuncer, Warren S. Walker gibi araştırmacı ya da öğretim üyeleriyle kendine özgü sohbetini yaptıktan sonra, Tercüman'ın *1001 Temel Eser*'ine de şöyle bir değiniyor. Bu dizide ünlü Türk denizcisi Seydi Ali Reis'in *Mir'atü'l-Memalik* adlı yapıtının bugünkü dile kazandırılması sırasında ortaya çıkan yanlışları sergileyen yazar, şunları söylüyor:

«Bütün bu yanlışların karşısında dilimiz tutuluyor. Yine de düzeltmeye çalışıyoruz. Bizim de amacımız, «*Türk kültürüne yararlı bir iş görmek*» de onun için. Yoksa, bu düzeltmelerden, bu yanlışları yapanların ya da yaptıranların, bu yanlışlar yoluyla mefahir kaynağı ecdad yadigâri eserleri bize kazandırmaya çalışanların yararlanacağını ummuyoruz. Onlar Türk kültürüne *bu minval üzre* katkıda bulunduklarına inanmaktan şaşmayacaklardır; bunu öğrendik artık, üzerinde durmayacağız. Yine de birkaç söz söylemekten, hiç olmazsa okuyucuyu uyarmaktan kendimizi alamıyoruz. Sağduyusu olan okuyucuya sesleniyorum, diyorum ki: *Uyanın!* Yeni tür bir yazarlık aldı, yürüdü. Eski, tanınmış, ün yapmış yazarlarımızın kitaplarına verdikleri adları kullanarak, onları, doğrudan kendi kalemlerinden çıkan ve adaşlarıyla hiç mi hiç ilgisi olmayan bu soy yapıtları bize sürmek isteyenler türedi. Bu bir altına hücumdur.» (s. 222-223)

«Bir Fetva da Bizden»

Yazar, Prof Dr. İlhan Arsel'in, *Varlık* dergisinde yayınlanan «Değer Ölçülerimizde Zavallılık» (Ağustos 1976, Sayı 827, s. 3) başlıklı yazısında, ünlü Şeyhülislâm Ebussuud Efendinin

bir fetvasındaki *pîr* (yaşlı) sözcüğünü *pire* şelkinde okuyarak, Ebussuud Efendiyi hiçbir şekilde «büyük insan ya da ilim adamı saymak olanağı yoktur» şeklinde fetva vermesi üzerine, eline kalemi alıyor ve «bir fetva da bizden» diyerek «Mesele»yi şöyle ortaya koyuyor:

«Mesele :

A. Bir kimesne, bir yolunu bulup Medresetü'l-Kuzât'ta, ıstılâh-ı zamâne ile Hukuk Fakültesi'nde, bi eyy-i hal (her nasılsa) müderrislik payesi ihraz edüp tal'im ve tedris kürsîsini işgal eylese,

B. Feemma ol kimesne okuduğın anlamasa ve işbu anlamaduğu nesne üzerine âdem-oğullarından her hangi birinin *pire* misillü muziyâtın en küçüğiyle çiftleşmesi gibi aklen ve naklen havsala-i beşerin ihâtasından hariç bulunan bu türlü bir iddiaya vücut verüp birtakım na-beca (yersiz) ve na-seza (yakışıksız) ahkam-ı bâtıla binasına kalkışsa... vs.

... ol müderrisin, medrese-i mezkûrede işgal eylediği tâ'lîm ve tedris makamında ibkası caiz olur mu? Cevap buyurup sevaba giresiz.

El-Cevâp : Olmaz.»

«Sevinç»

Okuyucunun aklına şu soru gelebilir: Peki, Gökyay'ın bağda dolaşmaya «destur» verdiği hiç kimse yok mudur? Bakın yazar bu soruya, «Sevinç» adlı yazısında nasıl cevap veriyor:

«Sayın Doç. Dr. Mertol Tulum'un yayımladığı, Sinan Paşa'nın *Tazarrunâme*'si üzerine yazdığım bu sevinç yazısının, önsözde belirttiğim gibi, bambaşka bir özelliği vardır. O da Mertol Tulum'un bu bağın içinde elini kolunu sallayarak dolaşmak yetkisi olduğudur. *Tazarrunâme*'nin nasıl bir özenle, emekle ve göz nuru dökülerek hazırlandığını yakından biliyorum. Bütün okuyucularla birlikte, bu kitabın gönlüme doldurduğu duyguları, yazıya koyduğum başlıkla belirtmek istedim.»

Sonsöz Yerine

«Kültür eseri dediğimiz ağacın her dalında bir ayrı yemişin sallandığını, bir başka kuşun öttüğünü kavramadıkça, sözlüklerle bütün bu hazinelerin kapısını açacağımızı sandıkça, ortaya, aradığımız, özlediğimiz, beklediğimiz ürünü koymamızın yolu yoktur, desem ulu orta bir söz söylemiş sayılmasam gerektir.» (s. 194) Bizce de bu söze ekleyecek bir şey olmasa gerektir; Gökyay'ın yaptığını, başka alanlarda da, örneğin sosyal bilimlerde de birilerinin çıkıp yapmasını beklemekten başka....

HALİL BERKTAY

Pirenne Üzerine Notlar

Henri Pirenne, Ortaçağ Kentleri - Kökenleri ve Ticaretin Canlanması. *Ingilizceden çeviren: Şadan Karadeniz. Önsöz: İlber Ortaylı. Dost Kitabevi Yayınları; Ankara, Ağustos 1982. Küçük boy 168 sayfa, 225 TL.*

Henri Pirenne, Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi. *Ingilizceden çeviren: Uygur Kocabaşoğlu. Alan Yayıncılık; Istanbul, 1983. Büyük boy 179 sayfa, 350 TL.*

Son birkaç yıl içinde yayın hayatımız, dünya tarihine, özellikle sosyo-ekonomik tarihe ilişkin çeviriler alanındaki yoksulluğumuzun biraz hafiflemesine tanık oldu.[1] André Ribard'ın *İnsanlığın Tarihi* (May, 1974; Say, 1983) ya da bir başka geleneğin temsilcisi olup, girdiğini duyduğumuz tezgâhtan bir türlü çıkamayan McNeill'in *A World History*'si gibi global özetlerin, tamamını ister istemez biraz yüzeysel tarzda kucakladıkları genel akışın kâh şu, kâh bu halkası, yavaş yavaş daha uzmanca eserler tarafından dolduruluyor; tersten söyleyecek olursak, şimdi çoğalmaya başlayan monografilerden hareketle, ülkemiz okuyucusunun, bütüncül bir tarih anlayışını gitgide daha boşluksuz biçimde örmesi mümkün, zamanla, Metodoloji konusunda, E. H. Carr'ın *Tarih Nedir?*'iyle (Birikim, 1980) Plehanov'dan *Tarihte Bireyin Rolü*'ne (Kaynak, 1983) başvurabilir örneğin. Cipolla'nın *Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus*'u (Tur, 1980), insanlığın gelişiminin büyük teknolojik eşikleri hakkında

(1) Türk-İslâm tarihine ilişkin çevirilerdeki artış daha da büyük; bunlara, başka yazılarımızda değinmeyi umuyoruz.

özlü bir kavrayış sunuyor. Üretimin başlangıcıyla hayvandan insana geçişin, İlin ve Segal'in *İnsan Nasıl İnsan Oldu*'sundaki (Yeni Dünya, 1983) fazla masalsı anlatımıyla yetinmek istemeyenler için, Gordon Childe'ın *Kendini Yaratan İnsan*'ıyla (Varlık, 1978, 1983) *Tarihte Neler Oldu*'sunun (Odak, 1974; Alan, 1982) ikinci baskıları mevcut; aynı yazarın *Doğu'nun Prehistoryası* (T.T.K., 1971 ile Leakey'in *İnsanın Ataları* (keza T.T. K., 1971) da hâlâ Türk Tarih Kurumundan edinilebiliyor. Çok yakın zamanda bunlara, George Thomson'un *Tarihöncesi Ege*'sinin ilk yarısı eklendi (Payel, 1983); Childe'ın *Tarihte Neler Oldu*'su ile bu son kitap, kabile toplumuna, uygarlığa ilk geçişlere ve Eski Yunan ile Roma'ya da ışık tutuyorlar. Tarih Kurumu, Vladimirtsov, Wittek, Poisson, Leakey ve Childe gibi eski değerli çeviri yayınlarının yanına, Heyd'in *Yakın-Doğu Ticareti Tarihi* (1975) ile Ostrogorsky'nin *Bizans Devleti Tarihi*'ni (1981) kattı. Bunların belki tâ 1878'den kalma ilki değil ama, orijinali 1940 tarihli olup defalarca gözden geçirilen ikincisi, Doğu Akdeniz havalisinde İlkçağdan Ortaçağa bir devlet yapısı olarak kesintisiz uzanan o 11 yüzyıl ömürlü siyasî organizmaya hasredilmiş literatürün en başlarında. Üstelik Levçenko'nun *Bizans*'ı da (Milliyet, 1979) piyasada; ve ister Ostrogorsky'yi, ister Levçenko'yu, Ernest Barker'in *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü* (Dost, 1982) eşliğinde okuyabilmek, ayrı bir mutluluk. Avrupanın Batı ucu ve Ortaçağın sonu için ise, on yılı aşkın bir süredir, sadece 1950'lerin çok önemli *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (Aydınlık, 1970; May, 1974) sempozyumunun toplu metinleri vardı. Bugün, o tartışmaya katılanlardan Christopher Hill'in, çoktan XX. yüzyıl Marksist tarihçiliğinin bir klasiği haline gelmiş bulunan 1640 *İngiliz Devrimi* (Kaynak, 1983) de elimizde; bu kitapçık, çağımızın genellikle 1789'un gölgesinde kalan ilk habercisi örneğinde, burjuva devriminin maddî temellerine, kaçınılmazlığına, (değişken) sınıfsal mevzilenmelerine ve nihaî sınırlarına açıklık getiriyor. Sonrası, henüz çok zayıf; Jean Maillet'nin kuru ve donuk *18. Yüzyıldan Bugüne İktisadî Olayların Evrimi*'nden (Remzi, 1983) Jacques Nere'nin *1929 Buhranı*'na (AİTIA, 1980), Bettelheim'ın *Nazizm Döneminde Alman Ekonomisi*'ne (Savaş, 1982) ve pek de tarih sayılamıyacak olan Sweezy, Baran ve Magdoff'lara kadarki oldukça uzun aralıkta, insanın gözü en azından Hobsbawm'ları arıyor doğrusu: *The Age of Revolution 1789-1848, The Age of Capital* ve *Industry and Empire* üçlüsü, çeşitli yayınevlerince bu yıl çıkarılabilecek mi, bilemiyoruz... Ama Yakınçağ'daki bu seyreklikten biraz geriye dönecek olursak, bundan böyle Türkiye «üniversite»lerinde (?) kolay kolay okutulamıyacak olan hayalimizdeki Iktisat Tarihi kurlarının, bu şekilde düzenlenemiyecek olan hayalî okuma listelerinde, bir yanda Thomson ve Childe ile diğer yanda Hill ve *Geçiş* sempozyumu arasındaki, Batı Avrupa Ortaçağını simgeleyen boşluğa, Huberman'ın *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*'sının (Bilim, 1974, 1976; Dost, 1982) 1.-13. kısımlarından daha pro-

fesyonelce birşeyler de oturtulabilir artık: Önce, Henri Pirenne'in ABD'de 1922'de verdiği konferansların 1925'de Ingilizce olarak basılan metni, *Ortaçağ Kentleri* olarak; sonra, *Histoire du Moyen Age* dizisinin Pirenne, Cohen ve Focillon tarafından hazırlanan 8. cildine (1933) gene Pirenne'in yaptığı en önemli katkı, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi* olarak Türkçeye kazandırıldı. Böyle meşakkatli, kültürel katkısı kâr beklentisine baskın işlere girişen çevirmenleri ve yayımcıları kutlamak gerekiyor.

Öte yandan, bir kere bu söylendikten sonra, sözkonusu iki eserin her satırını doğru farzetmek ihtiyatsızlığına kapılabilecekleri de uyarmalıyız[2]: Batı Ortaçağı uzmanlığında Henri Pirenne'in sözünün «son söz» olduğu dönem, artık yarım yüzyıl geride kaldı. O, Ortaçağın sosyo-ekonomik bünyesi konusunda artık sadece bir «ilk söz» sayılabilir. Ustelik hâkim sınıf ideolojisinin «ciddî» ve «meşru» kabul etmediği radikal teorisyenler de hesaba katılacaksa, taze ve sağlıklı bir «ilk söz» bile değil belki.

Bu sonuncu fikri biraz açalım isterseniz. Ele aldığımız iki kitap hakkında 16 Haziran 1983 tarihli *Cumhuriyet*'te çıkan yazısında Ertuğrul Özkök, Pirenne'i «klasik tarih anlayışına seçenek» ve «yerleşik tarih tezlerine karşı» (biri) diye niteledi. Hangi «klasik tarih anlayışı» imiş acaba, Pirenne'in aştığı imâ

(2) İlk ve ortaokullarımızla liselerimizde bütün sosyal bilimler tamamen ezbere dayalı bir tarzda okutulduğu; ama özellikle Tarih, sülâlelerin, savaşların, anlaşma hükümlerinin ve büyük düşünür veya sanatçı isimlerinin içsel bağlantılarından koparılmış, dolayısıyla anlaşılamıyan, anlaşılamadığı için hatırda tutulamıyan, hatırda tutulamadığı için de nefret edilen bir yığını olarak sunulduğundan, bu çarktan kurtulanlar bu sefer üzerinde "sosyo-ekonomik" yazan herşeye ve herkese aşırı düşkün olabiliyorlar. Örneğin Ömer Lütfü Barkan, aslında sosyo-ekonomik olaylar dahil tüm tarihe bakışında bir dar-hukukçu formalizmi taşıdığı ve serf'in kısıtlılıklarının bir özel hukuk çerçevesinde, reaya'nın kısıtlılıklarının ise bir kamu hukuku çerçevesinde resmileştirilmesine takılarak, serf'i de reaya'yı da tek bir bağımlı köylü genel kategorisinin varyantları olarak göremediği halde, sırf kendisi "sosyo-ekonomik tarih" yaptığını iddia ettiği için, ölümünde, "sosyo-ekonomik tarih çığırını açtığı" gerekçesiyle övüldü, anıldı. Barkan gibi Halil İnalcık da, Osmanlı toplumunun sınıflarına, hep sosyo-ekonomik kendiliğindenlikleri içinde değil, Devletin belirlediği hukuki statüleri içinde; yani öncelikle bir üretim-bölüşüm-yeniden üretim sürecinin ve buna bağlı sınıf mücadelesinin özneleri olarak değil, Devletin Hukukunun nesneleri olarak bakmıştır. Ne var ki Halil İnalcık, **Nokta** dergisinin 29 Ağustos - 4 Eylül 1983 tarihli 27. sayısında, "sosyal, ekonomik ve yapısal sorunlara ağırlık vermek ...Rahmetli Ömer Lütfü Barkan'ın dediği gibi, devletin tarihini değil, halkın tarihini yazmak" gereğini öne sürüyor - ve belki sırf bunu söyledi diye, bir süre sonra, halka hep hükmedici ve vergi toplayıcı Devletin nomenklatürü çerçevesinde, o Devletin kendi kendisi hakkındaki "bilinç"iyle baktığı unutularak, bir kesimin gözünde "halkın tarihçisi" sıfatına hak kazanacak....

edilen Özkök'e göre, «tarihsel bakışın *iki* büyük seçeneği» var. (altını ben çizdim). Ortaçağdan Yeni ve Yakın çağlara geçiş örneği üzerinde somutlarsak, bunlardan birincisi, «dinsel ve feodal iradenin bir devrimle» ortadan kalktığı fikri; ikincisi ise «11 ve 18'inci yüzyıllar arasındaki... evrimle ortadan kalkmış olacağı» fikridir. Başka bir deyişle Özkök, tarihte kesin kopuşların vurgulanmasının karşısına, uzun vâdeli birikimlerin vurgulanmasını; büyük adamların, partilerin, orduların, devletlerin azçok iradî gözüken eylemlerinin önemsenmesinin karşısına, sıradan kişilerin günlük davranışlarından doğan sosyo-ekonomik trend'lerin önemsenmesini dikmek istiyor. Özkök'ün daha sonra kullandığı ifadeler ise, kendisinin birinci, «devrimci» görüşü fazla sığ bulup, ikincisini, yani «evrimci» olanını yeğlediğini; Pirenne'i de bu yaklaşımın en seçkin temsilcisi olduğu için tuttuğunu hissettiriyor: «Sınıflar sosyolojisi... sınırları içinde kalmayı yeğleyen birçok toplumbilimci için» diyor Özkök -buradaki küçümsemeyi algılamamak mümkün mü?[3]-, Batı Avrupa kentlerinin tipik sosyolojik görünümlerine, genel olarak Batı Avrupa toplumunun da çeşitli kesimler için özerklikler taşıyan tipik parlamenter (temsilî) kurumlarına daha XI.—XII. yüzyıllarda kavuştuğunu öne süren, dolayısıyla da XVIII.—XIX. yüzyılların dönüşümlerinin önemini küçülten Pirenne'in görüşleri[4] kolay kabul edilir değildir ve muhtemelen böyleleri, XIX.

(3) Bu tür suçlamalar açısından, enikonu bir **moda** ile karşı karşıya olduğumuzu sanıyorum. **Cumhuriyet'in** aynı "Yayın Dünyası" sayfasında Şahin Alpay, 4 Ağustos 1983 tarihli yazısında, İlber Ortaylı'nın **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı** kitabını (Hil, 1983) "toplumsal değişmede ekonomik düzeydeki gelişmelerin belirleyici rol oynadığına ilişkin anlayıştan ayrıldığı" gerekçesiyle övdü. Dikkat edilirse bu ifade, yalnız vülger bir ekonomik determinizmi değil, onun ötesinde, ekonomik yapının ne kadar başka etkenlerle "sürdetermine" edilse de son tahlilde belirleyici olduğu görüşünü de karşıya almaktadır. Ortaylı'nın, Plehanov'un "faktörler teorisi" diye adlandırdığı böyle bir eklektizm içinde yüzüp yüzmediği, tabii ayrı bir konu. Alpay devamla şöyle diyordu: "(Ortaylı) Toplumları belirli yasaların tutsağı gören tarihsici bakış açısını reddediyor." Bu satırları yazdığım sıralarda ise, benim **Kabileden Feodalizme** kitabım, gene aynı sayfada, Mehmet Ali Kılıçbay'ın 15 Eylül 1983 tarihli şu saldırısına uğradı : "Öyle görünüyor ki, yazar (biraz da kadercilik kokan) bir evrimcilik teorisinden yanadır. Bu anlayış ise, tarihçilik mesleğinin en büyük düşmanı olan, tarihte kanunlar arama sapmasına, sonunda da tarih biliminin bir tarih felsefesi olarak yozlaşmasına varır." Tarihte kanunlar aramayı reddetmek ile tarih **bilimi** yaptığını iddia etmek, üstelik de bu iddiayı "üretim tarzı" kavramından vazgeçmeksizin sürdürmek arasında ne gibi bir bağdaşıklık olduğunu, yakında birilerinin bana açıklaması gerekecektir.

(4) Ortaylı'nın, **Ortaçağ Kentleri**'ne yazdığı Önsöz'de Pirenne'e "kurumların tarihçisi" demesinin nedeni, işte budur: Pirenne, bir veya birkaç kurumun formel devamlılığı üzerinde yoğunlaşarak, genel bir kesintisizlik izlenimi yaratıyor.

yüzyıla «neredeyse *mitolojik* bir değer» (a.b.ç.) vermeyi sürdürecek; buradaki tek yeniliğin «aslında basit bir rötuş olduğunu» göremiyeceklerdir.

Öncelikle belirtelim ki Özkök'ün seçeneklere ilişkin tasnifi ancak kısmen doğrudur; bizce, tarihî gelişmenin iç yapısına genel bakışın iki değil üç büyük varyantından bahsetmek yerinde olur. Büyük Fransız Devriminin XVIII. yüzyıl sonunda patlak veren ve XIX. yüzyılda Kutsal İttifakın restorasyonist çabalarına rağmen Avrupa içinde batıdan doğuya doğru yayılmaya devam eden çalkantılarının yükseklere çıkardığı radikal burjuva ideolojisi, Ortaçağın pratik yadsınışına önderlik etmekte olduğu için, teoride de o Ortaçağı sert bir şekilde yadsıyor ve insanlığın bu akıl dışı, anormal, karanlık döneminin kendi zaferiyle birlikte kesinlikle sona erdiğini haykırıyordu. Aydınlanma felsefesi, temsilciliğini yaptığı sınıfın ve onun dayandığı yeni üretici güçlerin oldukça uzun bir süre feodalizmin bağrında yaşadığı nicel birikim sürecini hakikaten gözardı ederek, sadece en sondaki nitel sıçramayı tek yanlı biçimde işlemekteydi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise Henri Pirenne ve diğerleri, işte bu birinci seçeneğe karşı çıkarak, artık devrimciliği durulmuş, iktidarını başka devrimlere karşı konsolide etmek peşinde, dolayısıyla kendi fırtınalı gençliğini hatırlamaktan pek hoşlanmayan bir burjuvazinin yeni peydahlanmış evrimciliğini, tarih metodolojisinin ikinci seçeneğne dönüştürdüler. Pirenne'in kurumsal devamlılıklara ağırlık veren yaklaşımının Özkök tarafından doğru özetlenen bütün unsurları, sınıfsal konumlardaki bu değişikliğin yansımasıdır. Burjuva akademik tarihçiliğinin bu iki büyük varyantı, deyim yerindeyse iki metafizik kutbu ifade ediyordu. Tarihî gelişmeyi nicel birikimlerin ve nitel sıçramaların, maddî belirlenmelerin ve iradî eylemin, evrimin ve devrimin diyalektik bütünlüğü olarak kavrayan üçüncü büyük seçenek ise, tamamen burjuva ideolojisinin alanı dışında belirdi. Birinci ve üçüncü seçeneklerin tek bir «klasik tarih anlayışı» içinde birleştirilmesinin, çağımızın büyük radikalizminin burjuvazinin radikal dönemine beslediği duygusal yakınlık dışında herhangi bir bilimsel dayanağı olamaz. Olgun formülasyonlarında, üretim tarzının bağrındaki temel sınıfsal çelişmenin doğurduğu aslî bir dinamizmin, somut ortam tarafından binbir şekilde «sürdetermine» edileceğini açık bir teorik önerme olarak kabul ettiği gibi, tarihî süreci olanca zenginliğiyle kavramasını bildiğini daha XIX. yüzyıl ortalarında yarattığı tarihyazıcılığıyla pratikte de ispatlayan;[5] üstyapının göreli özerkliğini ihmal etmeyen, ama dış görünüşü itibariyle yüzyıllar boyu süregelen kurumların (örneğin, Batı

(5) **Fransa'da Sınıf Mücadeleleri 1848-1850, Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i, Almanya'da Köylü Savaşı, Tarihte Zorun Rolü** hemen geliyor akla, Hiçbiri vülger ekonomik determinizm ve dar bir sınıflar sosyolojisi ile suçlanmıyacak olan bu eserler, 1960'lardan beri ortalıkta - ama kaç kişi bunları öncelikle tarih ve yöntem öğrenmek için okudu ki?

Avrupa parlamentolarının) geçirdiği içerik değişikliklerinin, sonuçta görece az zamana sıkışmış patlamalarda tecelli ettiğini de gözden kaçırmayan üçüncü seçenek, aslında burjuva tarihçiliğinin düz-evrimci varyantından biraz önce ortaya çıkmıştır: *Grundrisse* ile *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı'ya Önsöz ve Giriş*, Pirenne doğmadan dört-beş yıl önce yazılmışlardı. Ve Pirenne'in XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başlarında geliştireceği evrimci tarih felsefesinin -evet, Pirenne'lerin ve Ranke'lerin teorisiz tarih yapılabileceği, yani salt olgu biriktirme yoluyla tarihî gerçeğe varılabileceği yolundaki iddialarını fazla düşünmeksizin kabullenenlere haber verelim ki, Pirenne'in de, Ranke'nin de aslında tarih felsefeleri vardır!-, iki metafizik kutbun burjuvazi dışındaki gerçek *sentez*'ine kıyasla herhangi bir ilerlemeyi ifade ettiğini söylemek çok zordur. Bunu görmek için, Plehanov'un 1898'de genç Pirenne'in görüşlerini de gözönünde bulundurarak yazdığı *Tarihte Bireyin Rolü*'nü incelemenin yeterli olacağını sanıyoruz.[6]

Bu yüzden, Pirenne'in yalnız genel felsefesinin değil, doğrudan doğruya Ortaçağ hakkındaki teorilerinin de, diyalektik materyalist yöntemle *ulaşılabilecek* olana kıyasla[7] geri bir görünüm taşımasına şaşmamak gerekir. 1910'da yayımlanan *Early Democracies in the Low Countries*'den (Felemenk Diyarında Ilk Demokrasiler) ve 1914'te *American Historical Review*'nun sayfalarında çıkan «The Stages of the Social History of Capitalism» (Kapitalizmin Toplumsal Tarihinin Aşamaları) makalesinden başlayıp, *Ortaçağ Kentleri* ile *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*'nden geçerek, ancak büyük tarihçi-

(6) ABD'de yayınlanan **Review** dergisi, I. cildinin 3.-4. (Kış-İlkbahar 1978) sayısını, **Annales** ekolü hakkında bir sempozyuma ayırdı. Halil İnalcık, "**Annales** Ekolünün Osmanlı Araştırmaları Üzerindeki Etkisi ve Yeni Bulgular" tebliğini burada sundu ve yayımladı. İnalcık'ın tebliğini izleyen tartışmada, E. J. Hobsbawm'ın **Annales**'cilerin **longue durée** (uzun vâde)'deki sosyo-ekonomik trendlerle kendilerini sınırlamak eğilimine yönelttiği çok ince bir eleştiri yer alıyor. Fransız Devrimi gibi büyük bir olayın iç yapısı ve sonrası, diyor Hobsbawn, sırf bu büyük olayın öncesindeki nicel birikimlere bakarak anlaşılamaz....Burada, Plehanov'un Pirenne'gil tarihçiliğe 80 yıl önce yönelttiği eleştirinin bir tekrarı, ve diyalektik bakış ile vülger ekonomizm arasındaki ayrılığın somutlanması sözkonusu aslında. Ama Hobsbawm'a verilen "cevap"lar, bu çok büyük bilim adamının meramını kimsenin anlamadığını düşündürüyor.

(7) Marx'ın ve Engels'in kendi yazdıklarında, doğru bir feodalizm teorisinin unsurları ile Pirenne-vârî bir teorinin unsurları yanyana bulunabilir. Daha büyük bir problem, bu iki teorisyenin (daha ziyade birincisinin), Doğu toplumları için ayrı bir "Asya Üretim Tarzı" kategorisi formüle etmiş olmalarıdır. Biz bu hipotezi, kendi yöntemleriyle çelişkili sayıyoruz, çünkü AÜT kavramı, bazı Asya toplumlarının belli dönemlerinde gözlenen somut özellikleri, doğrudan doğruya üretim tarzı kertesine aktarmakla, deneycilik-betimselcilik tuzağına düşmektedir. Bu eleştiriyi ayrı bir kitapta geliştireceğiz.

nin ölümünden iki yıl sonra kitap haline kavuşabilen *Mahomet et Charlemagne*'a (Muhammed ve Şarlman) kadar uzanan eserleri arasında bir dolaşma, bize, Alman Tarihçi Okulu gibi Pirenne'in de kapitalizmi bir üretim ilişkisi olarak değil, tersine, bizatihî mübadelenin, ticaretin, para ekonomisinin varlığı olarak anladığını gösterir. Tabii madalyonun diğer yüzü, feodalizmin de bir üretim ilişkisi, artığa elkoymanın üretici güçlerin veri düzeyince belirlenmiş bir ana türü, dolayısıyla belli bir sınıfsal zıtlık olarak değil, sadece doğal ekonomi olarak tanımlanmasıdır. Buradaki iki önemli örtük önermeden ilki ve metodolojik olanı, feodalizmin doğrudan doğruya Batı Avrupa feodalizminin somut çehresine indirgenebileceğidir; XX. yüzyıl başı Batı Mediavistiğinin son derece Avrupa-merkezli havası içinde Pirenne, başka bir alternatifi aklına getirmez bile. Olgusal düzeydeki ikinci örtük önerme ise, Batı Avrupa Ortaçağının hiç olmazsa bir döneminin, ticaretin mutlak yokluğuyla karakterize edilebileceğidir. Bu iki noktadan hareketle Pirenne, Batı Avrupa feodalizminin doğuşunu, kestirmeden «feodalizmin doğuşu» diye adlandırdığı -yani, feodalizmin *genesis*'i genel problematiğini, Batı Avrupa feodalizminin spesifik *genesis*'iyle özdeşleştiren- ögelerle betimler: Bir çeşit Antik kapitalizm sayılan, Roma'nın Akdeniz havzasının ticarî bütünlüğüne dayalı para ekonomisinin yerini doğal ekonominin alması ve güvenliğin ancak yerel ölçekte sağlanabilir hale gelmesi, küçük üretim birimlerini temel alan ademi merkeziyetçi bir yapıyı şekillendirmiştir (bu fikrin kısa ve net bir özeti, hep Pirenne'i izlemiş olan Ömer Lütfü Barkan'ın *İktisat Tarihi (Ders Notları)*'nda (I.U. İkt. Fak. Yay., 1957), «iktisadî kapanma ve boğulma devri» gibi tipik bir başlık altında bulunabilir). Profesyonel tarihçiler arasında en saf olarak «Pirenne tezi» diye bilinen orijinalite ise, sözkonusu «boğulma»nın tam olarak nasıl ve ne zaman meydana geldiğiyle ilgilidir. Pirenne'in, 1922'de *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*'da yayımlanan «Mahomet et Charlemagne» makalesinden, talebesi ve izleyicisi Vercauteren'in redaksiyonuyla 1937'de çıkan aynı başlıklı kitabına kadar, ısrarla savunduğu yorum şöyledir: Akdeniz ticaret yollarının güvenliği, M.S. IV.—V. yüzyıllardaki Kavimler Göçü ve Cermen krallıklarının kuruluş sarsıntılarıyla değil, asıl VIII. yüzyılda başgösteren «ikinci istilâ dalgası» içinde güneyden gelen Müslüman Arapların savletiyle tahrip edilmiş; başka bir deyişle, Batı Avrupa'da kent yaşantısı, para, ticaret, vb. ile belirlenen «uygarlığı» İslâmın taarruzu geriletmiş; nitekim Meroveniler (ya da Erken Frank Krallığı) Roma geleneği ile devamlılığı birçok alanda koruyabilmişken, Karoleniler (ya da Geç Frank Krallığı) güçbelâ Poitiers'de durdurulabilen Arap ilerleyişi yüzünden «barbarlaşmak» zorunda bırakılmıştır... Bu keskin ve katı iddiada, Belçika siyasasında hep kralcı bir rol oynamış olan Pirenne'in Avrupa-merkezci, hattâ düpedüz kovu Hıristiyan saplantılarının izlerini görmemek olanaksızdır; hemen ekleyelim ki, 1930-sonrası *Annales* ekolünü, hümanist evrenselci-

liği nedeniyle Türk tarihçiliği için iyi bir örnek sayan Ilber Ortaylı, Pirenne'in de aynı kategoriye dahil edilebilirliği konusunda biraz yanılmaktadır.

Geçelim. Pirenne'e göre feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde ise ticaretin canlanması başrolü oynamıştır. Bu canlanmada esas rol, yükte hafif, pahada ağır lüks emtiayı konu alan uzak mesafe ticaretinin, feodal dokudan özerk kentlerde yuvalanmış, Finchale'li Godric gibi taşıyıcılarınındır. Bu bakımdan feodalizm (= kırsal doğal ekonomi), uzak mesafe ticaretinin *dışsal* etkisiyle çözülmeye uğramıştır denebilir; bu ise önümüze, para ekonomisinin salt varlığının eski, kapitalizm-öncesi ilişkileri yıkmaya yeteceği gibi, XIX. yüzyıl Osmanlı ve XX. yüzyıl Türkiye tarımsal yapısına ilişkin tartışmaları da karıştırmada başrolü oynamış klasik bir yanılgıyı getirmektedir. Ne var ki bu noktada Pirenne'in asıl kastı, 16 Haziran tarihli yazısında Ertuğrul Özkök'ün aktardığından bile daha aşırı bir şeydir. Pirenne'e bakılırsa, Orta Ortaçağda baggösteren «ticaret devrimi» ile feodalizm «sarsılmaya başlamış» değildir yalnızca - başlıbaşına bu kadarı, çok büyük bir yanlış olmazdı, çünkü ticaret sermayesinin belli bir birikiminin kapitalizmin yeterli değilse bile gerekli koşulları arasında bulunduğunu biz de kabul edebiliriz, ve tabii Batı Avrupa şehirlerinin siyasî özerkliği de orada bu birikimi kolaylaştırıcı bir işlev taşımıştır. Fakat Pirenne çok daha fazlasını da söylemiştir gerçekte: O, XI.—XII. yüzyılın «ticaret devrimi»ni, ticaretin henüz olgun feodalizm ile bağdaşabilen bir gelişimi değil, hattâ kapitalizmin öncülerinin feodalizmin bağrında uç verişi bile değil, doğrudan doğruya kapitalizm çağının başlangıç çizgisi saymıştır. Bu savın ardında ise, sözkonusu «ticaret devrimi»nin aktörleri olan ve aslında feodal bir «imtiyazlı sınıf»ı *(estate)* meydana getiren Ortaçağ *burgher*'lerinin, o henüz evrilmemiş, serpilmemiş ve kabuğu zorlamaya başlamamış şekilleriyle bile, kısa yoldan *burjuvazi*'ye eşitlenmesi; başka bir deyişle, «haberci» ile nitel dönüsüm sonrasındaki «olgun biçim» arasındaki ayırım gözetilmeksizin, bir Ortaçağ *erkân*'ının modern bir sınıf gibi görülmesi yatar. Yukarıda değindiğimiz kurumsal devamlılık vurgusu, işte bu tema etrafında örülüyor. Pirenne'in yaklaşımının, feodalizm çağı ile kapitalizm çağı arasındaki kesin sınırın burjuva-demokratik devrimlerden geçtiğine inanmayı sürdüren benim gibi «sınıflar sosyolojisi»ne hapsolmuş dar kafalıların hiç hazmedemiyeceği püf noktası, hakikaten buradadır.

Özkök'ün sözleriyle, «içinde bulunduğumuz yüzyılda en çok sarsalanması gereken bilimlerden birinin tarih olduğunu» bu iki kitabın haykırması, yani dilimize 50—60 yıl geç gelen *Ortaçağ Kentleri* ile *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*'nin «klasik tarih anlayışı»nda bir değişiklik yapılmasını şimdi gündeme getiriyor olması şöyle dursun, burjuva *akademia*'sı içinde XX. yüzyılın ilk ceyreğinde «klasik tarih anlayışı» haline gelen Pirenne'gil düşünüs, o günden bugüne kritik noktalarda eleştirilmiş ve aşılmış; Ortaçağ tarihçiliğinin yüzyılımızdaki

asıl büyük sarsalanışı, işte bu yolla gerçekleşmiş bulunuyor. Pirenne'in Batı Avrupa feodalizminin şekillenişinde VIII. yüzyılın Müslüman istilâsının ticareti çökertici rolünün esas olduğu ve Ortaçağa kesin geçişin Karolenjler ile meydana geldiği yolundaki özel tezi, bir yandan, Roma ile Merovenjler arasındaki kopuşun yeniden vurgulanmasına yolaçan Erken Ortaçağ araştırmalarının derinleşmesi; diğer yandan, Oryantalistlerin, ticaret tarihçilerinin ve o kadar Batı-merkezci olmayan yeni nesil Mediavistlerinin, Araplar geldiğinde ancak onların yıkabileceği türden fazla bir ticaret kalmamış olduğu bir yana, Ispanya'dan ve Batı Akdeniz'den geçen Müslüman/Hıristiyan sınırının, ilk istilâ anından sonra uygarlıklar-arası ilişkilerin önemli bir canlanışına tanık olduğunu, hattâ Batı Avrupa'nın ticarî gelişiminin bir ölçüde Müslüman altını sayesinde ilk hızını kazandığını göstermeleri ile, büyük ölçüde *olgusal* bir çürütmeye uğradı. Meraklıları için, geniş bir literatürden sadece birkaç örnek verelim: A. F. Havighurst'ün derlediği *The Pirenne Thesis: Analysis, Criticism, and Revision* (1958); Maurice Lombard'ın *Annales*'de 1947'de çıkan «L'Or musulman du VIIIe au XIe siécle» (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar Müslüman Altını) makalesi - bu yazarın *Ilk Zafer Yıllarında Islâm*'ının (Pınar, 1983) Türk-Islâm tarihiyle ilgili yeni çeviriler arasında yer aldığını kaydedelim; W. C. Bark'ın *Origins of the Medieval World*'u (Ortaçağ Dünyasının Kökenleri — ilk baskısı 1958); E. Ashtor'un *Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*'ı (Ortaçağda Yakın Doğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi — 1976); nihayet Duby'nin *Guerriers et paysans*'ı (Savaşçılar ve Köylüler — 1973). Günümüzün ünlü *Annales* ekolünün mensupları, kendilerinin sosyo-ekonomik gelişmeyi esas halka veya tarihî akışın ana ipliği olarak kavrayan bir «total tarih» yazma amaçlarının öncüsü olarak, Henri Pirenne'i görürler. Ama *Annales*'in Bloch ve Duby gibi en iyi temsilcilerinin, Braudel'in *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*'su (II. Filip Çağında Akdeniz ve Akdeniz Dünyası - ilk baskısı 1949) kadar ünlü olmayan, (fakat bence fazla yaygın, dolayısıyla eklektizmden arınamamış) bu esere kıyasla çok daha derin ve keskin görüşlü ürünlerine, örneğin *L'Histoire rurale française*'e (Kırsal Fransa'nın Tarihi - 1931) ve *Guerriers et paysans*'a baktığımızda, belki Pirenne'gillerinki kadar güçlü, fakat varlığı her zaman açıkça kabul edilmeyen ya da utangaç bir tutumla apolojisine girişilen bir diğer teorik etki kaynağının da, doğrudan doğruya Marksizm olduğunu görürüz.[8] Bloch'un küçük köylü üretimini vurgulayan, Orta-

(8) Bu utangaçlığın tipik bir örneği için, bkz: Şirin Tekeli'nin **Yapıt**'ın bu sayısındaki Duby tanıtmasında, Duby'den yaptığı aktarmalar.... Duby'nin **Guerriers et paysans**'ını ya da Tekeli'nin tanıttığı kitabını okuyan herkes, aslında bu tarihçinin ekonomik yapıyı ve sınıf mucadelesini hiç de bütün diğer etkenlerle aynı mertebeye koymadığını -fiilen böyle yapmadığını- görebilir. Bizzat Tekeli'nin özeti, tamamen bu izlenimi doğruluyor.

çağ serfini özel hukukî görünümlerinden arındırarak sosyo-ekonomik bir kategori olarak tanımlamaya çalışan, angaryaya dayalı *demesne* işletmeciliğini arka plana itip senyörün şahsında bir rant-toplayıcıyı öne çıkaran feodalizm yorumu, son yıllarının Société *Féodal'inden* (Feodal Toplum - 1940) çok daha taze ve derli toplu bir biçimde *L'Histoire rurale française*'de -henüz Pirenne hayattayken !- ortaya atılmıştır; bu yorumun, Pirenne'den çok, Marx'ın ve Engels'in feodalizm teorisinin nasıl olgunlaştırılabileceğiyle ilgili ipuçlarına yakın düştüğünü gerektiğinde uzun uzadıya kanıtlamaya hazırım. Nitekim 1950'lerin daha önce sözünü ettiğimiz *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* sempozyumunda Dobb, Takahashi, Hilton ve Hill, Avrupa-dışı feodalizmlerin varlığını da kucaklamaya yatkın olan Bloch yorumuna rahatlıkla yaslanabilmişlerdir. Dobb'un *Studies in the Development of Capitalism*'iyle (Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler - 1947) açılan bu tartışmanın (a) kapitalizmin bilimsel tanımının nasıl yapılabileceği, (b) feodalizmin doğal ekonomiye eşitlenip eşitlenemiyeceği, (c) belli bir kent ekonomisinin, olgun feodalizmin zorunlu bir unsurunu meydana getirip getirmediği, (d) feodalizmin dinamiğinin dış etkenlerde mi, içsel çatışmalarda mı aranması gerektiği, (e) tek başına ticaretin, eski üretim ilişkilerini çözmeye yetip yetmeyeceği, (f) XVII. ve XVIII. yüzyılın devrimci burjuvazisinin asıl öncüllerinin XI.—XII. yüzyılların büyük tüccar-*burgher*'lerinden türeyip türemediği, (g) burjuva devrimlerinin yıktığı mutlak monarşilerin, burjuvazinin sınıf hâkimiyetinin biçimleri olarak mı, yoksa feodal devletin son biçimleri olarak mı görülebileceği, (h) dolayısıyla feodalizmin nihaî sonunun neden bu burjuva devrimlerinden başka yerde aranamıyacağı...gibi bütün canalıcı noktalarında Pirenne'in izleyicisi Sweezy'nin yalnız kalmış olması,[9] galiba Henri Pirenne'in neden 1980'lerde diyalektik ve tarihî materyalizme seçenek oluşturamıyacağının oldukça kapsamlı bir açıklaması diye algılanabilir.

Onun için derim ki Henri Pirenne, doğru düzgün okunmalı: fazlasıyla lâyık olduğu gibi, yani XIX. yüzyıl sonu- XX. yüzyıl başı Batı Mediavistiğinin Bloch-öncesi bir klasiği olarak, bütün bir bilimsel gelişme içindeki özel yerine oturtularak, fikirlerinin tipikliğini tanımak için ve sunduğu malzeme zenginliğiyle açık, akıcı üslûbunun tadını çıkartarak okunmalıdır; yoksa, yakın geçmişimizdeki bir kum fırtınasının bizi sürüklediği konjonktürde, çok kötümserleşmiş bazı aydınlarımızın yeni edinilmiş liberal düz-evrimciliğini desteklemeye yarayacak allegoriler bulmak amacıyla değil.

(9) Örneğin Seyfettin Gürsel'in Yapıt'ın bu sayısındaki yazısı, feodalizmden kapitalizme geçişin yeterli koşulları ve bunların eklemleşmesi konusunda -ve tabii, tek başına ticaret sermayesinin yetersizliği, hattâ bir bakıma engelleyici rolü konusunda- esas olarak Dobb ve Takahashi'nin görüşlerini toparlamaktadır.

Çağdaş Evliliğin Ortaçağ Kökenleri

Georges Duby, Le Chevalier, la femme et le prêtre (*Hachette; Paris, 1981*). *Ilk şekli:* Medieval Marriage. Two Models from Twelfth Century France *(Baltimore and London, 1978*).

Annales ekolünden, College de France hocası ve Bloch-sonrası feodalite tarihçilerinin en önde gelenlerinden birisi olan Georges Duby'nin bu kitabını, tarihçi olduğum ve feodal yapılar üzerinde çalıştığım için okumadım.[1] Oteki eserlerini de çok iyi tanıdığımı söyleyemem. Kitap hakkında, Duby ile yapılan bir söyleşi kanalıyla bilgi sahibi oldum. Önce, ne yalan söyleyeyim, kitabın başlığı, daha doğrusu «kadınların çok ihmal edilmiş tarihi»ne ışık tutma yönündeki vaadi ilgimi çekti. Ama sonra, Duby'nin değindiğim söyleşide dile getirdiği, tarih ve tarihçinin yöntemine ilişkin görüşlerini de anlamlı buldum. Şöyle diyor Duby: «Ben, tarihi bilmenin, aslında bugünü anlamak

(1) Duby'nin Ortaçağ tarihiyle ilgili öbür kitapları arasında, **L'Economie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident Médiévale (Paris, 1962); Guerrierset paysans** (Paris, 1973); **Le Dimanche de Bouvines** (Paris, 1973); **Le temps des cathédrales** (Paris, -976); **Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme** (Paris, 1978); **L'Europe au Moyen Age** (Paris 1979) gibi eserler var.

için gerekli olduğu düşüncesine bağlıyım ve bence tarihçi olmanın bir anlamı varsa, o da çağdaşlarımın karşılaştıkları sorunları çözmelerinde onlara yardımcı olabilmekten ibaret. Ben bir Ortaçağ, orta dönem tarihçisiyim. X. yüzyıl öncesi ve XIII. yüzyıl sonundan sonrası ile ilgili tek bir söz etmem. Bu dönem üzerinde yoğunlaşıyorum, çünkü bir uygarlığı bir bütün olarak ele almanın zorunluluğuna inanıyorum. Sorunsalımı, çok uzun bir döneme yayılan, çağlaraşırı (transdiyakronik) bir çözümleme olarak ele almak, bana yanlış gelir.»[2]

Ama kanımca Duby'nin, Ortaçağın orta döneminde evlilik kurumunun, aile yapısının, giderek kadınların konumunun değişmesi ve feodal biçimini kazanması sorunu etrafında yürüttüğü bu çalışma, çağlaraşırı bir önem taşıyor. Çünkü Duby'nin oluşumunu incelediği aile yapısı, bugün, aldığı darbelerle sarsılsa (Kilise evliliklerinin yerini sivil evliliğe bırakması; boşanma ve kürtaj yasaklarına, Katolik İtalya'da bile müminlerin «hayır» demeleri; doğum kontrolünün yaygınlaşması; kadınların ezilmesinin başlıca dolayımı olarak görülen aileye karşı feminist başkaldırının canlanması, vb.) ve değişen koşullara ayak uydursa (eviçi emekçiliğini sürdürseler de kadınların giderek çalışma yaşamına girmeleri; çocuk yetiştirmenin aile dışı kurumlarla paylaşılması; cinselliğin üreme işlevinden ayrılması ve kendi başına bir değer olarak savunulması, vb.) bile, hâlâ ayakta. Belki zinde değil, belki çözülmekte, ama ayakta.

Anılan söyleşide André Burguière, Duby'ye, varolan evlilik kurumunu yönlendiren tutum ve değerleri anlamak için bu kadar eskiye gitmeyi kuşkuyla karşılayan bir soru yöneltiyor (benzer bir soruyu, varolan evlilik kurumuna «burjuva evliliği» dediğimize göre, kapitalist üretim ilişkilerinin oluştuğu dönemden daha eskiye gitmeyi anlamsız bulan başkalarının da sorması bana olası geliyor). Duby'nin yanıtı ise kesin: «Bu araştırmayı yürüttükten sonra, bugün yıkıldığına tanık olduğumuz aile yapısının, çözülmekte olan tüm alışkanlıklar, algılar, törenler binasının, 1000 yılıyla XII. yüzyıl arasında kurulduğu kanısına vardım.»

İşte, bu kitabı okumaya beni zorlayan, bu çarpıcı görüş oldu. Gerçi, burada gönderme yapılan 1000. yıl, Hıristiyanlık âleminin bir dönüm noktası. Ama bizim gibi, medeni kanunlarını çeviri yoluyla Batıdan alan, dolayısıyla evlilik ilişkilerini zorlamayla da olsa bin yıl önce oluşturulmuş bir kuruma yaslayan toplumlarda da hiç ihmal edilmemesi gereken bir sav ortaya atıyor gibi geldi, Duby, bana.

Duby, yöntemine ilişkin bazı ipuçlarını da, anılan söyleşide, Burguière'in, bir tarihçi olarak Marksist tarih anlayışıyla olan ilişkisini anlamaya yönelik sorusuna verdiği yanıtta, şöyle ortaya koyuyor: «Çok kesin biçimde söyleyeyim. Ben her tür yaf-

(2) **Le Nouvel Observateur**, No: 929 (28 Ağustos - 3 Eylül 1982) "Le moyen age retrouvé" başlıklı söyleşiden.

taya karşıyım. Bilimsel çalışmalarımın aldığı doğrultu ile kimilerinde, vülger, karikatürleştirilmiş Marksizmden uzaklaştığım izlenimini uyandırabilirim; çünkü giderek, ekonomik olana, olmayana göre öncelik veren bir yaklaşımdan vazgeçtim. Ama şunu da belirteyim ki, Marksizme olan borcumun da bilincindeyim. Ben, bu mirası reddedenlerden değilim. Marksizme ise neleri borçlu olduğumu çok iyi biliyorum. Çalışmalarımda önemli bir aşamayı, maddî belirlemelerin dışında başka belirlemelerin de olabileceğini kavradığım zaman yaptım. Burada Althusser'in etkisini yadsıyamam. Aynı dönemde etnologların, özellikle Afrikacıların çalışmalarını da büyük bir ilgiyle okuyorum. Claude Meillassoux ve Marc Augé'nin çalışmaları, tıpkı Levi-Strauss'unkiler gibi,[3] akrabalık grupları çerçevesinde kurulan iktidar ilişkilerinin de en az maddi belirlemeler kadar belirleyici olabileceğini gösterdi bana. Oysa bu iktidar ilişkileri ideolojik temellere yaslanıyordu ve ideoloji, somut gerçekliğin bir yansıması değil, tersine o gerçekliği dönüştürebilecek güçte bir projeydi.»

Hem konusunu hem de yazarının tarihe yaklaşımını ilginç bulduğum için heyecanla okuduğum bu bu kitabı, bir Ortaçağ tarihçisinin gözüyle eleştirip değerlendirmem olanaksız. Onu ancak, kadınlığın tarihine «eleştirel bir yaklaşım» olarak[4] ele alabilirim.

Bu açıdan bakıldığında, bin yıldır en azından Hıristiyan Batıda hükmünü sürdüren evliliklerinin niteliklerini saptamak gerek. Bu, kilisede (giderek Kilisenin yerini alan devlet tarafından) takdis edilerek kurulan, monogam; egzogami; insesti yasaklayan; kadınla erkek arasında eşitsiz bir ilişkiye dayanan; kadını erkeğin otoritesine tabi kılan; kadından erkeğe sadakat, hizmet, kendini feda etmeyi bekleyen; onun için en önemli hedefi, kocanın soyunu sürdürecek çocuklar doğurmak, yani analık olarak ortaya koyan bir ailedir. Boyutları bakımından küçük sayılabilecek (312 sayfa) olan bu kitapta, bu aile yapısının bin yıllık (ve yalnız bin yıllık) bir geçmişi olduğunu kavrayıp, şaşırıyorsunuz. Gerçekten de kimi tarihçiler, «binlerce» yıllık kadın ezilmişliği teziyle sizi, ne zaman, nerede, nasıl oluştuğu belirsiz bir kurum içine hapsedebilmişlerdir. Buna karşı çıkan kimi feminist teorisyenler de, tarihin gelişmesinden, somutluğundan, aşamalarından tamamen bağımsız bir *patriarka,* ezeli ve edebi (!) erkek egemenliği tezine adeta

(3) Bkz: Claude Mellassoux, **Femmes, greniers et capitaux,** (Paris, 1975); Marc Augé, Le Rivage Alladina, (Paris, 1969); Claude Lévi-Strauss, **Structures élémentaires de la**

(4) Duby'nin, adı geçen söyleşide, tarihçinin işlevi konusundaki bir görüşü de, "çağdaşlarına, olayla eleştirel bakma yetisini kazandırmak, haksızlıklara, iktidarın keyfiliklerine, gözdayamacalara, geçerliğini yitirmiş doğrulara boyun eğmeye karşı güçlendirmek". Böyle olunca, bu yaklasımın çok yanlış olmadığını düşünüyorum. kitabı ele alırken.

mahkûm olmuşlardır.[5] Başkaları ise, oluşumu uzun bir süre almış kapitalistleşme sürecinin yine hangi aşamasında, nerede, nasıl ortaya çıktığı pek belli olmayan «varolan» evlilik kurumundan sözederken, evliliğin ortaya çıkışını da ailenin kuşaktan kuşağa devrettiği mülkiyetin korunması gereğine bağlarlar. Evlilik mülkiyete bağlı olunca da, ne zaman oluştuğu pek iyi aydınlatılamayan bu aile kurumunun, mülkiyetin ortadan kalkmasıyla çözüleceği önerilerek, geçmişe ilişkin belirsizlik geleceğe ilişkin kesinlik ile telâfi edilmiş olur. Duby ise size, bu küçük kitabında, zaman, yer gösteriyor; oluşumun somut mekanizmalarını açıklıyor. Yukarıda nitelikleri kabaca sayılmış olan aile biçimi, Hıristiyan Batıda, Karolenj Imparatorluğunun çöküşünden feodalitenin oluşmasına kadar geçen sürede yaşanan «geçiş sürecinde»[6] ortaya çıkmıştır. Bu, feodalitenin iki egemen kanadı (*ordre*), senyörler ve Kilise arasında, kıran kırana verilen bir iktidar mücadelesiyle biçimlendirilen, özünde feodal bir kurumdur.

Kuşkusuz kitapta, bu aile biçimiyle başka aile biçimleri arasında bazı açılardan görülen benzerlilker, bu aile biçiminin kendi coğrafi alanı dışına yayılışı, feodal olmayan toplum tiplerine nasıl uyum gösterdiği, vb. sorulara bir yanıt getirilmiyor. Ancak bu sorulara yanıt getirebilmek için, Duby'nin bin yıl öncesi ile ilgili olarak yürüttüğü özenli ve ayrıntılı çalışmaların gerekli olduğunu kavrıyorsunuz.[7]

Duby, savını, döneme ilişkin verilerin tümünü kullanarak irdeliyor. Yöntem bakımından bu, yazılı belgeler hem az, hem de sonradan kutsallaştırdıkları evlilik kurumuna, özellikle de onun ayrılmaz parçası olan cinsel ilişkilere karşı çok derin bir nefret duyan Kilise adamlarınca kaydedildiği için de zorunlu. Bilginin azlığı yüzünden Duby, araştırmasını, bunun görece zengin olduğu bir bölgeyle, Kuzey Fransa ile sınırlandırıyor (s. 24). Ayrıca, evlilik kurumunu toplumsal bir pratik olarak ele almanın gereğine inandığı halde, yine bilginin sınırlılığı, onu bir başka daraltma daha yapmaya zorluyor. Duby, araştırmasını, «krallar, prensler, şövalyeler»den oluşan yüksek sosyetenin evlilik pratiği ile sınırlandırıyor.[8] Ama kullandığı veriler arasında, Kilise adamlarının bıraktığı kanonizasyon (din

(5) Christine Delphy, **The Main Enemy** (London, 1977).

(6) Perry Lnderson, **Passages from Antiquity to Feudalism** (London, 1974).

(7) Bu aile yapısı evrensel değildir. Aile yapılarının yeryüzündeki dağılımı konusunda, yeni ve ilginç bir çalışma için, bkz: Emmanuel Todd, **La troisième Planète** (Paris 1983).

(8) Öte yandan Duby, soylular arasında geçerli kılınan evlilik kurallarına halk arasında daha fazla uyulduğu yönünde akla yakın bir varsayım yapmaktadır. Çünkü, XI. yüzyılda Kilisenin yerleştireceği aileye, senyörler çıkarlarına uyduğu ölçüde destek verirken, bazı yönlerden de ona karşı çıkmaktadırlar. Mülkiyetten yoksun köylü ve serf kitleleri için ise böyle nedenle yoktur. (s. 54).

kurallarını oluşturma) çalışmalarından, dönemin edebiyat eserlerine, romanlara ve oyunlara; Cluny Manastırı rahiplerince kaydı tutulmuş evlilik mukaveleleri ve vasiyetnamelerden, mektuplara, hatıratlara kadar herşey var.

Duby'ye göre, bugün çözüldüğüne tanık olduğumuz evlilik kurumu, 1000 ile 1200 yılları arasında, Avrupa'da, din-dışı kişileri rahiplerce kutsanan aile hücresine kapatarak denetlemek isteyen Kilisece yerleştirilmiştir. Ama Kilisenin, bunun için, zaman zaman akılalmaz boyutlara varan, zorlu bir mücadele vermesi gerekmişti. Çünkü, aslında Kilisenin yerleştirmeye çalıştığı evlilik kurumu, din adamlarının ve onlara inananların savunduğu gibi, düzensiz ve «barbar» bir dünyaya düzen getirmiyor; farklı değerleri ve alışkanlıkları olan bir dünyaya, başka bir düzeni kabul ettirmeye çalışıyordu. Kabul ettirilmek istenen bu düzen feodalitedir ve Duby, bunun kurulma sürecine «feodal devrim» adını verir (s. 59).

Duby'nin yanıtını aradığı temel soru, feodal denilen toplumun işleyiş mekanizmalarının neler olduğudur. Bu ise evliliği incelemeyi gerektirir. Çünkü evlilik her toplumda, özellikle feodal toplumda çok önemli bir rol oynar. Her toplumda, en özgür olan veya öyle görüneninde bile, toplumun devamlılığı, yapılarının sürdürülmesi, belirli bir semboller sistemine uygun olarak yapılan akitlere, kurallara uyan evlilik kurumuyla sağlanır. Evlilik törenleri, kadınların erkekler arasında bir düzen içinde bölüşülmesini, onlar için erkekler arasında ortaya çıkan rekabetin disiplin altına alınmasını sağlamak ve çoğalmayı, üremeyi resmileştirmek, toplumsallaştırmak için geliştirilmiştir. Kimlerin baba olduğunu saptayarak, tek *gözle görülür* devamlılık kuralı olan anasoyundan devam kuralının yerine, başka bir devamlılık kuralı koyar. Hangi çocukların verasetten pay alacağını belirler. Demek ki evlilik, akrabalık ilişkilerinin, giderek tüm toplumun temelidir. Sosyal yapının anahtarını evlilik verir. Oyleyse «şövalyenin karısını nasıl aldığını bilmezsem, feodaliteyi nasıl anlayabilirim ki?» diye soracaktır, Duby (s. 23).

Bu yeni düzeni yerleştirmek üzere mücadele edenler kimlerdi? Karolenj İmparatorluğunun dağılma tehlikesinin belirmesi üzerine, herbiri kendi klanının üstünlüğünü kurmaya çalışan ve giderek geniş bir toprağın mülkiyetini ele geçirmeye uğraşan senyörler ile, senyörler üzerinde dünyevîyi ilahîye tâbi kılma adına egemenlik kurmaya çalışan, bunun için de herbir senyörün kendi egemenlik alanında geçerli olan yerel örf yasasına karşı tek bir yasanın üstünlüğünü kabul ettirmek isteyen, kendileri de arıstokrat kökenli ruhanî senyörler ya da Kiliseydi.

Bu iki kesim arasındaki mücadele, zaman zaman çok çarpıcı biçimler aldı. Kitabın ilk bölümünde Duby, bunun uç örneklerinden birinin öyküsünü anlatmaya girişiyor. 1094 ve 1095'te, Autun ve Clermont'da toplanan iki Konsil'de Papa II. Urban, Fransa kralı I. Philip'i aforoz eder. Aforoz nedeni, kralın ahlâkî, daha doğrusu evliliğe ilişkin tutumudur. Papanın Fransa

kralına yönelttiği suçlamalar, karısı hayattayken üstüne ikinci bir karı alması; bu kadın Anjou kontunun karısı olduğu için, bu evliliğin evlilik değil aldatma *(adulter)* olması; ve hepsinden önemlisi, arada bulunan akrabalık ilişkisi nedeniyle, bu ikinci evliliğin insest tabusunu çiğnemesiydi." I. Philip ise bu suçlamaları kabul etmez. Ama 1000 yılına doğru, çoğu Hıristiyan gibi o da kıyamet gününün yaklaştığından korkmakta, ruhunu kurtarmak istemektedir. Karşı konsiller toplayarak kendini savunmaya çalışır. Birkaç yıl sonra, Papa ile varılan anlaşma sonucu, karısını boşamış gibi görünerek aforozdan kurtulur. Ama gerçekte, sonuna dek ikinci karısından ayrılmaz.

Bu öyküde Duby'nin ilgisini çeken, anekdot yanı değil, kuşkusuz. Senyörlere, giderek köylülere örnek olma durumunda olan kralı, ailevî nedenlerle aforoz eden Kilisenin bundan nasıl bir yarar umduğunu araştırır. Kilisenin umduğu yarar, insanlararası ilişkileri, giderek insanları denetlemesine olanak verecek türden bir aile yapısını, başka evlilik ve aile yapılarının yerine ikame etmektir. Bunun için Kilise, karşı çıktığı ilişkileri olumsuzlama ve yerine yerleştirmek istediği ilişkileri olumlama yönünde çok bilinçli bir ideolojik çaba harcar. Kitabın ilk iki bölümünde olumsuzlamanın yöntemleri (aforoz gibi), VII. ve VIII. bölümlerde de ikinci yöntemin kullanılış tarzı incelenir. Bunun en ilginç yollarından biri, Kilisenin, yaşanmış gerçekleri kendi davası uğruna çarpıtarak, halka kötü örnek olarak gösterilen senyörlerin yerine iyi örnek olarak sunulan «aziz ve azize» yaratma sürecidir.[10]

Philip'in aforoz edilmesi sonucunu doğuran ve Kiliseyle laik senyörleri karşı karşıya getiren çekişmenin özünü ise, bu iki kesimin toplumun yeniden-üretiminde hayati rol oynayan evlilik kurumuna ilişkin anlayışının karşıtlığı oluşturur.[11]

Kilisenin evlilik anlayışının kökeninde, Hıristiyan dininin Tevrat ve Incil'de dile getirilen birkaç ana ilkesi yatmaktadır.

(9) Bölüm I, Kral Philip'in evliliği, s. 10. Gerçekte aradaik akrabalık ilişkisi çok uzaktır. Anjov kontu, kralın yedinci dereceden kuzenidir. Karısıyla akrabalık iddiası ise ancak dolaylıdır.

(10) VII. Bölümde, aziz ve azize yaratma sürecini dört örnekle inceliyor, Duby. Bunlardan ikisi, iki kadının nasıl azize yapıldıklarının hikayesi, çok ilginç. Kilise genelde kadınları, özelde de manastıra çekilmeyen, rahibe olmayan kadınları azizeleştirmekte çok çekingen davranmıştır. Ama burada anlatılan iki kadın da evli kadınlardır. İlki, Godelive, çocuksuz ama kocasından gördüğü tüm baskı ve hakaretlere karşın onu terketmeyen, ona boyun eğen bir çilekeştir. Bu yüzden zizeleştirilir. İkincisi, İde de Boulogne ise, kocasına sadıkbir eş olmanın yanısıra, özellikle doğurduğu, yetiştirdiği ve babası ile kocasından sonra otoritesine boyun eğdiği oğulları nedeniyle, analık yönünden yüceltilerek, azize mertebesine yükseltilir.

(11) Kitabın en önemli bölümlerinden birisi, II. Bölüm, Rahiplerin ve Savaşçıların Ahlakı'nı incelemekte.

Bu ilkelere göre, insanın yalnız olması caiz değildir. Tanrı bu yüzden insanlığı iki cins olarak yaratmış ve birleşmelerini istemiştir. Ama cinsler eşit değildir. Erkek üstündür. O, tanrının imgesine göre yaratılmıştır. Kadınsa gölgedir. İkincildir. Evlilik bu eşitsizliği sürdürür. Kadın zayıftır ve erkek (Âdem), onun zaafı yüzünden cennetten kovulmuştur. Kadın bu günahının bedelini erkeğe tâbi olarak ve acı içinde çocuk doğurarak ödeyecektir. Tanrının kelâmı olarak kabul edilen bu birkaç ilke, evliliği düzenlemeye yetmediği için, Hıristiyanlığın daha ilk dönemlerinden başlayarak bunlara yenileri eklenir. Bunlardan en önemli ikisi, evliliğin hayat boyu sürmesi gereken bir ilişki olduğu ve evliliğin bozulmasını haklı kılan tek nedenin kadının ihaneti olduğudur. Bunlar da eklenince, evliliğin en temel işlevlerinden birinin, kadınla erkek arasındaki eşitsizliği düzene koyması olduğu görülür. Çünkü, eşitsizlik kâinatın temel kuralıdır. Gök ve Yer, tanrı ve insan arasındaki ilişkiler eşitsizdir; aralarında bir hiyerarşi vardır. Kadınla erkek arasındaki eşitsizlik bu kuralın bir yansımasıdır, yalnızca. Bu yüzden daha Petros ve Pavlos zamanından başlayarak Kilise, kadınlara erkeklerin otoritesine boyun eğmeyi salık verecektir.

Ama o sırada, evlilik henüz kimse için yasak değildir ve insanların çoğalmasının zorunlu yolu olduğu için hoşgörülür. Kilisenin evliliği kutsaması söz konusu olmadığı için, evlilikten anlaşılan, konkübinnajı (birlikte yaşama) da kapsayan, düzenli bir ilişkiden ibarettir. İlk Hıristiyanlığın evliliğe ilişkin hoşgörülü tavrı, Latin Kilisesinde değişmeye başlar; Aziz Jerome' da olduğu gibi giderek kötü gözle görülür. Âdemi cennetten kovduran, Havva'dır. Kovulma sonucu yeryüzünde kadınla erkek arasında kurulan bedensel ilişki, kötüdür. Karısını cinsel tutkuyla seven adam günahkârdır, çünkü onu bir fahişe gibi sevmektedir, der Jerome. Kuşkusuz bu, Kilisenin savunduğu tek görüş değişdir. St. Augustin ve St. Ambroise gibi düalistler, kadını dünyevi duyuların esiri bir beden ve erkeği akıl olarak gördüklerinden, kadını aşağı bir yarattık kabül etmekle birlikte, birleşmelerinin bir âhenk doğuracağını savunmaktaydılar. Ama her ikisi de cinsel aşka karşı olduklarından, bir zorunluluk olan evlilikte çocuk doğurma ve zevk unsurlarının ayrılması gerektiğini öne sürmekteydiler.

IX. yüzyılda Duby'nin incelediği yörede, Fransa'nın kuzeyinde Frank Kilisesinin benimsediği görüş, Augustin ve Ambroise'ın yorumuna çok yakındı, 829'da Şarlman'ın oğlu Sofu Louis, rahipleriyle yaptığı bir toplantıda, evliliğe karşı hoşgörülü yorumu benimsemişti. Evlilik, laikler, yani din adamı olmayanlar için şarttı. Kuşkusuz amaç zevk değil, soyu sürdürmekti. Onun için evlilik öncesinde bekâret korunmalı, evlendikten sonra erkek başka kadınlarla ilişki kurmamalıydı. İhanet dışında boşanma yasaktı. İnsest günahtı. Kısaca toparlamak gerekirse, Karolenjler döneminde Kilisenin senyörlere salık verdiği ahlâkın temelinde, monogami, egzogami ve zevkten kaçınma ilkeleri vardı (s. 35).

Bu ilkelerin belirlendiği tarihten 30 yıl kadar sonra ise, Karolenj Imparatorluğunun siyasî ;auısı çatlamaktaydı. Işte bu tehlike, Kilise adamlarını evlilik konusunda yoğun bir düşünme sürecine itti. Örneğin Reims başpiskoposu Hincmar, imparatorluğun dağılmasının yol açacağı şiddet tehlikesini önlemek için yeni bir düzenin kurallarını ararken, *Boşanma* ve *Irza Geçmenin Onlenmesi* adlı iki kitap yazmış ve çözümü, şiddetin önemli bir unsuru gibi gördüğü kadınların paylaşılması sorununa barışçıl bir çare olarak, evlilik anlaşmasında *(desponsatio)* bulmuştu. İki tarafın aileleri tarafından yapılacak bir anlaşma olan *desponsatio,* evliliğin kurumlaşması yönündeki ilk önerilerden biriydi. Ama Hincmar'a göre bu anlaşma, dünyevî kurallara, yani yerleşik örf hukukuna göre düzenlenmeliydi. Dolayısıyla, rahipler, tümüyle dünyevî bir ilişki olan evlilik kurumuna müdahele etmemeliydi. Hattâ bu dönemde, evliliğin cinsellikle olan zorunlu bağı nedeniyle, rahiplerin, evliliğin gerçekleşmesi *(noces)* törenlerine taraf olmamalarına özel bir önem veriliyordu.

Hincmar'dan sonra ise, yavaş yavaş Kilisenin tutumu değişti ve evliliği kutsallaştırma, böylece denetim altına alma çabası ağırlık kazandı. Duby'ye göre bunun temel nedeni, Kilisenin o güne değin savunduğu monogami, egzogami ve insest yasağı kurallarının senyörler arasında bir direnmeyle karşılaşmasıydı. Ama bu, Kilisenin öne sürdüğü gibi «barbarların uygarlığa, maddenin ruha başkaldırışı» anlamında kötü niyetli bir karşı koyma değildi (s. 41). Sadece, Frank savaşçılarının yerleşik kuralları ile Hıristiyanlığın ilkeleri arasında uyumsuzluk vardı. Üstelik, Frank değerlerinin yerilliğine karşılık, Hıristiyanlık dışardan gelme, yabancı bir dogma idi.

Laiklerin ahlâk ve evlilik pratiği, Kilisenin öngördüğünden çok farklıydı ama, «bugünkü kültürümüzde olduğu gibi, sadece maddi değerlere, üretime, paraya, pazara» dayandığı da söylenemezdi (s. 41). Senyörleri harekete geçiren aristokratik değerler sisteminin anahtarı ise *probitas,* yani cesaret, bedence ve ruhça kahramanlığa yatkın olmaktı. Bu yeteneklerin kanda olduğuna, kandan geçtiğine inanılıyordu. Dolayısıyla evliliğin amacı, erkeğin bu gücünün kuşaktan kuşağa devrini sağlamaktı. Kuşkusuz burada kadına da çok şey düşüyordu. Karolenj dönemi Avrupasında, tıpkı erkek gibi kadının da «sperm»i olduğuna ve üremede kadınla erkeğin eşdeğer bir katkıda bulunduklarına inanılırdı.

Frankların evlilik kuralları, bu değer sistemine uygundu. Onlar arasında geçerli olan evliliğin temel kuralı, aileler arasındaki anlaşma, yani bir aşamada Kilisenin de benimsediği *desponsatio* idi. Bu anlamda evlilik, özgür bir kararın (kuşkusuz evlenecek olanların değil, ebeveynlerinin özgür kararının) konusuydu (s. 44). En korkulan şeyse kadınların ırzına geçilmesiydi. Nitekim feodal dönemde, ırza geçme, dört kan davası nedeninden biri olacak ve ırza geçmeyle kurulan ilişkiyi bozarak kadını ailesine geri vermek, krala düşen bir sorumluluk

haline gelecekti. Ama Duby'nin incelediği dönemde X. ve XI. yüzyıllarda, ırza geçme çok yaygındı. O kadar ki Duby gerçek kız kaçırma olaylarının yanısıra, düzmece kaçırma olaylarının da önemli bir yer tuttuğu kanısına varmaktadır. Çünkü ırza geçme, pek çok kişinin işine gelen bir yöntemdir. Evli erkekler bu yolla karılarından kurtulmakta; erkek kardeşler kızları miras dışı bırakabilmekte; babalar, büyük evlilik harcamalarından akçabilmekteydiler. Ama, kahramanlık ve erkeklik *(virilité)* değerlerinin de kız kaçırma, kadını ele geçirmede önemli bir rolü vardı (s. 44). Çünkü IX. - XI. yüzyıllar arasında erkelkerin bir bölümü, kendilerine bir eş bulmak için kız kaçırmaya adeta mahkûmdular. Bunun temelinde, genç erkeklerle yaşlılar arasında görülen bir çelişki yatmaktadır. Irza geçmeye karşı Karolenj krallarınca geliştirilen kurallar, yaşlı erkeklerin, yani aile şeflerinin çıkarınaydı. Rahiplerle elele geliştirdikleri evlilik kurallarıyla, yaşlılar gençlerin kadınlara ulaşmasını engellemekteydiler (s. 45).

Yeni oluşturulan bu kurallara göre, eskiden Franklar arasında yaygın evlilik biçimi olan konkübinaj ya da Danimarka usulü evlilik ikinci plâna itilmek istenmekte, yerine meşru evlilik yaygınlaştırılmaya çalışılmaktaydı. Ama konkübinaj, Frankların gündelik yaşamına uygun bir ilişki biçimiydi; o yüzden de sağlamlığını koruyordu. Çünkü bu ilişki hem aile mülkiyetini sağlama alıyor, hem de genç erkeklerin, yerleşik değer sistemine pek ters düşmeden, kadınlarla birlikte yaşama isteğini karşılayabiliyordu. Konkübinaj, erkek cesaretine prim veren bir sistemdi. Savaşçının zor bir hedefe ulaşma (kadını ele geçirme) amacına hizmet diyor; ele geçirilen kadının ailesiyle anlaşmaya varılırsa, ilişki evliliğe dönüşüyordu. Aile reisinin anlaşma yapmada yetkisi tamdı. Eğer kaçırılan kızı kendilerine uygun bulmazsa anlaşmayı yapmıyor, ya da bozuyor, böylece soyun devamını o denetliyordu. Çünkü konkübinajın meyvesi olan çocuklar, meşru evlilikten olma çocuklardan farklı olarak piçti. Gerçi piçler de şövalyeler arasında birer şövalye olarak yetişir ve soylu bir babanın oğlu olmanın pek çok ayrıcalığını kullanırdı. Ama kullanamadıkları bir hak vardı: veraset. Vâris olanlar, ailenin onayladığı meşru evlillikten doğma çocuklardı. Bu durumda, rahipler için olduğu gibi, savaşçılar için de evliliğin amacı, çocuk doğurulmasıydı. Kadınlardan da sağlam ve kabul edilebilir çocuklar doğurmaları bekleniyordu (s. 49). Hedef, aile servetinin, yani toprağın devrini sağlamaktı. Mesele de hangi kadının bunu yapmaya daha yeterli olduğunu kararlaştırmaktı.

Aristokratik değerler sisteminde de, kadının kuşku çeken bir yanı vardı. Çünkü aileye dışardan gelmekteydi. Bu değer sisteminde kadın, ay, su, mavi ve soğuk gibi, olumsuz değerlerle özdeşleştirilirdi. Çünkü ondan korkulurdu. Kadının, «sözlüsü» olan erkekten başkasıyla olan, olabilecek ilişkisini denetlemek zordu. Ama o zaman verilen sözün de bir garantisi yoktu (s. 52). Bunun için bu değer sisteminde de kadının, tıpkı «çocuk-

lar, hayvanlar ve esirler gibi» erkeğin denetimi altında tutulması gerekiyordu. Onların gözünde de günaha yatkın olan kadınların cinselliklerini denetlemenin en iyi yolu, evlilikti (s. 52).

İşte savaşçılarla Karolenj Kilisesinin yakınlaşmasının nedeni buydu. Ama Kilisenin kuralları, onlar açısından bazı sorunlar da yaratmaktaydı. Onların en korktuğu şey, meşru bir erkek çocuk doğmaması halinde soyun devamının tehlikeye düşmesi, araya damatların, yani yabancıların girmesi idi. Bu yüzden, onların Kilisenin öne sürdüğü iki kurala, boşanma yasağı ve insest tabusuna inanmaları çok zordu. Eğer kadının başka bir erkekle ilişkisinden (ihanet) kuşku duyuluyorsa, senyör onu boşayabilmeliydi. Öte yandan, senyörler açısından başka kanlarla karışmadan bir soyu sürdürmenin en sağlam yolu, soylulararası akrabalık güvencesine yaslanmaktı. Onun için de ne monogami, ne egzogmi, ne de insest yasağı, Frank aristokrasisinin kendisini yeniden üretmesinin koşullarına uyuyordu. Onlar, tersine, poligamiye ve endogamiye yatkın, inseste ise kayıtsızdılar.

Görüldüğü gibi, iki evlilik anlayışı arasında kesin bir karşıtlık vardı ve bunun yolaçtığı mücadele, ancak Kilisenin kendi aile anlayışını kabul ettirmesiyle kapandı. Duby'ye göre, bu iki ahlak ve iki aile anlayışının uzlaşması, feodal devrim denilen aşamanın en temel mekanizmasıdır. Çünkü feodalleşme, büyük senyörler (yaşlılar) ile Kilisenin monogam, egzogam ve inseste karşıt aile anlayışı etrafında kurdukları ittifakla gerçekleşebilmiştir.[13] Büyük senyörlüklerin şefleri X. yüzyıl başlarında bu yeni biçimi benimsediler. Sonradan bu model, mimetizm (taklit) yoluyla yayıldı ve Isa'nın yeniden dirilişinin beklendiği 1000 yılı dolaylarında yaygınlaştı. Aynı yıllarda, senyörlüklerde, yeni bir sömürü sistemi, serflik de yerleşmekteydi (s. 101).

Feodal devrim, akrabalık ilişkileri ve aile yapısı bakımından önemli sonuçlar doğurdu. IX. yüzyıla kadar akrabalık ilişkileri, aynı kuşak içerisindeki kandaşlar (kadın ve erkek) arasında yatay ilişkiler temelinde kurulmaktayken, feodalleşme ile birlikte bu ilişkilerin dikeyine ve yalnız erkek soyundan devamı öngörülmüş; böylece kadınların haklarını daraltan ve ailevi, birkaç kuşak önce yaşamış bir atanın (erkek) soyundan sürdü-

(12) Gerçekte, Philip'in aforoz edilmeyi göze alarak ilk karısını boşayıp ikinci karısını almasının nedeni, ilk karısından olan tek oğlunun sağlıksız bir çocuk olmasıydı. Karısı başka çocuk doğuramıyordu. Kendisi de yaşlanıyordu. Oysa uzaktan akrabası olan Anjou kontunun karısı Bertrade, kısır olmadığını, konta doğurduğu erkek çocuklarla kanıtlamıştı. Philip'in ilk karısını boşayıp onunla evlenmesi ve aforozu kaldırmak üzere Kiliseye verdiği ödüne karşın onunla birlikte yaşamaya devam etmesi, ondan doğacak erkek çocukların meşruluğunu güvenceye almak istemesi, hep, aristokratik evlilik kurallarına, bu evlilik anlayışının mantığına uygundu.

(13) Bölüm V: Prensler ve Şövalyeler.

ren, yani jeneolojik bir ağaca bağlayan yeni bir aile yapısı oluşmuştur (s. 100).

Kilisenin önerdiği modele göre aile şefleri, evlilik ilişkilerini oluşturmada, mülkiyeti en büyük erkek çocuğa devretmede, senyörlüğün gücünü tayin edecek olan mülkiyetle ilintili ailelerarası ittifakları kurmada tam yetkili oluyorlardı (s. 102). Senyörler kadınları kendilerine en bağlı vassallar arasında dağıtarak, dayanışma ilişkilerini güçlendirmekteydiler. Bir başka deyişle evlilik, esas olarak bir ittifak aracı olmuştu.

Evlilik modelinin değişmesi, aile yapısını da etkilemişti. Buna göre senyör, mutlaka erkek çocuk sahibi olmaya çalışıyor, ittifaklar kurabilmek için kızlarının hepsini evlendirmeyi amaçlıyor, mülkiyetin parçalanmasını önlemek için de küçük erkek çocuklarını evlenmekten caydırıyordu. Böylece, soylu ailelerin biri dışındaki erkek çocukları, rahip ya da macera peşinde koşan şövalye olmaya zorlanıyordu (s. 114). Evlilik mekanizmasıyla işleyen bu kontrol sistemi sayesinde, senyör ailelerinin sayısı düştü. 1100 yıllarında Kuzey Fransa'daki aristokrat ailelerin sayısı 34 idi (s. 114).

Bu değişikliğin doğurduğu en önemli sonuçlardan birisi, hem Kilisenin hem de ahlâkî nedenlerle senyörlerin aşağıladığı kadın soyunun, maddî güç temellerini tümüyle yitirmesi oldu. X. yüzyıl başlarına değin erkekler evlilik çerçevesinde karılarına mülkiyetten eşit bir pay verirlerdi. 1030-1040'tan sonra ise bu pay giderek azaldı ve sonunda erkeklerin ortak mülk üzerindeki hakkı o derece güçlendi ki, karının hakkı «fiktif» bir nitelik kazanmaya yüztuttu (s. 107). Bu yapı, kadınların erkeklere eskisinden de kesin biçimde tâbi olmaları sonucunu doğurmaktaydı. Çünkü onlar üzerinde eskiden olduğundan daha yoğun uygulanan baskı, onların tepkisinden korkmayı da beraberinde getiriyordu. Böylece kocalar, sürekli aldatılma ya da bir cinayette kurban gitme korkusuyla yaşar oldular. Bu ise, kadınlar hakkında eskiden beri varolan aşağılayıcı değerlerin daha da katılaşmasına yol açtı (s. 115).

Örneğin eserlerini 1100'lerde veren Worms Piskoposu Bourchard'a göre, kadın boşboğazdır, hafifmeşreptir, saygısızdır. Çocuk ölümlerinin, düşüklerin baş sorumlusu odur. Her ölen çocuğun arkasında, ona bakmakla sorumlu ama sorumluluğundan ihmal ya da kasıtla kaçan bir kadın vardır. Kadın fuhşa yatkındır. Kendi bedeni kadar, kızlarının, yeğenlerinin, başka kadınların bedenlerini satmaya hazırdır. Çünkü para düşkünüdür (s 72). Kısacası Kilise adamları kadınları artık zayıf yaratık olarak değil, birer canavar olarak görmekte ve göstermektedirler.

Duby'nin sorduğu bir önemli soru da şu: Kilise ve aile şefleri arasındaki ittifak sonucu ortaya çıkan bu gelişmelere hiç karşı çıkılmadı mı? Kitabın VI. bölümünde Duby, şövalyeler arasında evlilik pratiğinin değiştiği dönemde Avrupa'da yaygınlaşan «*heresy*» (sapkınlık) olayını incelemektedir. Duby'ye göre heretiklerin bu yıllarda ortaya çıkması hiç de rastlantı

değildir. Kuşkusuz, kıyamet gününün beklendiği bu yıllarda yaşanan huzursuzluk, endişe ve herkesin ruhunu kurtarma derdine düşmesi, kimi konularda (cinsellik ve günahkârlık) Kiliseden bile daha püriten bir tavra bürünen heretiklerin ortaya çıkışını açıklayan bir neden gibi görünebilir. Ama, Duby, heresi'nin gerçek nedeninin bu olmadığı kanısında. Çünkü heresi, feodalitenin, yani yeni bir iktidar modelinin yerleşmesiyle ezilen tüm kesimleri içinde toplayan bir muhalefet cephesi oluşturmaktadır. Aralarında, giderek senyöryal vergiye tabi olan iyi halli köylüler, yeniden canlanmakta olan kentlerin insanları ve erkeklerce eskiden sahip oldukları hakları ellerinden alınan kadınlar vardır (s. 118). Heretikler, bazı konularda Kiliseden bile daha püriten (cinselliği tümden yadsıyorlardı) olduklarından Hıristiyanlığın doğmasına karşı çıkmıyorlardı. Onların karşı çıktığı, Kilisenin başta evlilik olmak üzere dünyevi ilişkileri denetim altına alması ve insesti, endogamiyi, bigamiyi denetleme kadına rahiplere, *inquisition*, yani soruşturma yetkisinin verilmesi, evliliğin kutsallaştırılmasıydı. Çünkü onlara göre, insanın dünyevi işleri Kiliseyi ilgilendirmezdi. Insanın tanrıyla ilişki kurmak için rahiplere ihtiyacı yoktu. Onun için de Kilise, heretikleri yakalayacak, yargılayacak ve yakacaktı. Heretiklerin en büyük günahı ise, cinsellikten keşişler gibi korktukları için, kadınlarla hiyerarşik değil, eşit ilişkiler kurmak istemeleriydi. Ama kadınların eşitliği düşüncesi, varolan toplum yapısına ve hele o sırada kurulmak istenen yapıya temelden ters düşüyordu. Duby'ye göre heresi, «çağdaşlarınca feminist bir hareket olarak algılandığı ya da karşıtları onu öyle tanıttığı için yenilmiştir» (s. 119). Heretikler arasında çok sayıda kadın oluşu, onların mahkum edilmesinde kullanılan kozların başında geliyordu. «Kurnaz ve kötü yaratık kadın, şeytanın aleti değil miydi?» (s. 119). Duby'nin heretiklerle ilgili yorumunu doğrulayan bir kanıt da, rahiplerin evliliğe erken bir tarihte müdahale ettikleri yörelerde heresi'nin daha yaygın olmasıdır (s. 122).

Heresi'nin yenilgisinden sonra, evlilik hızla Kilisenin denetimine girmiştir. 1024'ten başlayarak, Arras-Cambrai Piskoposu, Kilisenin evliliği neden ve nasıl denetlemesi gerektiğini ortaya koymuştu. Feodal düzenin üç temel sınıfının yerleri böylece belirlenmekteydi. Buna göre, tanrı, dünyada hiyerarşik bir düzen kurmak istemişti. En üst sınıf *(ordre)*, rahiplerden oluşacaktı. Onlar tanrının hizmetkarı ve iyi kullarıydı. Dolayısıyla evlenmeleri cinsel ilişkide bulunmaları yasaktı. Senyörler ve serflerse çoğalmalıydı. Ama bunun bir düzen içinde olması gerekliydi. Dolayısıyla onlar için evlilik şarttı (s. 123).

Gregoryen reform, bu anlayışa uygun olarak, rahiplerin evlenmesine yani *nicoläism*'e karşı savaş açmakla başlamıştı (s. 127). Kilise bir kez kendi içindeki sorunu halledince, laik halkı çevreleme mücadelesine girişecekti. Onu çevrelemekte kullandığı ağın temel ilmiği de «kutsanmış aile hücresiydi» (s. 129). Böylece, toplumda marjinal kimse kalmayacak; konkübi-

naj, serbest ilişki, bekârlık ortadan kalkacak; bekârlar, yasal olarak evli ve kutsanmış bir aile şefinin yönettiği bir eve dahil olacaktı. Evlilik, Kilisenin tüm toplumu denetleyebilmesinin en kesin yoluydu.

İşte burada, Kilisenin evlilik modeli ile aristokrasinin evlilik modeli buluşuyordu. Feodalizmin XI. yüzyıldaki evrimi, toprak mülkiyeti temelinde soy yapılarının sağlamlaşması, koca ve babanın iktidarının perçinlenmesi yönünde idi. Bu durumda evlilik, aristokratik soy ilkesiyle Kilisenin hiyerarşi ilkesinin ortak paydası oluyordu. Kilise, babalar arasında yapılan evlilik anlaşmalarını, insest, egzogami, monogami yönünden irdelemek adına denetlemeye başladı ve yavaş yavaş evlilik konusundaki tek yetkili merci oldu. 1080 yılında Kuzey Fransa'da Kilise tüm yetkileri elinde toplamıştı (s. 130). Ruhani yasa bir kez örf yasasına üstün sayıldıktan sonra, bölgeden bölgeye değişen örf yasalarının yerini tek yasa, Kilise yasası aldı. Kısa süre sonra da kodifiye edildi. Böylece XIII. yüzyılda, Philip August zamanında bu süreç tamamlanmış ve tüm Avrupa'da evlilikler aynı kurallara tâbi kılınmıştı. Bu kurallar XIX. yüzyıl sonuna dek hiç değişmeden sürdü. Günümüzde bile, kız isteme, noter önünde yapılan evlilik akdi, nişanlılık, Kilisede yapılan düğün, vb. yönleriyle hâlâ etkisini sürdürüyor.

Evlilik kurumunun yerleştirildiği dönemin, Ortaçağın ilk gelişme devresine denk düşmesi bir rastlantı değildir. Mücadele, tarımsal gelişmenin başladığı, kentlerin yeniden uyandığı, yolların açıldığı, paranın dolaşıma girdiği, devletlerin kurulduğu, kısaca herşeyin hareketlendiği bir dönemde başlamış; XII. yüzyılda, gelişmenin doruk noktasında, yönetici sınıf gücünden emin olunca durulmuştu. Yeni yönetici sınıf, rahipler ve savaşçılar, prensin yetkisi altında, kurulu düzenin yeniden bozulmaması için gerekli evlilik kurallarını oluşturmuşlardı. Bu anlamda Duby'nin yargısı kesindir: Bu dönüşüm sırasında, toplum ve Hıristiyanlık birlikte değişmiş, bir model diğerine galip gelmemiş, iki model birleşmiştir (s. 303). Bir uzlaşmanın ürünü olan «iyi evlilik» kuralları, onu tamamlayan başka kurallarla birlikte, ikincil çelişkileri de (yaşlı-genç, heretik-ortodoks gibi) çözmüştü. Tanrının hizmetkârlarının bekârlığı kuralı heretiklerle ortodoksları uzlaştırırken, «saraylı aşkı» ya da flört kuralı da XI. yüzyıl başlarında yenik düşen gençlere belirli bir tatmin sağlıyordu. Böylece iç ve yan kurallarıyla bir bütün oluşturan çok sağlam bir sistem kurulmuştu. Ama görüldüğü gibi, birincil ve ikincil çelişkilerin tarafları olup, bir ölçüde uzlaştırılanların hepsi erkeklerdi. Bu uzlasmadan payını alamayan ve bu kavgada «seslerine varana dek herşeylerini yitirenler», kadınlar oldular (s. 304).

HASAN ERSEL

Bir Sömürü Kuramı Üzerine

John E. Roemer, A General Theory of Exploitation and Class *(Harvard University Press; Cambridge, Mass., 1982). xiii+298 sayfa.*

«Sömürü» denildiğinde, genelde, bir insanın (ya da bir insan öbeğinin) diğer insanlardan *haksız* (unfair) bir biçimde çıkar sağladığını ifade eden, insanlar arasında tanımlanmış bir *eşitsizlik bağıntısı* anlaşılır.[1] Bu tanım iki önemli özelliği içermektedir. Bunlardan ilki her eşitsizliğin sömürü olarak kabul edilmediği, ikincisi ise sömürünün haksızlık kavramına dayanması nedeniyle, farklı hak (adalet) görüşlerine göre değişen göreli bir kavram olduğudur. Bunun sonucu farklı toplumsal adalet görüşlerinden hareket eden kuramların aynı toplumsal durumu, sömürü açısından, çelişen biçimde değerlendirebilmeleri biçiminde ortaya çıkmaktadır. İktisat kuramında bunun tipik örneği «Marx'çı» ve «Neoklasik» kuramların «tam rekabetçi pi-

(1) Örneğin TDK: **Türkçe Sözlük,** 7. Baskı, Cilt 2, 1983'deki "sömürü" maddesi; **Webster's New World Dictionary of the American Language,** 1968'daki "exploitation" maddesi.

yasa ekonomisini»[2] sömürü açısından değerlendirmedeki çelişkili durumlarıdır. Her iki kuramın da birer sömürü kavramı vardır, ancak bunlar aynı olaya uygulandıklarında Marx'cı kuram sömürünün varlığını, Neoklasik kuram ise olamayacağını kanıtlamaktadır. Bu olayı açıkça görebilmek için önce her iki kuramın «*sömürü*» tanımlarını verip, sonra değerlendirmelerini görelim.

Marx Anlamında Sömürü (M-Sömürü): Bir bireyin çalıştığı süre ile bunun karşılığında elde ettiği malların içerdiği emek miktarı arasındaki fark biçiminde tanımlanan «artık emek» başkasına (başkalarına) aktarılıyorsa, o kişi Marx anlamında sömürülmektedir.

Neoklasik Anlamda Sömürü (N-Sömürü): Eğer bir birey, sadece kendi mülkiyetinde olan mallar (üretim araçları) ve kendi emeğini kullanarak elde edebileceğinden daha azını bir ekonomide elde ediyorsa Neoklasik anlamda sömürülüyor demektir.

Neoklasik kuram içinde geliştirilen bir başka sömürü kavramı daha vardır. Bu kavram doğrudan rekabetçi piyasa ile ilgili değildir. Ancak, ileride ele alınacak bir konuda gerekli olacağı için şimdiden tanımlayalım.

Robinson Anlamında Sömürü (R-Sömürü): Herhangi bir üretim girdisinin sahibinin elde ettiği karşılık, o girdinin marjinal ürün değerinden[3] az ise, o kişi Robinson anlamında sömürülüyor demektir.[4]

Şimdi Marx'çı ve Neoklasik kuramlar açısından, tam rekabetçi piyasada sömürü olup olmadığını inceleyelim.

Marx'çı Bakış: Rekabetçi piyasa ekonomisinde bir taraftan kapitalistler, öte taraftan işçiler arasında rekabet vardır. Ka-

(2) Rekabetçi piyasa ekonomisi ile ne anlaşılması gerektiği konusunda iktisat okulları arasında farklar vardır. Bu konuda J. Eatwell (1982)'ye başvurulabilir. Ancak bu yazıdaki amaç açısından ekonomideki her birimin (üretici ve tüketiciler) **tek başına** sonucu değiştiremeyecek kadar küçük bir ağırlık taşıdıkları, her birimin kendisi için gerekli tüm bilgiye sahip olduğu, bütün değişimlerin piyasa yoluyla yapıldığı ve her mal için bir piyasanın bulunduğu ekonomi, "tam rekabetçi piyasa mekanizması" olarak tanımlanabilir. Bunun günlük hayatta karşılaştığımız piyasa mekanizmasından oldukça farklı ve soyut bir yapıyı tanımladığı açıktır. Ancak bu "ideal model" tartışmalardaki temel noktaları görebilmek açısından büyük yarar sağlamaktadır.

(3) Bir girdinin marjinal ürün değeri, o girdiden kullanılan son birimin üretimde meydana getirdiği artışın, üretilen malın fiyatıyla çarpılmasına eşittir.

(4) Marx anlamında sömürüye oranla daha az bilinen bu tanım, 1983 yılı Ağustos ayında vefat eden büyük İngiliz İktisatçısı Joan Robinson tarafından ilk kez ileri sürülmüştür. J. Robinson'un iktisada katkılarının değerlendirilmesi için, bu dergide yer alan Yılmaz Akyüz'ün yazısına başvurulabilir.

pitalistler-arası rekabet, ekonominin her kesiminde eşit kâr oranlarının oluşmasına yol açar[5]. İşçiler arasındaki rekabet ise, yedek işsizler ordusu varsayımı altında, ücretin bir geçimlik düzeyde belirlenmesini sağlar[6]. Bu durumda piyasa çözümü «geçimlik ücret, eşit kâr oranı ve bunlara karşılık gelen rekabetçi üretim fiyatları yöneyi» ile belirlenecektir. Bu durumda Marx'çı modelin sonucu, yakın yıllarda çok tartışılan «Temel Marx'gil Teorem» ile özetlenebilir[7]. Bu teoreme göre, kâr oranının artı olması ancak ve ancak M-Sömürünün var olması durumunda söz konusudur. Bu teoremin ışığında rekabetçi piyasa ekonomisinde kârın ortaya çıkması sömürünün varlığı ile eş anlamlıdır. Dikkat edilirse Marx'çı bakış açısında, hiçbir açık «zor» unsuru olmadığı, yani değişim tarafların rızasıyla gerçekleştiği halde sömürünün ortaya çıkabileceği, önem taşımaktadır.

Neoklasik Bakış: Neoklasik yaklaşıma göre ise rekabetçi piyasa ekonomisinde sömürü olamaz. Madem ki taraflar, böyle bir ekonomide, hiçbir zorlama olmadan değişime girmektedirler, o halde bu değişimin gerçekleşiyor olması tüm tarafların en az başlangıç durumundaki kadar kazanç sağladığı anlamına gelir. Çünkü böyle olmasaydı, başlangıç durumundan daha kötü durumda kalacağını anlayan birey değişim işlemine taraf olmamayı tercih eder, çekilirdi. Neoklasik genel denge kuramında[8] tarafların hiçbirisi tarafından red edilmeyen değişimler arasında Pareto Etkin[9] olanlar, «Çekirdek» (Core) adı verilen dağılımlar kümesini oluşturur. Öte yandan Neoklasik gönenç (Welfare) iktisadının I. Temel Teoremi adını alan bir sonuca göre, tam rekabetçi piyasa çözümü daima çekirdek içinde yer

(5) Rekabetin eşit kâr oranlarına yol açacağının bir kanıtı için, J. E. Roemer (1981), s. 17-23'a bakılabilir.

(6) Bu geçimlik düzeyin sadece fizyolojik değil, bunun yanısıra toplumsal ve kültürel etmenlerle de belirlendiği kabul edilmektedir.

(7) "Temel Marx'gil Teorem" son on yıl içinde çeşitli iktisatçılar tarafından tartışılmış ve farklı varsayımlar altında kanıtlanmıştır. Teoremin ne anlama geldiği ise yoğun bir tartışma konusu olmuştur. Bu teorem konusunda M. Morishima (1973), M. Morishima - C. Catephores (1978), J. E. Roemer (1981) ve Y. Fujimori (1982)'ye başvurulabilir.

(8) Neoklasik genel denge kuramının temelleri Leon Walras tarafından atılmış ve özellikle 1950 sonrasında K.J. Arrow, G. Debreu, F. Hahn ve L. Hurwicz gibi iktisatçılar tarafından geliştirilmiştir. Bu yaklaşım farklı amaçlar peşinde koşan bireylerin amaçlarını eniyi biçimde gerçekleştirme çabalarının piyasa mekanizması yoluyla nasıl ve hangi koşullar altında uyumlanabileceğini ele almaktadır. İleri düzeyde matematik kullanılarak geliştirilen bu kuram konusunda Türkçe'de T. Bulutay (1979)'a başvurulabilir.

(9) Eğer bir toplumsal durumda, herhangi bir kişinin durumunu kötüye götürmeksizin hiç kimsenin durumu daha iyiye götürülemiyorsa, buna **Pareto Etkin** (Pareto Efficient) durum denir.

alır[10]. Bu durumda rekabetçi piyasa ekonomisinde dengede N-Sömürü olamaz. Öte yandan, rekabetçi dengede tüm girdiler marjinal ürün değerlerini alırlar; bu nedenle bu durumda R-Sömürü de söz konusu değildir.[11]

Her iki bakış da içsel tutarlığa sahiptir; bulgulardaki çelişki, sömürü tanımlarından ve bunların arkasında yatan adalet anlayışlarındaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır.

California Universitesi (Davis kentindeki) iktisat bölümü profesörlerinden John E. Roemer, geçen yıl yayımlanan bu yeni kitabında (bundan böyle GTEC olarak anılacaktır), bu noktadan hareketle «sömürü» biçiminde adlandırılabilecek eşitsizliklerin genel bir çerçeve içinde nasıl ele alınıp, sınıflandırılabileceğini araştırmaktadır. Kitabın dili matematikseldir. Bir yandan genel denge yaklaşımının benimsenmesi, öte yandan da önerilen genel çerçevenin oyun-kuramsal[12] bir temele oturtulmuş olması, okurun bir yandan modern iktisat kuramına hâkim, öte yandan da epeyce matematik bilgisine sahip olmasını gerektirmektedir. Kitap üç kısımdan oluşmaktadır. I. Kısımda emek aktarımına dayalı Marx'çı sömürü kuramı geçimlik üretim ekonomisinde ele alınmaktadır. II. Kısımda ise bu kuramın, bireylerin değişik davranışlar benimsediği birikim ekonomisinde ne sonuçlar verdiği, hangi sorunlarla karşılaştığı incelenmektedir. Kitabın III. Kısmı ise, genel sömürü kuramının sunulması ve tartışılmasına ayrılmıştır. Bu yazının bundan sonraki bölümünde, kitabın akışı izlenerek, önce emek aktarımı olarak sömürüyü ele alan modelin incelendiği bölümler, sonra da genel kurama ilişkin temel sonuçlar özetlenecek ve tartışılacaktır.

A. EMEK AKTARIMI OLARAK SÖMÜRÜ

Kitabın I. Kısmında geliştirilen modelde, geçimlik üretim ekonomisinin var olduğu kabul edilmektedir. Bu modelde tüm bireylerin tüketim miktarları aynı geçimlik düzeyde sabittir. Bunu bir mal demeti ifade etmektedir. Öte yandan ekonominin

(10) Gönenç İktisadının temel teoremleri konusunda T. Bulutay (1979)'a başvurulabilir.

(11) Çekirdek içinde rekabetçi mekanizma ile ulaşılamayacak dağılımlar da vardır. Öte yandan J. Ostroy (1980)'un gösterdiği üzere, her girdinin marjinal ürün değerini alması, ancak ve ancak rekabetçi mekanizma için sözkonusu olan bir özelliktir. Tam rekabette girdilerin marjinal ürün değerleriyle değerlendirildikleri sonucuna göre daha az bilinen bu teorem, çekirdek içinde N-Sömürü olmamasına rağmen R-Sömürünün sözkonusu olabileceğini göstermektedir.

(12) Oyun kuramı, bireylerin birbirlerinin davranışlarını da hesaba katarak kendileri için en uygun duruma ulaşmağa çalışmaları biçiminde ifade edilen davranışların sonuçların inceleyen araştırma dalıdır.

Leontief tipi bir üretim teknolojisi[13] olduğu ve bu teknolojinin bireylerin tümü tarafından bilindiği kabul edilmektedir. Bireylerin herbiri eşit miktarda tektürel (homogenous) emeğe ve farklılaştırılmış miktarlarda başlangıç mal stoklarına (servet) sahiptir. Ekonomide mallar rekabetçi bir piyasada değiştirilmektedir. Bireylerin amacı, bu değişim sonucunda geçimlik tüketimlerini en az emek harcayarak sağlamaktır.[14]

Dikkat edilirse bu model, M-Sömürünün en rahat tanımlanabileceği koşulları biraraya getirmektedir. Tüketim düzeyi her birey için her malda aynı olduğundan, kişilerin gönencini etkileyen tek şey «boş zaman»dır. Dolayısıyla bir kişi, başkasının çok çalışması karşılığında, daha az çalışabiliyorsa, M-Sömürü tanımına göre, onu sömürüyor denilebilir.

Kitabın 1. Bölümünde böyle bir ekonomide herkesin eşit süre çalıştığı bir «eşitlikçi çözümün» varolduğu (GTEC, s. 36, Teorem 1.5), buna karşılık kişilerin farklı sürelerde çalıştıkları çözümlerin de ortaya çıkabileceği (GTEC, S. 38, Teorem 1.6) gösterilmektedir. Bu ikinci tür çözümün ortaya çıkabilmesi için rekabetçi mal piyasası ve farklılaşmış servet dağılımının var olması yeterlidir.[15] Bunun anlamı, M.-Sömürünün ortaya çıkabilmesi için, klasik Marx'çı modellerde varsayıldığının tersine bir emek piyasasının *gerekli* olmadığıdır. Bu saptama aslında «Eşitsiz Değişim» (Unequal Exchange) kuramını bilenler için fazla şaşırtıcı olmamakla birlikte,[16] bilebildiğim kadarıyla ilk kez bir teorem biçiminde ifade edilmektedir. Ayrıca yazarın bu sonucun mantıksal sonuçlarını izlemesi, kitabının sonunda geliştirdiği temel çerçevesine giden yolu açmaktadır.

Kitabın 2. Bölümünde modele emek piyasası eklenmektedir. Bu piyasanın varlığı bireylere kendi emek güçlerini başkala-

(13) Leontief modeli, her malın bir teknik ile üretildiği ve her bireyin ancak bir malı ürettiğinin kabul edildiği basit bir teknolojiyi betimlemektedir. Teknolojiye ilişkin varsayımlarının gerçekçi olmamasına rağmen, basitliği nedeniyle bu model uygulamada çok kullanılmaktadır. Örneğin Türkiye'de kalkınma planlarının modellerinde üretim bir Leontief modeli çerçevesinde ele alınmaktadır.

(14) Bireylerin belli kısıtlar içinde bir amaç işlevini ençokladıkları (ya da enazladıkları) biçimindeki davranış kuralı, neoklasik kuramın mikro temellerini oluşturmaktadır. Daha önce yayımlanan kitabında J.E. Roemer (Roemer (1981), s. 7-8), Marx'çı iktisadın da bir mikro temeli olması gerektiğini yöntem açısından savunmaktaydı. Bu kitapta da aynı yol izlenmekte ve seçilen modellere uygun olduğu için de "doğrusal programlama"dan yararlanılmaktadır.

(15) Bu modelin ilginç yanı, ekonomide artık ürün olmadığı halde sömürünün ortaya çıkmasıdır. Burada toplam üretim geçimlik tüketime, toplam harcanan emek de toplumsal açıdan gerekli emeğe eşittir. Ancak teknolojiye ilişkin yapılan varsayımlardan ekonominin artık üretebilecek nitelikte olduğu ortaya çıkmaktadır (GTEC, s. 42).

(16) Bu konuda Ç. Keyder (1979)'a bakılabilir.

rına satmak, başkalarınınkini satın almak olanaklarını açmaktadır. Bir bireyin emek gücü alma-satma durumuna olan bağıntısının onun *sınıf* durumunu belirleyeceği görüşü kabul edilince, bu model bireylerin davranışlarının sonucu olarak, içsel biçimde, sınıfların oluşumunu ortaya çıkarmaktadır. Böyle bir çerçeve içinde, modelde beş sınıf ayırd edilebilmektedir:

S_1 (Salt Kapitalistler): Sadece başkasının emek gücünü satın alıp, ne kendi iş yerinde ne başkasının yanında çalışmayanlar.

S_2 (Küçük Kapitalistler): Kendi işinde hem kendisi çalışıp hem de başkalarını çalıştıranlar.

S_3 (Küçük Burjuvalar): Sadece kendi iş yerlerinde kendi emeği ile çalışanlar.

S_4 (Karma İşçi): Kendi işinde kendi emeğiyle çalışmasının yanı sıra işgücünü başkalarına satanlar.

S_5 (Emekçiler): Sadece emek güçlerini başaklarına satanlar.

Kişilerin hangi sınıf içinde olacaklarını belirleyen en önemli etmen, servetleridir. Nitekim «Servet-Sınıf Karşılama Teoremi» adı verilebilecek bir sonuç (GTEC, s. 73-77, Teorem 2.5), bireylerin servetlerine göre sıralanmaları halinde yukarıdaki sınıfların yukarıdan aşağıya göre sıralanmasının elde edileceğini göstermektedir. Bu teoreme göre aynı diziliş, bireyleri harcadıkları emek açısından da azdan çoğa doğru sıralar. Bu teorem bireylerin eniyileme (optimization) çabalarının servetlerinin izin verdiği ölçüde sınıfsal konumlarını belirlemelerine olanak vereceği anlamına gelmektedir. Bu teoremin ışığında hiç bir birey servetinin olarak tanıdığından daha alt düzeyde bir sınıf içinde yer almayacaktır; ancak tersi olanaklı değildir.

Bu bölümde kanıtlanan ikinci önemli sonuç, yazarın «Sınıf Sömürü Karşılama İlkesi» (SSKİ) adını verdiği teoremdir. Bu teoreme göre emek gücünü satın alan sınıflar (S_1 ve S_2) sömüren, emek gücünü satan sınıflar ise (S_4, S_5) sömürülen durumundadır (GTEC, s. 79-80, Teorem 2.7). Bu teorem her ne kadar klasik Marx'çı yaklaşımda hep kabul görmüş bir temel noktayı yansıtmaktaysa da, bilebildiğim kadarıyla, ilk defa bu kitapta kanıtlanmış ve hangi mantıksal ilişkilerden türetilebileceği gösterilmiştir.

Kitabın 3. Bölümünün amacı, ilk bölümde ileri sürülen M-Sömürünün ortaya çıkması için farklılaşmış servet dağılımı ve rekabetçi piyasanın yeterli olduğu savının doğrulanmasına yöneliktir. Bu defa emek piyasası yerine kredi piyasası modele sokulmaktadır. Böylece oluşturulan ekonomi bir anlamda sermayenin emeği değil, emeğin sermayeyi istihdam ettiği bir kurumsal çerçeveyi yansıtmaktadır. Ancak, yazar, 2. Bölümde ulaşılan sonuçların hiçbirisinin değişmediğini göstermektedir. Yani sınıflar yine servet dağılımına göre belirlenmekte, sömürü bağıntısı aynı biçimde ortaya çıkmaktadır. Hattâ bu ekonominin emek piyasasının olduğu ekonomiye eşyapılı (isomorphic) olduğu gösterilebilmektedir (GTEC, s. 90, Teorem 3.4).

Kitabın I. Kısmında ortaya çıkan önemli sonuç, M-Sömürünün ortaya çıkmasında önemli olan unsurun farklılaşmış servet dağılımına olanak veren «mülkiyet bağıntılarının» var olması olduğudur. Nitekim bu nokta, yazarın III. Kısımda geliştirdiği genel çerçevenin de dayanak noktasıdır.

Kitabın II. Kısmında ise «Birikim Ekonomisi» ele alınmaktadır. Burada bireylerin amaç işlevleri değişmektedir. Artık bir geçimlik tüketim söz konusu değildir (Bölüm 4). Bireyler parasal kazançlarınıençoklama (maximization) peşindedirler. Öte yandan 5. Bölümde, kitabın başından bu yana varsayılan Leontief teknolojisi yerine, teknik seçimine, bağlı üretime (joint production) olanak sağlayan daha genel teknoloji varsayılmaktadır. Son olarak da 6. Bölümde tüm bireylerin aynı miktarda ve tektürel emeğe sahip oldukları varsayımları terkedilerek farklılaştırılmış ve çoktürel (heterogenous) emeğin ele alınması yoluna gidilmektedir. Kitabın bu kısmı, bir anlamda, M-Sömürünün daha genel koşullarda ne denli anlamlı olduğunun sınanmasına ayrılmıştır, denilebilir.

Burada akla şu soru gelebilir. Acaba yazar, çok hakim olduğu matematiksel tekniklerin esiri olarak, bir gösteri mi yapmaktadır, yoksa bu sınamalara gerçekten gerek var mıdır? Görece daha teknik olan son iki konuyu bir tarafa bırakıp ilki, yani geçimlik ücret varsayımının terkedilmesi konusu üzerinde biraz durarak, bu sınamaların gerekli olduğunu göstermeğe çalışalım.

Bugünün Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ekonomileri çağdaş kapitalizmin en önemli örneklerini oluşturmaktadır. Bu ekonomilerde II. Dünya Savaşından sonra, petrol krizine kadar, sürekli bir iktisadi büyüme sağlandığı ve bu büyümeden, söz konusu ülkelerdeki demokratik süreç ve sendikal mücadeleler sonucunda işçilerin önemli ücret artışları sağladığı bilinmektedir! Bu sürekli gelişmenin bir geçimlik ücret kavramına bağlanarak açıklanamayacağı açıktır.

Şimdi bu kısımda yapılan sınamaların sonuçlarını kısaca görelim :

i) Geçimlik Ücret Varsayımının Terkedilmesi: Bu durumda emek aktarımının tanımlanması zorlaşmaktadır. Çünkü artık emeği tanımlayabilmek için klasik tanımda kullanılan toplumsal açıdan gerekli emek zamanının ne olduğu belli değildir. Çözüm, klasik tanımın terkedilmesindedir. Kitapta bu yol izlenmekte ve «Ekonomideki net üretimin herhangi bir yapılabilir dağılımında bir bireyin elde edebileceği her mal demetinin içerdiği emek miktarı, bireyin harcadığı emekten daha az (çok) ise, o sömürülen (Sömüren)» kabul edilmektedir (GTEC. s. 121, Tanım 4.3). Bu tanımın kabul edilmesi halinde SSKİ Teoremi kanıtlanabilmektedir (GTEC, s. 130, Teorem 4.7). Ancak bu durumda kendi emeği ile kendi üretim araçlarını kullanarak üretim yapan insanlardan *bir kısmının* sömürü açısından yansız

oldukları, yani ne sömürülen ve ne de sömürülen niteliği taşımadıkları gibi ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır.[17]

ii) Leontief Tipi Üretim Teknolojisi Varsayımının Terkedilmesi: Genelde bir malı üretmenin birden çok yolu vardır. Örneğin asetik asit melasdan (mayalanma yoluyla) ya da kömürden (damıtma yoluyla) elde edilebilir. Öte yandan bazı malların üretimi sırasında kaçınılmaz olarak başka mallar da üretilir. Örneğin petrol rafinerilerinde benzin elde ederken diğer bazı petrol ürünleri kaçınılmaz olarak elde edilir. Bu olaya, bağlı üretim denir. Leontief üretim teknolojisi bu durumları dışlamaktadır. Kitabın 5. Bölümünde bu durumları içerebilecek genel bir üretim teknolojisi varsayılmaktadır[18]. Bu varsayım altında emek-değer kuramı açısından elde edilen en önemli sonuç, salt üretim teknolojisinden türetilen hiçbir emek değerine dayalı sömürü tanımının SSKİ Teoremi ile bağdaşmamasıdır. Yazar bu durumda SSKI Teoremini bir koyut (postulate) olarak kullanmakta ve bununla tutarlı emek değerlerinin nasıl tanımlanabileceği sorusunu sormaktadır. Ulaştığı sonuç ise, emek değerlerinin fiyatlara bağlı olması gerektiği biçimindedir (GTEC, s. 148-149)[19].

iii) Tektürel Emek Varsayımının Terkedilmesi: Kitabın 6. Bölümünde önce bireylerin emek donanımlarının nicelik olarak farklı olduğu kabul edilmektedir. Bu durumda SSKI Teoremi doğrulanmakta; buna karşılık servet-sınıf bağıntısının kırılması nedeniyle zengin sömürülenler ve fakir sömürenler gibi ters bir durum ortaya çıkmaktadır (GTEC, s. 176-178). Buna karşı-

(17) GTEC, s. 132-133'de, tüketim demetini belirlemek için bir başka yol daha ele alınmaktadır. Bu da, tüketim demetinin bireylerin tercihleriyle belirlenmesidir. Bu durumda SSKİ Teoremi geçerliğini korumakla birlikte, bireylerin sömürü durumu tercihlerine bağlı olmaktadır.

(18) Burada yapılan varsayım, üretim teknolojisinin dışbükey koni (convex cone) biçiminde bir üretim kümesiyle temsil edilebileceğidir. Bu varsayım ölçeğe göre artan getiri (increasing returns to scale) dışında çok geniş bir teknoloji izgesini kapsamaktadır. Modelin içerdiği özel durumlardan önemli birisi, emek-değer kuramı açısından son zamanlarda üzerinde çok durulan von Neumann teknolojisidir. Marx-von Neumann emek-değer kuramı konusunda M. Morishima - G. Catephores (1978), s. 22-58, s. 89-113 ve Y. Fujimori (1982), s. 65-74'ye bakılabilir.

(19) Emek değerleri ile piyasa fiyatları arasındaki mantıksal öncelik konusundaki tartışmalara bu sonuç yeni bir boyut getirmektedir. Emek değerlerinin mantıksal öncelik taşıdığı biçimindeki klasik görüş ile bu iki değerlendirme dizgesinin birbirlerinden bağımsız olarak eşanlı belirlendiği ve bunların ortak belirleyicilerinin üretim ve tüketim teknolojisi olduğu savının tartışıldığı önemli bir kaynak, I. Steedman (1977)'dir.

lık emeğin çoktürel olduğu kabul edildiğinde, SSKI Teoremi de doğrulanmamaktadır.[20]

Yazar bütün bu sınamalardan sonra şu soruyu sormaktadır: Emek aktarımı, hangi ahlâksal nedenlerle sömürüyü temsil etmektedir? Yukarıda üzerinde durulduğu gibi, emeğin aktarılmış olması, nesnel bir nedenle sömürünün varlığının kanıtı olarak gösterilemez. Çünkü bir neoklasik düşünür için bunun bir anlamı yoktur; o, bu durumda sömürü olmadığını tutarlı bir biçimde söylemeğe devam edebilecektir. Bu durumda emekdeğer kuramının düzgüsel (normative) bir kuram olduğu görüşünden[21] hareket eden yazar, bu düzgüleri verebilecek ve almaşık sömürü kuramlarıyla karşılaştırmaya olanak sağlayabilecek bir genel çerçeve kurma çabasına girmektedir. Bu ise kitabın III. Kısmının temel sorununu oluşturmaktadır.

B. GENEL SÖMÜRÜ KURAMI

Roemer'in geliştirdiği genel sömürü kuramı, kitabın başından beri hakim olan bir temaya, yani servet dağılımındaki eşitsizliklerin sömürüyü açıklamada çok önemli olduğu görüşüne dayanmaktadır. Kitabın 7. Bölümü bu genel sömürü kuramının sunulmasına ayrılmıştır. Burada önce, sömürüden söz edebilmek için hangi koşulların sağlanması gerektiği üzerinde durulmaktadır (GTEC, s. 194-195). Yazara göre bunlar şöyledir :

i) Bir toplum içindeki herhangi bir insan öbeği (oyun kuramındaki teknik deyimiyle, koalisyon) için, mevcut durumdan daha iyi bir durumu ifade eden bir varsayımsal (hypothetical) olarak yapılabilir almaşık olmalıdır.

ii) Bu almaşık durumda, toplumun geri kalan üyelerinden oluşan öbek (tümleyen koalisyon) daha kötü duruma düşüyor olmalıdır.

(20) İktisat yazınında "çoktürel emek sorunu" başlığı altında ele alınan birbirlerinden farklı iki konu vardır. Bunlardan ilki GTEC'de üzerinde durulan, farklı türde emeklerin varolmasının sonuçlarıdır. Sözgelimi piyano çalmak için gerekli emek türü (yetenek), avukat olmak için gerekli olan emek türünden farklıdır; bunlar birbirlerine dönüştürülemez. Tüm emek türlerinin farklı oranlarda da olsa herkeste olduğu varsayımı altında, ileri bir soyutlama düzeyinde, bireyin bu emeklerden hangisini sunacağını piyasa koşulları belirler. Buna karşılık, zaman zaman bu başlık altında tartışılan (örneğin, Y. Fujimori (1982), s. 75-116) ikinci konu ise, tektürel emeğe eğitim yoluyla "nitelik kazandırılması" olayının incelenmesine yöneliktir. Kanımca bu ikinci sorunun doğru adlandırılması Y. Akyüz (1980)'de olduğu üzere "Nitelikli Emek Sorunu" olmalıdır. Bu soruna ilişkin tartışmalarda emek-değer kuramının klasik sonuçları, ilkinin tersine, zedelenmemektedir. Bu konuları değerlendiren kısa bir eleştiri için M. Blaug (1982)'ye bakılabilir.

(21) Bu görüşün savunulduğu önemli bir yazı, A.K. Sen (1978)'dir.

iii) Tümleyen koalisyon, bu almaşığın gerçekleşmesini engelliyor olmalıdır. Yani tümleyen koalisyon ile ele alınan koalisyon arasında bir başatlık (dominance) bağıntısı olmalıdır.

Bir insan öbeğinin sömürüldüğünün gösterilebilmesi için, bu üç koşulun sağlanması gerekmektedir. Ancak, kitaptaki tartışmalar izlendiğinde üçüncü koşulun bir mantıksal tutarlılık anlayışıyla bu listeye dahil edildiği; hemen hiç bir yerde bu koşulun etkin bir biçimde çözümlemeye girmediği görülmektedir.

Bu koşulların gerçekleşip gerçekleşmediğini anlayabilmek için kitapta basit bir sınama önerilmektedir. Bu sınama toplumun bireyleri arasında oynandığı düşünülen bir oyuna dayanmaktadır. Oyunun ana fikri, oyuncuların tek başlarına ya da biraraya gelerek (koalisyon kurarak) toplum içinde kalmanın mı, yoksa bu toplum dışında kendi başlarına yeni varsayımsal bir ekonomi kurmalarının mı kendileri için yararlı olacağını değerlendirmelerine dayanmaktadır. Eğer *belirlenen kurallara* göre, bir koalisyon ekonomiden çekildiğinde kendi durumunu daha iyiye götürebiliyor, buna karşılık geri kalanların durumu bozuluyorsa, bu insan öbeği ana ekonomi içinde sömürülüyor demektir. Eğer belli bir çekilme kuralına göre hiçbir koalisyon için böyle bir almaşık mevcut değilse, bu ekonomide sözkonusu çekilme kuralınca temsil edilen görüşe göre sömürü yoktur; bu ekonomide ulaşılan dağılım, teknik deyimiyle, bu oyunun çekirdeği içindedir.

Roemer'in bu önerisinin uygulanabilmesi için, anlamlı çekilme kurallarının tanımlanması gerekmektedir. Kitapta bu amaçla üç çekilme kuralı ele alınmaktadır. Bunlar bir taraftan farklı sömürü kuramlarının karşılaştırılmasını sağlarken, tarihsel olarak da önemli olan üç üretim biçiminde ortaya çıkan sömürü türlerini yansıttıkları için, buna göre adlandırılmışlardır.

i) Feodal Sömürü: Burada çekilme kuralı, her koalisyonun kendi özel mülkiyetinde olan servetiyle birlikte çekilmesidir. Bu kuralın anlamı, bir kişinin iktisadî değişim bağıntısına girmeme özgürlüğünün kabul edilmesidir. Sözgelimi kapitalizmde bu temel ilkedir ve bu açıdan kapitalizm ile feodalite farklıdır. Kuramsal düzeyde ise bu tür sömürünün olmadığı dağılımlar neoklasik genel denge modelinin çekirdeğini oluşturmaktadır. O halde neoklasik anlamda sömürünün olmaması, bu kitaptaki sınıflamaya göre, Feodal Sömürünün olmaması anlamına gelmektedir.

ii) Kapitalist Sömürü: Burada çekilme kuralı, bireyin toplumun servetinden adam başına düşen kısmı biciminde tanımlanan payını alarak çekilmesi bicimini almaktadır. Burada temel fikir, her bireyin toplumun fiziksel sermayesi üzerinde eşit mülkiyet hakkı olduğudur. Bu durumda, bireyler arasında oynanan oyunun çekirdeğini belirleyen, bu eşit servet dağılımı noktası olacaktır. Oysa rekabetçi bir piyasa mekanizmasının çalıştığı, fakat servet dağılımının eşitsiz olduğu bir ekonomide ulaşılan denge çözümünün, yukarıda belirtilen çekirdek içinde

yer almaması olanaklıdır. Bu durumda, böyle bir ekonomide Feodal Sömürü olamayacağı halde, Kapitalist Sömürü olacaktır. Roemer, özellikle M-Sömürünün tanımlanmasında sorun olmayan basit modellerde, bu kavramın Kapitalist Sömürüyle özdeş olduğunu göstermektedir (GTEC, s. 202-211). Daha karmaşık modellerde bu özdeşlik kaybolmaktaysa da, aralarındaki bağıntı varlığını bir türlü korumaktadır. Böylece kitapta M-Sömürü, emek değerlerine hiç başvurulmaksızın, sadece mülkiyet bağıntıları kullanılarak tanımlanmış olmaktadır. Yazar, bu biçimde tanımlanan ve Kapitalist Sömürü adını verdiği kavramın emek-değer kuramının uygulanmasından doğan sorunlarla karşılaşmaması nedeniyle daha tercih edilir olduğu görüşündedir.

iii) Sosyalist Sömürü: Burada çekilme kuralı, her bireyin eşit servet payının yanısıra toplumdaki yetenek dağılımından da eşit pay almasını öngörmektedir. Bu kuralın mantığı «herkese katkısına göre» ilkesinin benimsendiği ideal bir sosyalist ekonomide yetenek farklılıklarından doğan eşitsizliğin bir sömürü olarak görülmesinde yatmaktadır.[22]

Kitabın son iki bölümü teknik olmayan bir dille yazılmış ve daha öncekilerden farklı olarak daha genel siyasal ve felsefi konulara yönelmiştir. 8. Bölümün temel konusu, bugünkü sosyalist ülkelerde sömürünün varlığı ve niteliğinin tartışılmasıdır. «Tarihsel Maddecilik ile Bağlantılar» başlığı taşıyan son bölüm ise, yazarın genel kuram önerisinin felsefî temellerini tartıştığı bir deneme niteliğindedir. Bu bölümlerde ele alınan çok sayıda ve geniş konulardan, bu yazının bütünlüğü açısından önemli olan iki tanesi üzerinde durmak istiyorum.

Bunlardan ilki, yazarın sosyalist ülkelerde olmasını doğal karşıladığı Sosyalist Sömürünün yanısıra varolduğu savını savunduğu «konum sömürüsünün» (status exploitation) niteliğidir. Bu kavram kitapta şöyle tanımlanmaktadır (GTEC, s. 243):

Konum Sömürüsü: Bir bireyin hiçbir özel yetenek ya da nitelik sahibi olmamasına rağmen, salt toplum içinde belli bir konuma (makam, vs.) gelmiş (ya da getirilmiş) olması nedeniyle elde ettiği bir ek kazanç varsa, bu toplumda Konum Sömürüsü söz konusudur.

Bunun bir sömürü olduğu şöyle açıklanabilir: Toplumun geri kalan üyeleri bu konumu ortadan kaldıran yeni bir düzenlemeye gitseler, başka hiçbir seyi değiştirmeseler, hem hiçbir şey kaybetmeyeceklerdir (çünkü bu konum özel bir yetenek ya da beceri gerektirmediğine göre, burada söz konusu işlevi toplumun herhangi bir üyesi becerebilir); hem de bu konumu ele

(22) Sosyalist sömürü ile sosyalist ülkelerde sömürünün varlığı sorunlarını birbirleriyle karıştırmamak gerekir. İlki GTEC'de ileri sürülen bir tanım olduğu halde, ikincisi farklı açılardan bakılabilecek uygulamalı bir sorundur. Nitekim, sosyalist ülkelerde sömürü olduğu savı, farklı biçimlerde temellendirilerek GTEC'de ve M. Morishima - C. Catephores (1978), s. 65-83'de yer almaktadır.

geçirenin elde ettiği kazancı aralarında bölüşerek daha iyi bir duruma geçebilirler.

Kanımca, Roemer'in bürokratik yapılar içinde olabileceğini vurguladığı ve sosyalist ekonomi bağlamında tartıştığı bu sömürü türü, daha genel bir sömürünün özel bir biçimidir. Yazının başında tanımlanan R-Sömürü kavramı, aynı olayın piyasa mekanizması içinde, tekelci bir yapı sözkonusu olduğunda ortaya çıkabileceğini göstermektedir. Burada tekelcinin elde ettiği kazanç, sözgelimi diğer kapitalistlerde olmayan özel bir yetenek ya da niteliğe sahip olduğundan değil, şu ya da bu nedenle (doğal ya da yasal düzenlemeler sonucunda) toplum içinde tekelci olmasından kaynaklanmaktadır. Roemer'in üzerinde durduğu konu da, bürakratik mekanizma içinde oluşturulan bu tür tekellerle ilgilidir.

Bu nedenle kitapta ele alınan «Konum Sömürüsü»nün, R-Sömürü kavramıyla birarada ele alınarak işlenmesi durumunda, çağdaş kapitalist ülkelerde ortaya çıkan bölüşüm tartışmalarına, tröstlere karşı yasal önlemlerin değerlendirilmesine ışık tutabilecek güçlü bir kuramsal alet kazanılmış olacaktır.

Üzerinde durmak istediğim son konu, toplumsal açıdan gerekli sömürü»dür. Kitabın son iki bölümünde yoğun bir biçimde işlenen bu kavram şöyle tanımlanmaktadır (GTEC, s. 241):

Toplumsal Açıdan Gerekli Sömürü: Herhangi bir toplumsal durumda varolan sömürünün ortadan kaldırılmasının doğuracağı kurumsal düzenlemeler ve özendirici (incentive) değişiklikleri, sömürülen insan öbeğinin daha kötü duruma düşmesine yol açıyorsa, bu durumda sözkonusu olan sömürü toplumsal açıdan gereklidir.

Bu tanım ile daha önce üzerinde durulan sömürünün varlığını saptama kuralları biraraya getirildiğinde. bu durumun niçin sömürü olarak nitelendirildiği bir soru olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu durumda sömürülen öbeğin durumunun iyileşebileceği bir almaşık yok demektir; yani bu öbekteki insanların «sömürülüyor» biçiminde nitelendirilmemeleri gerekir.

Kanımca sorunun yanıtı, yazarın bir durumda sömürünün varlığını saptama ile daha iyi bir duruma geçebilme arasında ayırım yapma çabasında yatmaktadır. Kitaptaki yaklaşım dikkatle izlendiğinde, yazarın sürekli olarak özendirici sorunları gibi etkinliğe yönelik konuların olmadığını varsayarak, belli bir durumda sömürünün varolup olmadığını en geniş almaşıklar kümesi karşısında sınamak yoluna gittiği görülmektedir. Bu anlamda yazar, almaşıkların gerçekleştirilebilir olmasına önem vermemektedir. Oysa iktisat politikası bağlamında daha iyi bir duruma geçme söz konusu olduğunda, almaşıkların yapılabilirlik özelliği taşıması anlam kazanacaktır.

Sonuç olarak J.E. Roemer'in bu yeni kitabını iktisadî adalet kuramıyla ilgilenen ve kitaptaki tekniklerden yılmayacak herkese salık veririm. Kitabın ciddi bir okuyucuda yeni sorular ve bakış açıları doğuracağı kanısındayım. Öte yandan, bu

kadar teknik sorunla uğraşmak istemeyip bu konuya ilgi duyanlar için, *Politics and Society* dergisinin 1982 yılında yayımlanan 11'inci cildinin 3. sayısının bu kitap üzerindeki tartışmalara ayrıldığını belirtmek isterim. Bu sayıda yazar kitabındaki temel fikirleri uzunca bir sunuş yazısında özetlemekte; bunun arkasından sırasıyla A. Przeworski, M. Levi ve D.C. North, E.O. Wright, A. Levine ile J. Elster'in eleştirileriyle J.E. Roemer'in bunlara yanıtı yer almaktadır.

KAYNAKLAR

AKYÜZ, Y. (1980): *Emek Değer Teorisi ve Nitelikli İşgücü Sorunu* (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara).

BLAUG, M. (1982): «Another Look at the Labour Reduction Problem in Marx»; İ. BRADLEY ve M. HOWARD (der.), *Classical and Marxian Political Economy* (Macmillan, London) içinde, s. 188-202.

BULUTAY, T. (1979): *Genel Denge Kuramı* (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara).

EATWELL, J. (1982): «Competition»; I. BRADLEY ve M. HOWARD (der.), *Classical and Marxian Political Economy* (Macmillan, London) içinde, s. 203-228.

FUJIMORI, Y. (1982): *Modern Analysis of Value Theory* (Lecture Notes in Economics and Mathematical Systems, No. 207, Springer Verlag, Berlin).

KEYDER, Ç. (1979): *Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye* (2. Baskı; Birikim Yayınları, İstanbul)

MORISHIMA, M. (1973): *Marx's Economics* (Cambridge University Press, Cambridge).

MORISHIMA M.—C. CATEPHORES (1978) *Value, Exploitation and Growth* (McGraw—Hill, London).

OSTROY, J. (1980):«The No-Surplus Condition as a Characterization of Perfectly Competitive Equilibrium»; *Journal of Economic Theory*, Cilt 22.

ROEMER, J.E. (1981): *Analytical Foundations of Marxian Economic Theory* (Cambridge University Press, Cambridge).

SEN, A.K. (1978): «On the Labour Theory of Value: Some Methodological Issues *(Cambridge Journal of Economics*, Cilt 2).

STEEDMAN, I. (1977): *Marx After Sraffa* (New Left Books, London).

YAZI KURULUNUN NOTU

Yapıt'ta yayımlanması önerilen yazıların, geniş marjlı ve çift aralıklı olarak, özenle yazılmış iki daktilo nüshası Yazı Kuruluna gönderilmelidir. Mümkün olduğu ölçüde, dergimizde benimsenmiş bulunan dipnot sistemi kullanılmalı; yani ana metnin sonuna eklenecek ayrı bir Kaynaklar listesinin yazar soyadı itibariyle alfabetik sıraya göre içereceği kitap veya makalelerin herbiri, dipnotlarda, yazarının soyadı ile yayım tarihinin bileşiminden oluşan bir kod ile anılmalıdır. Öte yandan, dipnotların ve tabloların ayrı yapraklarda verilmesi; başka bir deyişle, daktilo metnin sayfa dipleri veya içlerine yerleştirilmemiş olmaları zorunludur. Yazarlardan, doğum tarihlerini, varsa akademik geçmişlerini ve şimdiye kadarki çalışmalarını içeren kısa bir yaşam öykülerini de makaleleriyle birlikte iletmeleri rica olunur. Dergiye verilen yazıları değerlendirerek yayımlanıp yayımlanmamasına veya yazarından bazı düzeltme, ekleme ya da kısaltmalar istenip istenmemesine karar verecek olan, Yazı Kuruludur. Yapıt'a kabul edilen katkılar için daima telif ücreti ödenecek ve bu makale veya çevirileri daha sonra başka yerlerde yeniden yayımlamak hakkı katkı sahiplerinde kalacak; yayımlanmayan yazılar ise yazarları tarafından posta pulu önceden yollanmak kaydıyla geri alınabilecektir.

DOST KİTABEVİ
Merkez: Konur Sk. No:4, Kızılay – ANKARA
Şube: Zafer Çrş. No:13 Y.Şehir – ANKARA

YAYINLARIMIZ

• DİYALEKTİK DÜŞÜNCENİNTARİHİ
Selâhattin HİLAV (çıkıyor)

• TALÂT PAŞA
Tevfik ÇAVDAR (çıkıyor)

• RASTLANTI VE ZORUNLULUK
Jacques MONOD
Çev. Vehbi HACIKADİROĞLU

• BRECHT ESTETİĞİ VE SİNEMA
Mutlu PARKAN

• SATRANÇTA AÇILIŞLAR VE AÇILIŞ TUZAKLARI
E.SNOSKO - BOROWSKY
Çev. Erol MİNTAŞ

• HÖZNÖNİSYANOLUR
Ahmet TELLİ

• TOPLUMSAL TARİH ÇALIŞMALARI
Çağlar KEYDER

• BİZANS TOPLUMSAL VE SİYASAL DÜŞÜNÜŞÜ
Ernest BARKER
Çev. Mete TUNÇAY

• ORTAÇAĞ KENTLERİ
Henri PIRENNE
Çev. Şadan KARADENİZ

• FEODAL TOPLUMDAN YİRMİNCİ YÜZYILA
Leo HUBERMAN
Çev. Murat BELGE

• PSİKANALİZİN BUNALIMI
Erich FROMM
Çev. Bedirhan ÜSTÜN - Cengiz GÜLEÇ

• YAPISALCILIK
Jean PIAGET,
Çev. Füsun AKATLI

• MÜZİK VE YABANCILAŞMA
Onsal OSKAY

• ESTETİZE EDİLMİŞ YAŞAM
Walter BENJAMIN,
Çev. Onsal OSKAY

• PSİKANALİZ AÇISINDAN EDEBİYAT
FREUD - JUNG - ADLER
Çev. Selâhattin HİLAV

• DENEYSEL TİYATRO - İKİ OYUN
Bertolt BRECHT
Çev. Kaya ÖZTAŞ

• KARANLIĞIN YÜREĞİ
Joseph CONRAD
Çev. Sinan FİŞEK

• DÜŞKÜN
Thomas MANN
Çev. Nasuh BARIN

• TAZİYE
Murathan MUNGAN

DOST

Çeşitli sanat etkinlikleri
Her ayın ilk Cumartesi günü her isteyenin katılabileceği "SANAT PANAYIRI"
El sanatları bölümü

DOST SANAT ORTAMI YAYINLARI

M.C.Escher kartları (18 çeşit)
Özgün baskı renkli kartlar (9 çeşit)
Gustave Dore kartları (9 çeşit)
Bugünün Avrupa Fotoğrafı (sergi broşürü)